

Möhsün Nağısoylu

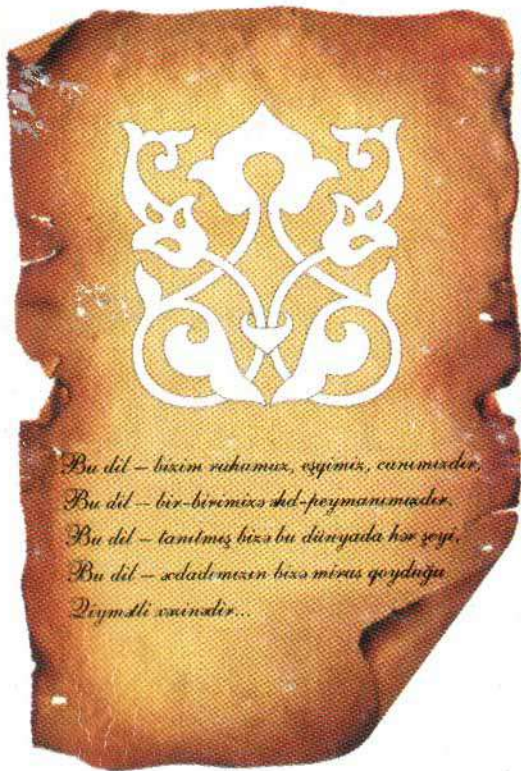
Mehman Zeynalı

Araz
yayınları

AZƏRBAYCAN DİLİ

Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti

*Bu dil – bizim ruhamız, eşqimiz, canımızdır.
Bu dil – bir-birimizə şük-foymanımızdır.
Bu dil – tanıdığımız bu dünyada hər şey.
Bu dil – xədələmədən bixə mizə qoşduğumuz
Zeynətli əvəzimizdir...*

Möhsün Nağısoylu
Mehman Zeynalli

AZƏRBAYCAN
DİLİ

2009

Araz Kursları yayınları № 5
Abituriyent seriyası № 5

Azərbaycan dili

Möhsün Zəllabdin oğlu Nağısoylu
Mehman Müzədil oğlu Zeynalli

Tərtibat və dizayn:

Farid Həsənov

© ÇAĞ ARAZ MMC

ÇAĞ ARAZ MMC-nin rəsmi razılığı olmadan kitabın və ya onun hər hansı bir hissəsinin təkrar çapı, yayılması, elektron və ya mexaniki üsulla surətinin çıxarılması qəti **QADAĞANDIR!**

ISBN13 978-9952-433-04-3

ISBN10 9952-433-04-2

İxtisas redaktorları:

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor N.Cəfərov
Rəhman Quliyev

Redaktor:

Səbuhi Hüseynov

Təkmilləşdirilmiş, əlavələr edilmiş IX nöşr.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir.

(Abituriyentlər üçün hazırlıq vəsaiti)

Kitabın hazırlanmasında orta məktəblər üçün Azərbaycan dili dərsliklərindən istifadə olunmuşdur.

©Araz Kursları 2009

Üz cildindəki şəcirin müəllifi B.Vahabzadədir.

Araz
KURSLARI

Bakı şəhəri, Nəsimi rayonu, A.Salamzadə küç., 28; Tel: (012) 530-10-20 (Pbx)
www.araz.edu.az

FONETİKA

Dilçiliyin əsas bölmələrindən biri olan fonetikada **danışıq səsləri** öyrənilir. **Ahəng qanunu**, **heca** və **vurğu** da fonetikanın mövzularına daxildir.

Danışarkən tələffüz etdiyimiz səslər **danışıq səsləri** adlanır. Bu səslər **danışıq üzvlərinin** köməyi ilə yaranır. **Dodaqlar**, **dil** və **səs telləri** danışıq səslərinin yaranmasında daha fəal iştirak edir. Danışıq səslərini tələffüz edir və eşidirik. Yazıda onlar *herflərlə* işarə olunur. Herfləri isə görür və yazırıq. Səsləri herflərdən fərqləndirmək üçün dərslik kitablarında onlar böyük mötərizə içərisində verilir. Məsələn: [a]

Danışıq səsləri fərqli xüsusiyyətlərinə görə iki növə bölünür: **saitlər**, **samitlər**.

Saitlər ağız boşluğunda *sərbəst* və *maneəsiz* tələffüz olunur. Buna görə də onlar aydın şəkildə və avazla səslənir. **Saitlərin** daha bir xüsusiyyəti **heca** əmələ gətirməsidir.

Samitlərin tələffüzündə isə ağız boşluğunda müxtəlif *manəələr* olur.

Saitlərin bölgüsü

Dilimizdə 9 sait səs var: [a], [e], [ə], [i], [ı], [o], [ö], [u], [ü].

Yaranma vəziyyətinə görə saitlərin aşağıdakı üç bölgüsü var:

1. Dilin **arxa** və **ön** hissəsində deyilməsinə (dilnin **üfüqi** vəziyyətinə) görə:

Qalın saitlər (dilarxası): [a], [ı], [o], [u].

İncə saitlər (dilonü): [ə], [i], [ö], [ü], [e].

2. Dilin üst damağa doğru **yuxarı** qalxması və nisbətən aşağı enməsi vəziyyətinə (ağız boşluğunun vəziyyətinə) görə:

Qapalı saitlər (dar): [ı], [i], [u], [ü].

Açıq saitlər (gen): [a], [ə], [o], [ö], [e].

Qapalı saitlərin tələffüzündə alt çənə **yuxarıya** doğru qalxır və ağız boşluğu daralır. (Buna görə də onlara **dar** saitlər də deyilir). Bu saitləri asan yadda saxlamaq üçün dilimizdəki **dörd cür yazılan şəkilçiləri** (-çr, -çi, -çu, -çü; -lıq, -lik, -luq, -lük və s.) yadda saxlamaq lazımdır. Belə şəkilçilərin tərkibində qapalı saitlər iştirak edir. Açıq saitlərin tələffüzündə isə alt çənə **aşağı** düşür və ağız boşluğu **genəlir**. (Buna görə də

onlara gen saitlər də deyilir).

3. Dodaqların vəziyyətinə görə:

Dodaqlanan saitlər: [o], [ö], [u], [ü]

Dodaqlanmayan saitlər: [a], [ə], [ı], [i], [e].

Dodaqlanan saitlərin tələffüzündə dodaqlar bir qədər *irəliyə gəlir* və *dairəvi şəkil* alır. **Dodaqlanmayan** saitlərin tələffüzündə isə bu hal baş vermir.

Sait səslərin növlərini aşağıdakı cədvəldə daha aydın şəkildə görmək olar:

Cədvəldən görüldüyü kimi, hər bir saitin üç növü var. Məsələn: [a] saiti *qalın, açıq, dodaqlanmayan*; [ü] saiti *incə, qapalı, dodaqlanan*dır.

	Açıq		Qapalı	
	Qalın	İncə	Qalın	İncə
Dodaqlanmayan	a	e, o	ı	i
Dodaqlanan	o	ö	u	ü

Saitlərin üç bölgüsü olduğu üçün onların qarşılaşdırılması da aşağıdakı 3 cədvəldə olduğu kimidir:

I Qalın saitlər: [a], [ı], [o], [u]

İncə saitlər: [ə], [i], [ö], [ü]

II Açıq saitlər: [a], [ə], [o], [ö]

Qapalı saitlər: [ı], [i], [u], [ü]

III Dodaqlanan saitlər: [o], [ö], [u], [ü]

Dodaqlanmayan saitlər: [a], [ə], [ı], [i]

[e] səsinin tələffüzündə dil neytral vəziyyətdə olur, buna görə də onun heç bir qarşılığı yoxdur.

Bəzi saitlərin uzun tələffüzü

Dilimizdə, əsasən, ərəb mənşəli bir sıra sözlər var ki, onlarda bəzi saitlər bir qədər *uzun* tələffüz olunur.

Məsələn: *sahil, şikayət, əfsanə* sözlərindəki [a:] səsi; *memar, elan*,

nemət sözlərindəki [e:] səsi; *möcüzə, şələ, şöbə, mötəbər* sözlərindəki [ö:] səsi; *məna, bəzi, tətıl* sözlərindəki [ə:] səsi uzun tələffüz olunur.

Bəzi sözlərdə [i], [u] və [o] saitləri də uzun tələffüz olunur. Məsələn: *vəsiqə, həqiqət, zinət* sözlərində [i:] saiti; *Füzuli, musiqi, xüsusi* sözlərində [u:] saiti uzun tələffüz olunur. *Dovşan, sonra, dovğa, lovğa* və s. kimi sözlərdə [o:] saiti uzun tələffüz olunur. Belə sözlərdə *o* hərfindən sonra gələn *v* samiti (bəzən də *n* samiti) tələffüzdə düşür: [do:ʃan], [so:ra], [lo:ğa]. Eyni hal *tövbə, lövbər, bənövşə* və s. kimi sözlərin tələffüzündə də baş verir: [tö:bə], [lö:bər], [bənö:şə].

Dilimizdəki [i] və [ü] saitləri isə uzun *tələffüz olunmur*.

Samit səsələrin növləri

Samitlər səs tellərinin iştirakına görə iki növə bölünür:

1. *Kar samitlər*
2. *Cingiltili samitlər*

Kar samitlər təkəcə *küydən* əmələ gəlir və onların tələffüzündə *səs telləri* iştirak etmir.

Cingiltili samitlərin tələffüzündə isə səs telləri iştirak edir və onlar *küydən* və *avazdan* ibarət olur.

Dilimizdəki cingiltili və kar samitlərin çoxu cütlük təşkil edir:

Cingiltili samitlər: [b], [q], [v], [ğ], [d], [j], [z], [y], [g], [c], [l], [m], [n], [r], -

Kar samitlər: [p], [k], [f], [x], [t], [s], [s], [x], [k], [ç], - - - [h]

[l], [m], [n], [r] cingiltili samitlərinin kar qarşılığı, [h] kar samitinin isə cingiltili qarşılığı yoxdur.

[m] və [n] səsələrinin əmələ gəlməsində hava axını, əsasən, *burun boşluğundan* çıxır. Buna görə, həmin samitlərə *burun samitləri* deyilir.

Dilimizdə 25 samit səs var ki, onlar 23 hərflə ifadə olunur. Əlifbamızda *komandır, tank, klub* sözlərindəki [k'] səsini (cingiltili [q] samitinin kar qarşılığını) və *ipək, çiçək, məktəb* sözlərindəki [x'] samitini (cingiltili [y] samitinin kar qarşılığını) ifadə etmək üçün xüsusi hərflər yoxdur. Bu iki səs əlifbamızda *kənd, tük, şəkil* sözlərindəki [k] səsini (cingiltili [g] samitinin kar qarşılığını) ifadə edən *k* hərfi ilə göstərilir. Buna görə də dilimizdəki *samit səsələrin sayı 25, əlifbamızdakı hərflərin*

sayı isə 23-dür.

Dilimizdə 34 səs, 32 hərf var.

Ahəng qanunu

Ahəng qanunu dilimizin əsas fonetik qanunudur. *Sözdə qalın və ya incə saitlərin ahənginə, bir-birini izləməsinə ahəng qanunu deyilir.*

Ahəng qanununa görə söz qalın saitli heca ilə başlayırsa, sonrakı hecalar da qalın saitli olur. Məsələn: *ya-zi-çi-lər*. Eyni hal incə saitlə başlanan sözlərə də aiddir. Məsələn: *ə-kin-çi-lə-ri-miz*. Əsl Azərbaycan sözləri ahəng qanununa tabe olur. (*İşıq, ilan, ilğım, inam, iraq, ibxi, ildırım, ilıq, işartı, elat* və s. kimi bir neçə söz istisnadır). Bir çox alınma sözlərdə isə ahəng qanunu pozulur. Məsələn: *alim, vəfa, şüa, büro* və s.

Ahəng qanunu kök və şəkilçi arasında daha möhkəm və sabit (dəyişməz) olur. Belə ki, hər hansı bir sözə öz dilimizə məxsus şəkilçi artırıbsaq, o, hökmən sözün son hecasının ahənginə uyşmalıdır. Məsələn: *ki-tab+da, təy-ya-rə+çi+lər* və s. Deməli, *ahəng qanunu* köklə şəkilçi arasında daha möhkəm və dəyişməz olur. Köklə şəkilçi sözün morfoloji quruluşunu müəyyən edir. **Ahəng qanunu isə köklə şəkilçi arasında nizamlayıcı amil rolunu oynayır.** Deməli, ahəng qanunu fonetik hadisə olmaqla yanaşı, həm də morfoloji hadisədir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə, ahəng qanunu dilçilikdə *morfonoloji* (morfolojiya və fonetikanı birləşdirən) hadisə sayılır. Morfonologiya iki sözdən ibarətdir: *morfolojiya, fonetika*.

Ahəng qanununun tələbinə görə öz dilimizə məxsus şəkilçilər ya iki, ya da dörd variantlıdır.

Qeyd: *Əsl Azərbaycan sözlərindən ibarət olan bəzi mürəkkəb sözlərdə də ahəng qanunu pozulur.* Məsələn: *dəvəquşu, quşüzümü, günəbaxan, Günay, Aybəniz* və s.

Əlifba

Əlifba hərflərin müəyyən sıra ilə düzülüşünə deyilir.

Əlifba sözü ərəb əlifbasında ilk iki hərfin adını bildirən (əlif, bə), yunan dilində isə alfa və beta hərflərinin birləşməsindən ibarət olan *alfabet* şəklində işlənir.

İlk əlifbanı fınikiya tacirləri tərtib etmişlər. Dünyada ən çox işlənən əlifbalar ərəb, kiril və latın əlifbalarıdır.

Hərflərin çap və əl yazısı şəkli, böyük və kiçiyi olur. Danışıq səsləri daha ilkin və qədim olan *şifahi dilin*, hərflər isə nisbətən sonralar yaranan *yazılı dilin* göstəriciləridir.

Hərflər danışıq səslərinin yazıdakı şərti işarələridir. Azərbaycan əlifbasında 32 hərf var. Bu hərflərdən ikisi ilə – ı və ğ hərfləri ilə söz başlanmır. Hərfləri onların əlifbadakı adları ilə göstərmək lazımdır. Hazırda istifadə etdiyimiz latın qrafikalı əlifba aşağıdakı şəkildədir:

Çap şəkli	Əl yazısı şəkli	Adı	Çap şəkli	Əl yazısı şəkli	Adı
Aa	<i>Aa</i>	a	Qq	<i>Qq</i>	qe
Bb	<i>Bb</i>	be	Ll	<i>Ll</i>	el
Cc	<i>Cc</i>	ce	Mm	<i>Mm</i>	em
Çç	<i>Çç</i>	çe	Nn	<i>Nn</i>	en
Dd	<i>Dd</i>	de	Oo	<i>Oo</i>	o
Ee	<i>Ee</i>	e	Öö	<i>Öö</i>	ö
Əə	<i>Əə</i>	ə	Pp	<i>Pp</i>	pe
Ff	<i>Ff</i>	fe	Rr	<i>Rr</i>	er
Gg	<i>Gg</i>	ge	Ss	<i>Ss</i>	se
Ğğ	<i>Ğğ</i>	ğe	Şş	<i>Şş</i>	şe
Hh	<i>Hh</i>	he	Tt	<i>Tt</i>	te
Xx	<i>Xx</i>	xe	Uu	<i>Uu</i>	u
ı	<i>ı</i>	ı	Üü	<i>Üü</i>	ü
İi	<i>İi</i>	i	Vv	<i>Vv</i>	ve
Jj	<i>Jj</i>	je	Yy	<i>Yy</i>	ye
Kk	<i>Kk</i>	ke, ka	Zz	<i>Zz</i>	zə

Qoşasaitli sözlərin yazılışı və tələffüzü

Dilimizdə bəzi sözlər var ki, onlarda iki sait sesi ifadə edən hərflər yanaşı gəlir. Belə sözlər *qoşasaitli* sözlər adlanır.

Bu tipli sözlərdəki sait qoşalığı ya iki eyni saitdən, ya da iki müxtəlif

saitdən ibarət olur. Bu səbəbdən sözlərdəki sait qoşalığının iki növü fərqləndirilir:

1. Eyni sait qoşalığı
2. Müxtəlif sait qoşalığı

Eyni sait qoşalığı sözün ortasında, bəzən də sonunda; müxtəlif sait qoşalığı isə sözlərin həm əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda olur. *Məsələn: saat, təaccüb, sait, ailə, zoologiya, müəzzin, səadət, poeziya, müdafiə, rübai, aeroport* və s.

Dilimizdə eyni sait qoşalığı ilə başlanan söz yoxdur.

Qoşasaitli sözlərin çoxunun yazılışı və tələffüzü fərqlənir. Bu aşağıdakı qaydada olur:

1. Eynicinsli qoşa saitləri ifadə edən *iki hərf bir uzun sait* kimi tələffüz olunur. *Məsələn: maaş – [ma:ʃ], camaat – [cama:t], təəssüf – [tə:ssüf], mətbəə – [mətbə:], bədi – [bədi:], təbi – [təbi:]* və s. Lakin eynicinsli qoşa o saiti ilə yazılan sözlər vurğusuz halda həm də uzadılmış a kimi [a:] tələffüz olunur. *Məsələn: zoologiya [za:logiya], kooperasiya [ka:perasiya]* və s.
2. Tərkibində *ai, əi, iə, (bəzən də io, ia, eə, aü, ea)* hərf birləşmələri olan sözlər bu saitlər arasına y samiti əlavə olunmaqla tələffüz edilir. *Məsələn: ailə – [ayilə], daima – [dayima], zəif – [zəyif], Səidə – [Səyidə], təbiət – [təbiyə], müdafiə – [müdafiyə], radio – [radiyo], dialoq – [diyalok], iasə – [iyasə], manə – [maniyə], təqəüd – [təqayüt], stadion – [stadiyon]* və s.
3. Tərkibində *əa, üa, üə* hərf birləşmələri olan sözlərdə birinci sait deyilmir, ikincisi isə bir qədər uzun tələffüz edilir. *Məsələn: səadət – [sa:dət], müavin – [ma:vin], müalicə – [ma:licə], müəyyən – [mə:yyən], müəllim – [mə:llim]* və s.

Qeyd 1: Əliağa, əmioğlu, əliaçıq, bacıoğlu, dayıoğlu, xalaoğlu, başıaçıq və s. kimi qoşasaitli mürəkkəb sözlərin tələffüzündə də yanaşı gələn saitlərdən birincisi deyilmir, lakin ikincisi uzun tələffüz olunmur: *Əliağa – [Əlağa], əmioğlu – [əmoğlu], əliaçıq – [əlaçıx], bacıoğlu – [bacoğlu], xalaoğlu – [xaloğlu]* və s.

Qeyd 2: Şücaət, fauna, raund, xaos, qənaət, pauza, məcmuə, sual, mətbuat, seans, bəraət, şüəra, riayət, memuar, qiraət, aktual və s. kimi qoşasaitli sözlərdə bu halların heç biri baş vermir.

Qoşasamitli sözlərin yazılışı və tələffüzü

1. Eynicinsli qoşa **kk**, **pp** və **tt** hərfələri ilə yazılan sözlərdə ikinci kar samit onun cingiltili qarşılığı kimi tələffüz olunur. Məsələn: *səkkiz* – [səkgiz], *mürəkkəb* – [mürəkgəb], *tappılıt* – [tapbilit], *hoppanmaq* – [hopbammaq], *əlbəttə* – [əlbətdə], *Səttar* – [Sətdar] və s.

2. Eynicinsli qoşa **qq** hərfələri ilə yazılan sözlərdə birinci cingiltili samit onun kar qarşılığı kimi tələffüz olunur. Məsələn: *diqqət* – [dik`qət], *doqquz* – [dok`quz], *toqqa* – [tok`qa] və s.

3. Eynicinsli qoşa **bb**, **cc**, **dd**, **ff**, **ll**, **mm**, **nn**, **rr**, **vv**, **ss**, **zz** samitlərinin deyiləndə heç bir fərq olmur. Məsələn: *Abbas* – [Abbas], *münəccim* – [münəccim], *addım* – [addım], *şəffaf* – [şəffaf], *əlli* – [əlli], *ümman* – [ümman], *bənnə* – [bənnə], *xərrat* – [xərrat], *fəvvarə* – [fəvvarə], *qəssab* – [qəssab], *ləzzət* – [ləzzət] və s.

4. Eynicinsli qoşa **yy** ilə yazılan sözlərdən bəziləri bir [y] ilə, bəziləri isə qoşa [yy] ilə tələffüz olunur. Məsələn: *səlahiyyət* – [səlahiyət], *bələdiyyə* – [bələdiyyə], *vəziyyət* – [vəziyət], *ədəbiyyət* – [ədəbiyat], *şəxsiyyət* – [şəxsiyət], *hədiyyə* – [hədiyyə], *təyyarə* – [təyyarə], *səyyar* – [səyyar], *səyyah* – [səyyah], *qəyyum* – [qəyyum] və s. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, dilimizdə, adətən, qoşa **yy** samiti *-iyyət*, *-iyyət* şəkilçiləri bütün hallarda bir [y] kimi tələffüz olunur. *-iyyət* isə şəkilçinin tərkibində olarsa, bir [y] kimi, sözün kökündə işlənersə, olduğu kimi tələffüz olunur.

Söz ortasında bəzi samitlərin fərqli tələffüzü:

1. Söz ortasında yanaşı gələn iki müxtəlif kar samitdən ikincisi *cingiltili* tələffüz olunur. Məsələn: *isti* – [isdī], *ixtira* – [ixdira], *təşkil* – [təşgil], *döyüşkən* – [döyüşgən], *kəşfiyyət* – [kəşviyat], *saftalı* – [safdalı] və s.
2. Söz ortasında **n** samiti **b**, **m** samitlərindən əvvəl gəldikdə [m] kimi tələffüz olunur. Məsələn: *şənbə* – [şəmbə], *günbəz* – [gümbəz], *dinməz* – [dimməz], *qonmaq* – [qommaq], *on beş* – [om beş] və s.
3. Söz ortasında kar samitdən əvvəl gələn **q** samiti [k] kimi tələffüz olunur. Məsələn: *nöqsən* – [nök`san], *təqsir* – [tək`sir], *iqtisadi* – [ik`tisa:dī], *nöqtə* – [nök`tə] və s.

Bu samit cingiltili samitdən əvvəl gəldikdə isə [q] kimi tələffüz olunur. Məsələn: *istiqlal* – [istiqlal], *miqyas* – [miqyas], *maqnit* –

[*maqnit*] və s.

4. Söz ortasında samitdən əvvəl gələn *k* samiti əsasən [x'] kimi tələffüz olunur. Məsələn: *məktəb* – [max'təb], *ürəkdən* – [ürəx'dən] və s. Belə sözlərdəki *k* hərfinin [y] kimi tələffüzü də düzgün sayılır.
5. Sözüün ilk *c* samitindən sonra *d*, *l*, *s* samitləri gəldikdə *c* samiti [j] kimi tələffüz olunur. Məsələn: *vicdan* – [vijdan], *aclıq* – [ajlıx], *gücsüz* – [güjsüz] və s.
6. Söz ortasında *ç* samitindən sonra *d*, *t*, *s* samitləri gəldikdə *ç* samiti [ş] kimi tələffüz olunur. Məsələn: *keçdi* – [keşdi], *poçtalyon* – [poştalyon] *qaçsan* – [qaşsan] və s.

Sonu cynicinsli qoşa samitlə bitən söz köklərinin yazılışı

Dilimizdə, əsasən, ərəb mənşəli təkhecəli bəzi sözlər var ki, qoşa samitlə bitir. Məsələn: *hiss*, *sirr*, *xətt*, *hədd*, *fənn*, *sədd*, *haqq* və s. Belə sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırıqda söz kökündəki samitlərdən biri yazılır. Məsələn: *hissiz*, *sirdaş*, *xətdə*, *fənlər*, *haqdan* və s.

Rəsmxət, *hüsnxət* kimi mürəkkəb sözlərdə söz kökündəki samit hərfini biri yazılır.

Sözlərin sonunda cingiltili samitlərin yazılışı və tələffüzü

Dilimizdə sonu *b*, *d*, *g* və *c* ilə bitən çoxhecəli və bəzi təkhecəli sözlərdə bu hərflər bir sıra hallarda cingiltili [b], [d], [g] və [c] kimi, başqa hallarda isə onların qarşılıqları – [p], [t], [k] və [ç] kimi tələffüz olunur.

Məsələn, *kitabım*, *palıda*, *tüfəngə*, *qılıncı* sözlərində *b*, *d*, *g*, *c* hərfləri cingiltili [b], [d], [g], [c] səsləri kimi; *kitablar*, *palıdda*, *tüfəngdən*, *qılıncdan* sözlərində isə *kar* [p], [t], [k] və [ç] kimi tələffüz olunur. Nümunələrdən görüldüyü kimi, sözüün sonundakı samitin *kar*, yoxsa cingiltili olduğunu müəyyən etmək üçün həmin sözlərə *saitlə başlayan şəkilçi* artırmaq lazımdır. Belə sözlərə *saitlə başlayan şəkilçi* qoşulduqda söz kökündəki son samit *cingiltili*, *samitlə* başlayan şəkilçi qoşulduqda isə *kar* tələffüz olunur.

Məsələn: *corab* – *corabı* [b] – *corabda* [p], *bulud* – *buluda* [d] –

buludlar [t], pələng – pələngi [g] – pələngdə [k], gənc – gəncə [c] – gənclik [ç] və s. Bu qayda həmin sözlər söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işlədikdə də eynilə özünü göstərir. Belə ki, bu cür sözlərdən sonra gələn ikinci tərəf saitlə başlanırsa, onda söz kökündəki samit *cingiltili*, samitlə başlanırsa *kar* tələffüz olunur.

Məsələn: kitab [b] evi – kitab [p] mağazası, kənd [d] adamı – kənd [z] camaatı, gülünc [c] iş – gülünc [ç] hərəkət, nəhəng [g] adam – nəhəng [k] pəhləvan və s. Bu samitlərlə bitən sözlər ayrılıqda və şəkilçisiz işlədikdə son samit *kar* tələffüz olunur. Məsələn: palıd [t], doşab [p], ağac [ç], qəşəng [k] və s.

Qeyd: *Bəzi sözlərin sonundakı z samiti də tələffüzdə karlaşa bilir.*
Məsələn: *almaz* – [almaz]

Sonu *q* və *k* ilə bitən çoxhecalı sözlərin yazılışı və tələffüzü

Dilimizdəki çoxhecalı sözlərin sonundakı *qe* hərfi əsasən [x] kimi tələffüz olunur. Məsələn: *otaq* – [otax], *yanacaq* – [yanacax], *oynamaq* – [oynamax] və s. Belə sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda yazıda *q* – *ğ* *əvəzlənməsi* baş verir. Məsələn: *bulaq* – *bulağın* – *bulağa* və s.

Bu hərfə bitən sözlərdən sonra *samitlə başlayan şəkilçi* və ya *söz gəldikdə kar* tələffüz olunur, *saitlə başlayan şəkilçi* və ya *söz gəldikdə isə, cingiltili* tələffüz olunur.

Məsələn: *qonaq evi* – [qonağ evi] və s.

Dilimizdəki ərəb mənşəli *üfûq*, *şəfəq*, *hüquq*, *əxlaq*, *eşq*, *aşiq*, *vərəq*, *ittifaq*, *müstəntiq*, *natiq* və s. sözlər isə bu qaydaya tabe olmur. Həmin sözlərin sonundakı samit [kʰ] kimi tələffüz olunur: *üfûq* – [üfükʰ], *şəfəq* – [şəfəkʰ] və s. Belə sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda söz kökündəki samit [q] kimi tələffüz olunur. Məsələn: *şəfəq+i* – [şəfəqi].

Son səsi [y] cingiltili samitinin *kar* qarşılığı [xʰ] kimi tələffüz olunan çoxhecalı sözlər *ke* hərfi ilə yazılır. Məsələn: *çiçək*, *ürək*, *çiyələk* və s. Belə sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda yazıda *k* – *y* *əvəzlənməsi* baş verir. Məsələn: *köynək* – *köynəyi*, *köynəyə* və s.

Dilimizdəki ərəb mənşəli *idrak*, *şərik*, *təbrik* və s. sözlər isə bu qaydaya *tabe olmur*. Həmin sözlərin sonundakı samit [k] kimi tələffüz olunur: *idrak* – [idrak], *təbrik* – [təbrik] və s. Belə sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda söz kökündəki samit [k] kimi tələffüz olunur.

Məsələn: *şərik-ti* – [şərik-ti].

Bu qayda həmin sözlər söz birləşmələrinin və mürəkkəb sözlərin birinci tərəfi kimi işləndikdə də eynilə özünü göstərir. Məsələn: *ərik ağacı* – [əriy ağacı], *döşəküzü* – [döşəyüzü], *əzik-üzük* – [əziy-üzük] və s.

Deyilişi ilə yazılışı fərqlənən sözlər elə sözlər sayılır ki, onlarda hərflər tərkibi ilə səs tərkibi arasında fərq olsun. Bu hal iki şəkildə özünü göstərə bilər:

1. Sözdə hərflər və səslərin sayında fərq olur. Məsələn: *maş* – [ma:ş] – 4 hərflər, 3 səs; *bünövrə* [bünö:rə] – 7 hərflər, 6 səs; *fəaliyyət* [fa:liyə] – 9 hərflər, 7 səs və s. (Bu hala səsdüşümü deyilir). Və ya əksinə: *ayıl* [ayıl] – 4 hərflər, 5 səs; *məişət* – [məişət] – 6 hərflər, 7 səs və s. (Bu hala da səsartımı deyilir).
2. Sözdə bir (və ya bir neçə) hərflər adı qaydada ifadə etdiyi səsdən fərqli olan səsini bildirir. Məsələn: “*de*” hərfləri adətən [d] səsini ifadə edir: *dədə* – [dədə]. Lakin bu səs söz sonunda [t] kimi də tələffüz olunur: *qanad* – [qanad], *armud* – [armud] və s. (bela hərflərə orfoqram deyilir).

Dilimizdə elə sözlər də var ki, onların tərkibində uzun tələffüz olunan səslər var. Lakin bu hal həmin sözlərdə hərflər-səs fərqi qətib çıxarmır. Məsələn: *hakim* – [ha:kim], *Sabir* – [Sa:bir], *həqiqət* – [həqi:qət], *məna* – [mə:na], *şöle* – [şö:lə], *etibar* – [e:tibar], *surət* – [su:rət] və s. Buna görə də belə sözlər yazılışı ilə deyilişi fərqlənən sözlər sayılmır.

Heca

Tələffüz zamanı sözün asanlıqla bölünən hissələrinə heca deyilir. Məsələn: *və-tən, a-zad-lıq, dil-çi-lik* və s. Hecanın əsasında saitlər dayanır. Sözdə neçə sait varsa, o qədər də heca olur. Heca bir saiddən də ibarət olur. Məsələn: *a-na, ü-rək, ma-a-rif* və s.

Dilimizə məxsus sözlərin əvvəlində iki samit yanaşı işlənir. Dilimizdə samit, əsasən, özündən sonrakı saitin yaratdığı hecaya daxil olur: Məsələn, *hə-yet, o-yun, çə-mən, hə-rə-kət* və s.

Əgər iki samit sait əhatəsindədirsə, birinci samit əvvəlki hecaya, ikinci samit isə sonrakı hecaya daxil olur. Məsələn, *qaç-maq, yağ-la-maq, daş-lıq, şaf-ta-lı* və s.

Söz ortasında üç samit yanaşı gələrsə, adətən, birinci və ikinci samit əvvəlinci saitə, üçüncüsü sonrakı saitə qoşulur. Məsələn: dinc–lik, qənd–dən, gənc–lər, üst–də və s.

Bəzən iki sait arasında gələn üç samitdən birincisi əvvəlinci saitə, ikinci və üçüncüsü isə sonrakı saitə qoşulmuş halda hecalanır. Məsələn: kon–kret, ok–tyabr, a–pos–trof və s.

Sözlərin daxilində yanaşı gələn 4 samitdən ikisi əvvəlinci saitlə, ikisi isə sonrakı saitlə qovuşur. Məsələn: eks–press, trans–kripsiya, abs–trakt və s.

Dilimizdə hecanın quruluşunu təsvir etmək üçün *V* və *C* işarələrindən istifadə olunur. *V* latınca sait (vokal) sözünün, *C* isə samit (consonant) sözünün ilk hərfləridir. Məsələn: *Araz Kursları* söz birləşməsinin heca quruluşu belədir: *VCVC CVCCCVCV*

Sözün sətirdən sətərə keçirilməsi

Sözün sətirdən sətərə keçirilməsi, bir qayda olaraq, sözün hecalanmasına əsaslanır. Sözlər yeni sətərə ancaq bütöv hecalarla keçirilir. Lakin sözü sətirdən sətərə keçirərkən *bir hərfdən* ibarət olan hecanı sətirin sonunda saxlamaq və ya yeni sətərə keçirmək olmaz (a–lim, təbi–i).

Qoşasamitli sözlər sətirdən sətərə keçirilərkən samitlərdən biri əvvəlki sətirdə saxlanılır, digəri yeni sətərə keçirilir. *Məsələn:* sək – kiz, doq–quz, əl–li, qəs–sab və s.

Sözü hecalara ayırıb sətirdən sətərə keçirməkdə kök və şəkilçinin rolu yoxdur.

Rəqəmlə yazılan saylara aid şəkilçiləri rəqəmdən ayırıb yeni sətərə *keçirmək olmaz*: Məsələn: 2006 // -cı, 10 // -cu, 4 // -ə, 2 // -də və s.

Rəqəmlə yazılan miqdar sayının yanındakı ixtisarı və ya faiz əlamətini yeni sətərə *keçirmək olmaz*. Məsələn: 15 // kq, 20 // ha, 10 // km, 55 // % və s.

Soyadlarının yanında olan qısaltmaları sətirin sonunda saxlayıb təkəcə soyadı yeni sətərə *keçirmək olmaz*. Məsələn: M.S. // Ordubadi, N. // Gəncəvi, S. // Vurğun və s.

Mürəkkəb adların ixtisarlarını hecalara ayırıb sətirdən sətərə *keçirmək olmaz*. Məsələn: AD // DU, A // ME // A, AK // TA və s.

Mürəkkəb sözlərin tərkibindəki birinci sözün son samitini ikinci

sözün yalnız bir saitdən ibarət olan iki hecasına qoşub yeni sətər *keçirmək olmaz*. Həmçinin ikinci sözün birçə saitdən ibarət olan ilk hecasını birinci sözün son samitinə qoşub vahid heca şəklində sətirin sonunda *saxlamaq olmaz*. Hər bir söz sadə söz kimi hecalara bölünməli və sətirdən sətər keçirilməlidir. Məsələn: də–və–da–ba–nı, əl–üz–yu–yan və s.

Fonem

Sözün mənasını dəyişən səs *fonem* adlanır. Məsələn, *tələ-dələ, zaman-saman, dağ-sağ, çağ-bağ-tağ, kal-kol, dad-dar, yar-qar*.

Dilimizdə dil vahidləri müstəqil və qeyri-müstəqil olmaqla iki yere bölünür. Müstəqil dil vahidləri (söz, cümlə) dilin formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Qeyri-müstəqil dil vahidləri isə söz və ya cümlənin (müstəqil dil vahidlərinin) formalaşması vasitəsi kimi çıxış edir. *Fonem* belə bir qeyri-müstəqil dil vahidlərindən biridir.

Vurğu

Azərbaycan dilində vurğunun üç növü vardır: heca vurğusu, məntiqi vurğu (söz vurğusu), həyəcanlı vurğu.

Sözdə hecalardan birinin o birinə nisbətən daha qüvvətlə deyilməsi heca vurğusu adlanır.

Üzərinə vurğu düşən heca *vurğulu heca* adlanır. Dilimizdəki sözlərin çoxunda vurğu son hecadakı sait səsin üzərinə düşür. Məsələn: *Azərbaycd n, azadlıq, istiqlalıyyı t* və s.

Bu prinsip (vurğunun son hecaya düşməsi) bir çox alınma sözlərdə pozulur: *d' tlas, kə mera, meta fora, flid sof, lə kin* və s.

Bə'yaq, dü nən, b' ldir, n' yə, n' cə, s' nki, d' ncaq və s. kimi əsl Azərbaycan sözlərində, eləcə də çoxaltma dərəcəsinə olan sifətlərdə: (*gö mgöy, sa'psarı, qu'pquuru* və s.) vurğunun ilk hecanın üzərinə düşməsi istisnadır.

Bəzi sözlərdə vurğunun yerini dəyişməsi ilə məna da fərqlənir. Məsələn: *al' n (isim) – d' lın (fel), gü' ldür (çiçəkdir) – güldü' r (fel), dimd' k (isim) – d' mdik (sifət)* və s.

Sözdə vurğunun yerini müəyyən etmək üçün sözü hecaya ayır-

madan vurğunu əvvəl birinci hecanın, sonra ikinci, daha sonra isə üçüncü hecanın üzərində demək lazımdır. Məsələn: *qə'rənfil, qə'rə'nfil, qə'rənffl*. Aydındır ki, bu sözdə vurğu sonuncu hecanın üzərinə düşür.

Qeyd: *Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dilimizdəki bəzi sözlərdə uzun tələffüz olunan saitlər vardır. Məsələn: Adil, Sabir, laqeyd, hakim, memar, mənə, şölə və s. Bu sözlərin hamısında vurğu sonuncu hecaya düşür. Deməli, saitin uzun tələffüz olunması heç də o demək deyil ki, həmin heca vurğulu olmalıdır.*

Nadir hallarda isə uzun saitli heca ilə vurğulu heca üst-üstə düşür. Məsələn: sə'nra – [so:ra], b'əzi – [bə:zi], bə'zən – [bə:zən] və s.

Cümlədəki sözlərdən birinin digərinə nisbətən qüvvətli tələffüzünə məntiqi vurğu (söz vurğusu) deyilir.

Məsələn: Günel *səninlə* danışacaq. *Səninlə* Günel danışacaq. Günel *səninlə* danışacaq.

Hiss və həyəcanları ifadə etmək üçün cümlədə və ya abzasda sözün, yaxud ifadənin qeyri-adi şəkildə tələffüz olunmasına həyəcanlı vurğu deyilir.

Məsələn:

- Hə, dedi, İbişi öldürüblər. Dedim ola bilməz. Gözünə belə görünüb. Durub ikimiz də getdik.

- Yənə divarların dibiyə... yənə sürünə-sürünə. Gəlib gördük İbiş elə yerindəcə uzanıb, gözləri də açıq. Yənə yaxına qoymadılar bizi. Dedim, *ay insafsızlar, nənəsidi, qoy keçib uşağın gözünü bağlasın.* Kime deyirsən... (R. Səməndər)

İntonasiya

Nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçılması), ritmi (vurğulu və ya vurğusuz hecanın nisbəti, əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (müəyyən vaxt ərzində sürətlə və ya yavaş-yavaş tələffüzü), intensivliyi (nəfəsalmənin güclənməsi və ya zəifləməsi), məntiqi vurğusu, tembrimi hadisələrin məcmusundan ibarət olan mürəkkəb dil hadisəsi *intonasiya* adlanır.

İntonasiya modallıq bildirir, cümlə üzvlərinin düzgün qruplaşdırılmasını təmin edir, sadə və mürəkkəb cümlələrin, habelə tabelilik və tabesizlik əlaqələrinin şərtləndirilməsinə xidmət edir. Bunlardan əlavə,

intonasiya məntiqi vurğunun, ara sözlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

İntonasiya əsasən sintaktik mənalara ifadəsinə xidmət göstərir. Cümlənin hissələri arasında müxtəlif sintaktik münasibətləri əks etdirir və bununla əlaqədar sadalama, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma və s. bildiren intonasiyalar fərqləndirilir.

İntonasiya danışanın məqsədi, istək və arzuları ilə əlaqədar olduğundan modallıq bildirir. Onun vasitəsilə məlumat vermə, sual və əmr intonasiyaları fərqləndirilir.

Kitabların, ara söz və ara cümlələrin intonasiyası da fərqlənir.

Orfoqrafiya və orfoepiya

Sözlerin düzgün deyiliş qaydalarını orfoepiya, düzgün yazılış qaydalarını isə orfoqrafiya öyrənir.

Orfoepiya lüğətində sözlərin düzgün tələffüz şəkilləri, orfoqrafiya lüğətində isə düzgün yazılış formaları verilir.

Orfoqrafiya qaydaları

1. *O* saitli alınma sözlər *a* və *ya o* ilə deyilməsindən asılı olmayaraq, *o* ilə yazılır: *kompyuter, avtomat, biologiya, velosiped, ensiklopediya, kollektiv, kombinat, laborant, obyekt, poeziya, poema, poçtalyon, problem, professor, solist, motor, polkovnik.*

2. *Ü* saitli alınma sözlər *ü* ilə də yazılır: *Alüminium, bülleten, bül-lur, büro, jüri.*

3. Bu sözlər ədəbi tələffüzdə olduğu kimi iki heca ilə yazılır: *heyif, meyil, şeir, əsir, qəbir, qədir, eyib, səbir, sətir, nəsil, fəsil, şəkil, zəhin.*

4. Birinci hecasındakı samiti həm *n*, həm də *m* ilə deyilən sözlər *n* ilə yazılır: *anbar, qənbər, zənbil, günbəz, sünbül, şənbə.*

Kombinat, kombayn, kömbə, pambıq, hambal sözləri istisnadır.

5. Əslində sonu qoşa samitlə bitən iki və ya çox hecalı bu sözlər bir samitlə yazılır: *ekspres, kilovat, kiloqram, kongres, metal, mühüm, proses, sərhəd, hüsnxat.*

6. Sonu *-iy, -skiy* ilə qurtaran alınma isimlərin sonundakı *y* yazılır: *ssenari, planetari, profilaktori, sanatori.*

7. Əsli *h* samitli alınma sözlər *h* ilə yazılır: *hotel, himn, hektar, heqemon, hidrogen, hospital*.

8. Əsli *q* samitli alınma sözlər incə saitli hecalarda *g* ilə yazılır: *genesis, general, gigiyena, gimnastika, gitara*.

9. Kimyəvi element adları əslinə uyğun olaraq yazılır: *kalium, maqnezium, natrium*.

10. Rus dilində tərkibində *ш* olan ümumi isimlər *с* ilə yazılır: *lisey, dosent, sex, konsert, sement, sirk*. (*Vitse* sözü istisnadır)

11. *-mı* sual ədatı *da, də* -dən ayrı yazılır: *Sən də mi razısan?*

12. *-vari* şəkilçisi bir cür yazılır: *üzükvari, qalxanvari, buyuzvari*.

Fonetik təhlil

Fonetik təhlil lingvistik təhlilin növlərindən biridir. Formasına görə yazılı və şifahi, keyfiyyətlərinə görə tam və natamam olur.

Natamam fonetik təhlil fonetikanın hər hansı bir mövzusunda, tam fonetik təhlil isə fonetika bəhsi bütövlükdə keçirildikdən sonra aparılır. Məsələn, saitlər və onların növləri tədris olunub qurtardıqdan sonra fonetik cəhətdən *natamam təhlil* aparıla bilər. Bu zaman ancaq saitlər və onların növləri təhlilə cəlb edilir.

Sözün tam fonetik təhlili isə aşağıdakı kimi aparılır:

1. *Sözün səs və hərflər tərkibi göstərilir.*
2. *Sait səslər növlərinə görə təhlil olunur.*
3. *Samit səslər növlərinə görə təhlil olunur.*
4. *Sözün hecaları və vurğusu göstərilir.*

Sözdəki səslərin növlərə görə təhlili onun tələffüz şəkli, ahəng qanunu, heca və vurğusu isə yazılı forması üzərində aparılır.

Fonetik təhlil nümunələri:

1. *Neftçi* – [nefçi], 6 hərflər, 5 səsdən ibarətdir.

[e] – incə, açıq, dodaqlanmayan saitdir;

[i] – incə, qapalı, dodaqlanmayan saitdir;

[n] – cingilti samitdir, qarşılıq yoxdur;

[f] – kar samitdir, cingilti qarşılıq [v] samitidir;

[ç] – kar samitdir, cingilti qarşılıq [c] samitidir.

Sözün hecaları: *neft-çi*, vurğusu *ikinci* hecanın üzərinə düşür.

2. *Usta* – [usda], 4 hərflər, 4 səsdən ibarətdir.

[u] – qalın, qapalı, dodaqlanan saitdir;

[a] – qalın, açıq, dodaqlanmayan saitdir;

[s] – kar samitdir, cingiltili qarşılığı [z] samitidir;

[d] – cingiltili samitdir, kar qarşılığı [t] samitidir;

Sözün hecaları: us–ta, vurğusu ikinci hecanın üzərinə düşür.

3. Müəyyən – [mə:yyən], 7 hərf, 6 səsdən ibarətdir.

[o] – incə, açıq, dodaqlanmayan saitdir;

[m] – cingiltili samitdir, kar qarşılığı yoxdur;

[y] – cingiltili samitdir, kar qarşılığı [x] samitidir;

[n] – cingiltili samitdir, kar qarşılığı yoxdur.

Sözün hecaları: mü–əy–yən, vurğusu sonuncu hecanın üzərinə düşür.

Qeyd: *Fonetik təhlil aparanda yanılmamaq üçün sözün tələffüz şəklini yazıb, səslərin təhlilini onun üzərində aparmaq lazımdır.*

LEKSİKA

Sözün leksik və qrammatik mənası

Dilin əsas vahidlərindən biri sözdür. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin leksikasını (*lüğət tərkibini*) təşkil edir. Leksika yunan sözüdür: *lexikos* – lüğət, loqos – təlim deməkdir.

Leksikanı öyrənən dilçilik bölməsi **leksikologiya** adlanır.

Leksikologiyada sözlərin mahiyyəti, onların formaca və məzmunca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi öyrənilir.

Dilimizdəki sözlərin çoxunun həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır.

Sözün birbaşa ifadə etdiyi mənaya onun leksik mənası deyilir. Başqa sözlə desək, sözün leksik mənası onun məzmununu bildirməsi, hər hansı bir anlayışı ifadə etməsidir. Məsələn: *qələm* sözünün leksik mənası *yazı alətidir*. Sözün leksik mənasını bir neçə yolla izah etmək olar:

1. *Verilən sözə yaxın mənalı söz seçməklə.* Məsələn: *azadlıq – müstəqillik – sərbəstlik.*
2. *Verilən sözə əks mənalı söz seçməklə.* Məsələn: *quzey – güney*
3. *Əşyanın, hərəkətin əlamətlərini izah etməklə.* Məsələn: *dəmirçi – metaldan müxtəlif alətlər hazırlayan peşə sahibi.*
4. *Sözün hissələrinin mənasını açmaqla.* Məsələn: *mürəkkəbqabı – içində yazı üçün mürəkkəb saxlanılan qab.*

Sözün leksik mənası ilə yanaşı, onun qrammatik mənası da olur. *Sözün qrammatik mənası* onun hər hansı bir əşyanın *adını, əlamətini, miqdarını* və s. bildirməsidir. Məsələn: *qələm* sözü əşyanın *adını, qırtmızı əlamətini, bir isə miqdarını* bildirir. Buna görə də bu sözlərdən birincisi isim, ikincisi sifət, üçüncüsü isə saydır. Deməli, *sözün qrammatik mənası onun hansı nitq hissəsi olması deməkdir.*

Sözün həqiqi və məcazi mənası

Dilimizdəki sözlərin bir çoxu həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilir. *Sözün ilkin, əsas mənası onun həqiqi mənasıdır.* Məsələn: *dəmir qapı, daş divar, yumşaq çörək* və s. söz birləşmələrindəki birinci tərəflər *həqiqi mənada* işlənmişdir. *Sözün sonradan qazandığı törəmə*

mənasi isə onun məcazi mənasi adlanır. Məcəzi mənə çox vaxt bənzət-mə vasitəsilə və ya insanlara məxsus hərəkətlərin cansız əşyalara aid edilməsi yolu ilə yaranır. Məsələn: *dəmir iradə, daş ürək, yumşaq söz* və s. söz birləşmələrindəki birinci tərəflər – *dəmir, daş* və *yumşaq* sözləri bənzətmə yolu ilə yaranmışdır. *Külək yatdı, Təbiət gülür, Təbiət oyanır, Günəş gizləndi* və s. cümlələrindəki xəbərler isə insana aid hərəkətin cansız əşya üzərinə köçürülməsi yolu ilə ortaya çıxmış məcazi mənəli sözlərdir.

Təkmənəli və çoxmənəli sözlər

Yalnız bir leksik mənəsi olan sözlərə təkmənəli sözlər deyilir. Məsələn: *dənizçi, səkkiz, yaraşlıq, yadırğamaq, sığırçın* və s. kimi sözlər *bir leksik mənədə* işlənən *təkmənəli* sözlərdir.

Eyni leksik mənə ilə bağlı bir neçə yaxın mənədə işlənən sözlərə isə çoxmənəli sözlər deyilir. Çoxmənəli sözlər *əsas mənə* ilə bağlı *əlavə mənələr* da bildirir. Məsələn: *ayaq, ağız, dil, boğaz, almaq, çəkmək* və s. sözləri eyni leksik mənə ilə bağlı bir neçə yaxın mənələrdə da işlənir:

Ayaq – uşağın ayağı, masanın ayağı, kəndin ayağı və s.

Ağız – quşun ağızı, qazanın ağızı, baltanın ağızı və s.

Dil – insanın dili, alovun dili, qarmonun dili, çəkmənin dili

Boğaz – uşağın boğazı, bardağın boğazı, çəkmənin boğazı və s.

Almaq – kitabı almaq, tərbiyə almaq, xəbər almaq və s.

Çəkmək – ipi çəkmək, yol çəkmək, sıxıntı çəkmək və s.

Tutmaq – topu tutmaq, üz tutmaq, fikri tutmaq və s.

Acı – acı dərman, acı xatirə, acı söz və s.

Ağır – ağır yük, ağır itki, ağır coza, ağır xasiyyət və s.

Çoxmənəli sözlərdə sözün mənələrindən biri *əsas*, qalanları isə *məcəzi mənədə* işlədilir. Məsələn: *adamin gözü* birləşməsindəki *göz* sözü *həqiqi mənədə*, *bulağın gözü* birləşməsində isə bu söz *məcəzi mənədə* işlənmişdir. Yuxarıdakı nümunələrdə də sözlərin birinci mənələri (*uşağın ayağı, quşun ağızı* və s.) *həqiqi mənədə*, sonrakı mənələri isə *məcəzi mənədə* işlənmişdir.

Çoxmənəli sözlər daha çox *isim, sifət* və *fellərdən* ibarət olur.

Dilimizdə çoxişlək olan çoxmənəli sözlər əsasən bunlardır: *ağ, ağız, ağır, ayaq, almaq, alçaq, baş, burun, boğaz, boz, bismək, çevirmək, çıx-*

maq, dil, diş, düşmək, əmək, qaş, qol, kök, üz, göz, yol, yumaq, qara, yüngül, soyuq, yüksək, tutmaq, kəsmək, yaymaq, getmək, salmaq və s.

Çoxmənalılığı təşkil edən sözlər *eyni bir nitq hissəsinə* aid olur. Məsələn: *diş – uşağın dişi, darağın dişi; maşın – paltaryuyan maşını, təbliğat maşını, reklam maşını; lövhə – yazı lövhəsi, təbiət lövhəsi; şirin meyvə – şirin söhbət.*

Çoxmənalı sözlərdə əsas məna ilə bağlılıq *zəruri şərt*dir. Bu bağlılıq olmadıqda həmin sözlər çoxmənalılıq yox, *omonimlik* xüsusiyyətini daşıyır.

Omonimlər

Deyilişi və yazılışı eyni olan, leksik mənaca isə tamamilə fərqlənən sözlərə omonimlər deyilir.

Omonimlər bir-biri ilə *mənaca heç bir əlaqəsi olmayan* sözlərdən ibarət olur. Məsələn:

Bağ – meyvə ağacları əkilməmiş sahə.

Bağ – bir şeyi bağlamaq üçün ip

Şam – yandırmaq üçün cisim

Şam – ağac adı

Şam – axşam yeməyi

Fokus – linzanın fokusu

Fokus – şirkətdə göstərilən nömrə

Bu nümunələrdəki *bağ, şam* və *fokus* sözlərinin deyilişi və yazılışı eyni olsa da, onlar ayrı-ayrı anlayışları bildirir. Deməli, həmin sözlər omonimlərdir.

Dilimizdə ən çox işlənən omonimlər bunlardır: *al, an, aş, aşıq, at, ay, az, ağrı, bağ, ba!, bar, bel, biz, bez, bənd, çat, çap, çay, çaxmaq, çən, dad, dağ, dan, dar, daş, din, don, doğru, dolu, divan, düz, en, əqrəb, əsər, göy, gül, hava, iç, inci, it, kök, köç, kürək, qala, qat, qaş, qaz, qır, qız, qurd, qan, qol, qovaq, qoyun, ləpə, mürəkkəb, nəticə, ov, oxu, oxşamaq, saç, şam, şor, tala, tək, top, tut, uçmaq, üz, var, yağ, yal, yan, yaş, yad, yay, yar, yara, yaz, yol* və s.

Omonimliyi təşkil edən sözlər həm *eyni bir nitq hissəsinə, həm də ayrı-ayrı nitq hissələrinə* aid ola bilər. *Bağ* və *şam* omonimlərinin hər ikisi isimdir. Aşağıdakı omonimlər də eyni bir nitq hissəsinə (ismə) aiddir:

Ay – yerin peyki: *Ay göründü.*

Ay – 30 gün: *Bu gün ayın beşidir.*

Bal – qatı şirin maddə: *Bal tutan barmaq yalar.*

Bal – zəlzələnin, küləyin gücünü bildirən ölçü vahidi: *Beş bal gücündə zəlzələ oldu.*

Bal – rəqs gecəsi, şənlik: *Yeni il balı maraqlı keçdi.*

Əqrəb – saatin mili: *Saatın əqrəbləri 12-ni göstərir.*

Əqrəb – zəhərli həşərat: *Çöldə əqrəb gördük və s.*

Dilimizdə fel kimi işlənən omonimlər də vardır. Məsələn:

Uçmaq – qanadlanmaq: *Quş qanadlamb uçdu.*

Uçmaq – dağılmaq: *Köhnə divar uçdu.*

Oxşamaq – bənzəmək: *Uşaq atasına oxşayır.*

Oxşamaq – əzizləmək, nazlamaq: *Ana körpəsini oxşayır.*

Alışmaq – öyrənmək, adət etmək: *Uşaq yeni mühitə alışdı.*

Alışmaq – yanmaq: *Quru odun tez alışdı.*

Dilimizdə ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid sözlərdən təkil olunan omonimlər duha çoxdur. Bu cür omonimlərə aid bir neçə nümunə:

İsim və sifət kimi işlənən omonimlər:

Yaş – insan ömrünün müəyyən dövrü: *Uşağın 5 yaşı var.*

Yaş – nəm, islanmış: *Yaş odun yanmadı.*

Kök – tərəvəz: *Kök dadlı idi.*

Kök – yoğun, dolu, şişman: *Kök adamdan xoşum gəlir.*

Mürəkkəb – yazı üçün maye: *Qələmin mürəkkəbi qurtardı.*

Mürəkkəb – çətin: *İmtahana çətin suallar düşmüşdü.*

Omonimlərin bir çoxu *isim* və *fel* kimi işləne bilər. Məsələn:

Gül ətri (isim) – Ağlama, *gül* (fel).

Divarda *çat* var (isim) – Qaç, uşaqlara *çat* (fel) və s.

Omonimlər quruluşca düzəltmə də olur. Məsələn: *oynaq* (bədəndə sümük) ismi ilə *oynaq* hava birləşməsindəki *oynaq* sifəti düzəltmə omonimlərdir. *Buruq* (neft buruğu) ismi ilə *buruq* sifəti (*buruq saç*) və ya iki müxtəlif mənada işlənən *vergi* ismi (gəlir üçün dövlətə ödenilən məbləğ və *istedad* mənalarında) düzəltmə omonimlərdir.

Səsənməsinə görə bir-birinə oxşar olan *sənəd – sənət, süfrə – sürfə, qəlb – qəlp, məhsul – məsul, mətn – mətin, əmr – əmir, atlas – atlas, əsr – əsir, şahid – şəhid, xeyr – xeyir, həyat – həyət, ahəng – əhəng* və s.

kimi sözlər omonim deyil, çünki yazılışları fərqlidir. Tərkibindəki bir hərfe görə fərqlənən belə sözlər paronim adlanır.

Yazılışları eyni olan, lakin vurğunun yerinə görə fərqlənən sözlər də *omonim deyil*. Məsələn: *alma* (isim) – *alma* (fel), *akın* (isim) – *akın* (fel), *dondurma* (isim) – *dondurma* (fel), *dimdik* (isim) – *dimdik* (sifət) və s. Bu cür sözlərin yazılışları eyni olsa da, tələffüzləri bir-birindən fərqlənir. Belə sözlər *omograf* adlanır.

Tələffüzü və yazılışı eyni, lakin kökləri (və ya başlanğıc formaları) fərqli olan sözlər də omonim *deyil*. Məsələn: “*Əsgər çoxlu yara almışdı*” və “*Sözümü yara çatdır*” cümlələrindəki “*yara*” sözləri köklərinə görə fərqlənir. Birinci cümlədəki “*yara*” sözü başlanğıc formadadır. İkinci cümlədəki “*yara*” sözünün kökü isə “*yar*” ismidir. (“*a*” qrammatik şəkilçidir).

Grammatik şəkilçilərin köməyi ilə aralarında bu cür oxşarlıq yaradan sözlər *omiform* adlanır.

Mehriban (şəxs adı) – *mehriban*, *çiçək* – *Çiçək* (şəxs adı), *yaqut* – *Yaqut* (şəxs adı) kimi tərəflərindən biri xüsusi isim olan sözlər *omonimlik yaratmır*. Belə ki, bu vaxt mənə-məfhum fərqi meydana çıxmır, anlayış dəyişmir. Bundan başqa, *nərə*, *əyan*, *bəzən* tipli sözlər də *omonim sayılmır*. Çünki *nərə* (*qışqırtı*), *əyan* (*dövlət məmuru*), *bəzən* (*hərdən*) sözlərində birinci hecadakı sait uzun tələffüz olunur. Eyni cür yazılan *nərə* (*balıq növü*), *əyan* (*aşkar*), *bəzən* (*bəzənmək*) sözlərində isə heç bir sait uzanmır. Omonimin tərifindən çıxış edərək, bu sözlərin yazılışı eyni olsa da, tələffüzünün fərqli olması onların *omonim olmadığını* söyləməyə əsas verir.

Dilimizdəki bezi sözlər həm *çoxmənalılıq*, həm də *omonimlik* keyfiyyətinə malikdir. Məsələn: *kök* sözü *insanın kökü*, *ağacın kökü*, *sözün kökü* birləşmələrində *çoxmənalıdır*. *Kök oğlan* və *şirəli kök* birləşmələrindəki *kök* sözü isə *omonimdir*. *boğaz*, *yar*, *qaş*, *qol*, *yol*, *dotu*, *düz*, *dil*, *yay*, *üz*, *tut*, *bel* sözləri də həm *çoxmənalılıq*, həm də *omonimlik* keyfiyyətinə malikdir.

Sinonimlər

Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənalı bildirən sözlərə sinonimlər deyilir.

Məsələn: *ürək – könül – qəlb, böyük – iri – yekə, odlamaq – alışdırmaq – yandırmaq* və s. Sinonimlər yaxın mənaları bildirsələr də, onların işlənməsində incə mənə fərqləri vardır. Məsələn: *qalın* və *sıx* sinonimlərini *meşə* isminə qoşmaqla işlətmək mümkün olduğu halda (*qalın meşə, sıx meşə*), bu sözlərdən yalnız birincisini *kitab* isminə aid etmək olar: *qalın kitab*.

Sinonimləri təşkil edən sözlər *eyni nitq hissəsinə* aid olur.

-bi, -siz*, -la, -sız* sinonim şəkilçiləri ilə yaranan sözlər də sinonim deyil. Məsələn: *bivəfa – vəfasız; laməkan – məkansız*

Bədii ədəbiyyatda hər hansı bir deyimin təsir gücünü, bədiliyini artırmaq üçün sinonim sözlərdən istifadə olunur. Sinonimlər dilin zənginliyini və ifadə qüdrətini göstərən əlamətlərdən biri sayılır.

Antonimlər

Bir-birinə zidd, əks olan mənaları bildirən sözlərə antonimlər deyilir.

Məsələn: *yer – göy, sülh – müharibə, igid – qorxaq, gülmək – ağlamaq, oturmaq – qalxmaq, gecə – gündüz* və s.

Antonimləri təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur.

-lı*, -siz*, -bi, -lı* antonim şəkilçiləri ilə yaranan sözlər leksik antonim deyil. Məsələn: *güclü* sözünün antonimi *gücsüz* yox, *zəif* sözü sayılır.

Ümumişlək sözlər

Dilimizdəki sözlər işlənmə dairəsinə görə iki qrupa bölünür: *ümumişlək sözlər* və *ümumişlək olmayan sözlər*.

Mənası hamı tərəfindən anlaşılan sözlərə ümumişlək sözlər deyilir.

Dilimizdə işlənən sözlərin böyük əksəriyyəti hamı üçün anlaşılıqlı olan ümumişlək sözlərdir. Məsələn: *od, su, hava, torpaq, vətən, şən, azad, çalışmaq, oxumaq, öyrənmək* və s.

Ümumişlək olmayan sözlər

Hamı tərəfindən istifadə olunmayan və anlaşılmayan sözlərə ümumişlək olmayan sözlər deyilir.

Ümumişlək olmayan sözlər iki qrupa bölünür: 1. *dialekt sözləri*

2. İxtisas sözləri (terminlər)

Dialekt sözləri

Yalnız ayrı-ayrı bölgə və kəndlərdə işlədilan sözlərə dialekt sözləri deyilir.

Məsələn: *döşəkçə* ümumişlək sözdür – hamı tərəfindən başa düşülür. Eyni mənanı bildiren *nimdər* sözü isə yalnız ayrı-ayrı bölgə və kəndlərdə yaşayanların işlətdiyi *dialekt* sözüdür. *Hancarı* (necə?), *doqqaz* (küçə), *becid* (tez), *ciyi*, *ciji* (ana), *digə* (dağ yerində yaşayış yeri, alaçıq), *gəvəzə* (boşboğaz), *əlardan* (dəsmal), *düşgü*; *düşgi* (stol silmək üçün əsgir), *dənab* (qaynadılmış su), *qəməli* (bıçaq), *siyəzi* (kisə), *zivə* (paltar asmaq üçün ip), *manşirlamaq* (nişanlamaq), *maş* (lobya), *əppək* (çörək), *məhrəba* (dəsmal), *təlis* (dəsmal), *qarqundey*, *peyğəmbəri*, *kəbə*, *məkə* (qarğıdalı), *yerpənək* (xiyar), *qəlbi* (hündür), *lapdan* (qofildən) və s. sözləri də dialekt sözləridir.

Terminlər (İxtisas sözləri)

Müxtəlif ixtisas və peşə sahələrinə aid sözlərə terminlər (ixtisas sözləri) deyilir.

Məsələn: *frazеologiya*, *mübtəda*, *orfoepiya*, *embriologiya*, *süjet*, *epitet*, *subtropik*, *flora*, *qələvi* və s. Cəmiyyət mədəni cəhətdən inkişaf etdikcə bəzi terminlər get-gedə ümumişlək sözlərə çevrilir. Məsələn: *ekran*, *süita*, *solo*, *fauna*, *flora* və s.

Terminlərdən *elmi üslubda* daha çox istifadə olunur. Bu, elmi üslubu başqa üslublardan fərqləndirən əsas səciyyəvi xüsusiyyətdir. Hər elm və ya peşə sahəsinin özünəməxsus terminləri var.

Terminlərin xarakterik xüsusiyyətləri *yiğcamlıq*, *yeni söz yaratmaq qabiliyyətinin*, *emosionallığın və məcaziliyin olmaması*, *çox vaxt da sinoniminin olmamasıdır*.

Dilimizdə elə sözlər var ki, onlar dildə yalnız termin kimi çıxış edir. Məsələn: *metonimiya*, *sinekdoxa*, *fiksuj*, *akvarel*, *hiperbola* və s.

Elə sözlər də vardır ki, həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlənir. Məsələn: *güc*, *qüvvə*, *xəbər*, *say*, *enerji*, *zərf*, *sifət*, *fel* və s.

Bəzən bədii əsərlərdə də təsvir olunan hadisə ilə bağlı terminlərə

rast gəlirik.

Qeyd: *Dildə işlənən kobud ifadələr, nalayiq sözlər vulqar sözlər adlanır. Məsələn: şərəfsiz, binamus, dəmdəməki, vələdüzzina, sarsaq, gorbagor olmaq, gəbərmək, tıxışdırmaq və s.*

Yeni sözlər (neologizmlər)

İctimai həyat dəyişdikcə baş verən yeniliklərlə bağlı olaraq, dildə ayrı-ayrı anlayış, hadisə və əşyaları bildirən yeni sözlər yaranır. Belə sözlərə *yeni sözlər (neologizmlər)* deyilir.

Məsələn: *özəlləşdirmə, soyqırımı, nəfəslik, işbirliyi, soykökü, bölgə, yayım, açıqca, soyad, soydaş, durum, dəstək, şirkət, önəmli, gündəm, cangüdən, çağdaş* və s. Bu sözlər son beş-on il ərzində dilimizdə yaranan yeni sözlərdir. Yeni sözlərin yaranması daha çox elm və texnikanın inkişafı ilə bağlıdır.

Yeni sözlərin bir hissəsi başqa dillərdən alınma yolla yaranır. Məsələn: *mesaj, bələdiyyə, internet, investisiya, spiker, birja, kompyuter, mer, menecer, biznesmen, ekologiya, distribüter* və s.

Dilin öz söz ehtiyatı hesabına yaranan yeni sözlər daha çoxdur. Yuxarıdakı sözlərin çoxu buna nümunə ola bilər. Dildəki yeni sözlərin bir hissəsi zaman keçdikcə ümumişlək sözlərə çevrilir. Məsələn: *tozso-ran, çimərlik* və s. Yeni sözlərin bir hissəsi isə *ixtisas sözləri* sırasına daxil olur. Məsələn: *printer, rotoprint, fizioterapiya* və s.

Köhnəlmiş sözlər (arxaizmlər)

Dilin lüğət tərkibindəki bəzi sözlər zaman keçdikcə unudulur və ümumişlək xüsusiyyətini itirir. Belə sözlərə *köhnəlmiş sözlər (arxaizmlər)* deyilir.

Keçmiş həyat və məişət tərzi ilə bağlı olan (ölçü və çəki vahidləri, geyim adları, rütbə adları, pul vahidləri və s.) köhnəlmiş sözlər *tarixizm* adlanır.

Məsələn: *dəbilqə* (dəmir papaq), *çarıq* (gön ayaqqabı), *daqqa* (dəri papaq), *darğa* (şəhər, vilayət hakimi), *toppuz* (başı girdə çomaq, qədim silah növü), *güyüm* (iri mis qab), *təhnə* (ağac kötüyündən hazırlanmış iri qab), *yasavul* (keçmişdə polis nəfəri), *girvənkə* (çəki vahidi), *xurcun*

(ikigözlü heybə – torba), *batman* (çəki vahidi), *ağac* (təxm. 6,5 km.), *kəndxuda* (kəndin başçısı), *abbası* (pul vahidi), *baqqal* (ərzaq malları satan dükançı) və s.

Klassik ədəbi əsərlərdə işlənən və hazırda unudulan köhnəliyi sözlərə isə *arxaizmlər* deyilir.

Məsələn: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, Q. Bürhanəddin və İ.Nəsimi şeirlərində işlənən *ayıtmaq* (demək, söyləmək), *tanıq* (şahid), *sayru* (xəstə), *güz* (payız), *us* (ağıl), *əsən* (sağ, salamat), *əsrük* (sərxoş), *altun* (qızıl), *damu* və ya *tamu* (cəhənnəm), *uçmaq* (cənnət), *ün* (səs), *nəsnə* (şey), *arı* (təmiz), *suç* (günah), *dantla* (sabah), *duş* (yuxu), *ayaq* (qədəb) və s. kimi sözlər arxaizmlərdir.

Alınma sözlər

Dilimizdəki sözlər mənşəyinə görə iki qrupa bölünür: *əsl Azərbaycan sözləri*, *alınma sözlər*. Dilimizin lügət tərkibindəki sözlərin böyük əksəriyyəti (xüsusilə *say*, *əvəzlik* və *fellərin*, demək olar ki, hamısı) əsl Azərbaycan sözləridir. Başqa xalqlarla müəyyən əlaqələr nəticəsində dilimizə çoxlu alınma sözlər də keçmişdir. Alınma sözlər iki qrupa bölünür:

1. *Ərəb və fars dillərindən alınma sözlər*.
2. *Avropa dillərindən alınma sözlər*.

Ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin çoxu fəal ümumişlək sözlərdir və onları əsl Azərbaycan sözlərindən fərqləndirmək çətindir. Məsələn: *kitab*, *alim*, *dünya*, *məktəb*, *tələbə*, *şagird* və s.

Alınma sözləri müəyyən etmək üçün *əsl Azərbaycan sözləri üçün səciyyəvi olmayan* aşağıdakı xüsusiyyətləri bilmək zəruridir:

1. Sözdə iki saitın yanaşı işlənməsi.
Məsələn: *ailə*, *zəif*, *səadət*, *müəllim*, *sual*, *maaş*, *bədi*, *mətbəə* və s.
2. Sözdə uzun tələffüz olunan saitin işlənməsi.
Məsələn: *aləm*, *məna*, *elan*, *mötəbər*, *xüsusi*, *səliqə*, *vəzifə* və s.
3. Sözün *r* samiti ilə başlanması.
Məsələn: *rezin*, *rayon*, *rəssam*, *rəf*, *rütbə*, *rəndə* və s.
4. Sözdə *j* samitinin işlənməsi (istər sözün əvvəlində, sonunda, istərsə də ortasında).
Məsələn: *janr*, *müjdə*, *əjdaha*, *qaraj*, *jurnal*, *montaj* və s.

5. Vurğusu son hecaya düşməyən sözlərin çoxu (*bayaq, bildir, dünən, necə, niyə, ancaq, yalnız, sanki kimi əsl Azərbaycan sözləri istisnadır*).
6. Sözdə ahəng qanununun pozulması.
Məsələn: *aşiq, məktub, vəfa, ticarət* və s. (*iliq, işiq, inam* və s. əsl Azərbaycan sözləri istisnadır).
7. Təkhəcalt sözlərin sonunda eyni samitlərin işlənməsi.
Məsələn: *hall, sirr, xətt, hiss, həzz, fənn, tibb, hədd, qəşş* və s.
8. Qoşa yy samitli sözlərin hamısı.
Məsələn: *xasiyyət, əziyyət, səyyah, əməliyyat, nəqliyyat, təyyarə, hədiyyə, cəmiyyət, mahiyyət, ətriyat, məsuliyyət* və s.
9. Tərkibində q samitinin qarşılığı [k] olan sözlərin çoxu.
Məsələn: *xalq, kolxoz, klub, tank, şəfaq, məqsəd, nöqtə, əxlaq* və s.
10. Fleksiyaya uğrayan (*kökü içəridən dəyişən*) sözlər:
Məsələn: (*ərəb mənşəli sözlər*) *nəsr-nasir-mənsur şakil-təşkil-mütəşəkkil eşq-aşiq-məşuq-məşuqə; nəzm-nizam-Nizami-Nazim-mənzum* və s.
11. Sonu *-at* şəkilçisi ilə bitən sözlər: Məsələn: *məlumat, hesabat, mühasibat, təbliğat, tələbat, heyvanat, təşkilat* və s.
Bu xüsusiyyətləri daşıyan sözlərin hamısı alınma sözlərdir.
Ərəb və fars dillərindən alınma bezi sözlər isə *la-, na-, bi-, ba-* ön şəkilçiləri ilə birlikdə dilimizə daxil olmuşdur.
Məsələn: *laməkan, laqeyd, naşükür, naməlum, nalayiq, nanəcib, bisavad, biədab, bişüür, baməzə* və s.
Nadinc, natəmiz və *nakişi* sözləri istisna hal olaraq milli mənşəlidir.
Məktəb, təhsil, din və *ilahiyyatla* bağlı sözlərin çoxu da ərəb və fars dillərindən alınma sözlərdir. Məsələn: *məktəb, məktub, kitab, katib, dərs, tədris, mədrəsə, sinif, lövhə, tabaşir, elm, təlim, müəllim, dəftər, Allah, rəbb, ilahi, islam, peyğəmbər, müsəlman, məscid, imam, əzan, dəstəmaz, namaz, səcdə, ibadət, oruc, həcc, zəkat, molla, axirət, behişt, cənnət, cəhənnəm, şeytan, malək, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən, Hüseyin, Ömər, Cəfər, Osman, Əkbər, Zəhra* və s.
Sözün əvvəlində iki samitin yanaşı gəlməsi də əsl Azərbaycan sözləri üçün *səciyyəvi xüsusiyyət deyil*. Məsələn: *plan, prospekt, şaf, stəkan, tramplin* və s.

Belə sözlər, əsasən, *Avropa mənşəli alınma sözlərdir*.

Dilimizə fars dilindən keçən sözlərin əksəriyyəti poetik ifadələr və sözlərdir. Məsələn: *gül, bülbül, bahar, payız, dilbər* və s.

Rus dilindən keçmiş sözlər: *samovar, paraxod, zavod, vedrə* və s.

Latın dilindən keçən sözlər: *direktor, respublika, konstitusiya* və s.

Alman dilindən keçmiş sözlər: *veksel, kurort, qalstuk, şayba* və s.

İngilis dilindən keçən sözlər: *klub, mitinq, trolleybus, keks, futbol, basketbol, rels* və s.

Alınma sözlərin bir çoxunun dilimizdə qarşılığı vardır. Lakin bu, nitqdə alınma sözlərdən qaçmağa əsas vermir. Alınma sözlərdən elmi, qismən də, bədii və publisistik üslublarda termin kimi istifadə etmək mümkündür. Lakin danışqda, məişət üslubunda onlardan istifadə olunmasına ehtiyac yoxdur.

Alınma sözlərin bir çoxu nitqimizi zənginləşdirir, onu dəqiq və ifadəli edir. Lakin onlardan yerli-yersiz istifadə etmək dili korlamağa gətirib çıxarır.

Dilimizdəki Avropa mənşəli alınma sözlərin bir çoxu başqa dillərdə də işlənir. Belə sözlərə *beynəlmiləl sözlər* deyilir.

Məsələn: *respublika, prezident, demokratiya, futbol* və s.

Dilimizə müxtəlif dillərdən söz keçdiyi kimi, başqa dillərə də Azərbaycan sözləri daxil olmuşdur. Məsələn, fars dilində işlənən *ordu, bağ, boran, boşqab* sözləri; rus dilində işlənən *kərpic (ruscada kirpiç), karandaş, ütü (utyuq), sandıq (sunduk)* və s. sözlər bizim dilimizdən keçmişdir.

Frazeoloji birləşmələr

Dildə iki cür söz birləşməsi mövcuddur: sərbəst söz birləşməsi və sabit söz birləşməsi. Sabit söz birləşmələrinə frazeoloji birləşmələr (frazeoloji vahidlər və ya frazeologizmlər) də deyilir.

Bütövlükdə bir leksik mənanı bildirən söz birləşmələrinə frazeoloji birləşmələr deyilir.

Frazeoloji birləşmələr *tərkibə dəyişməyən* və *məcəzi mənada* işlənən *sabit söz birləşmələridir*. Məsələn: *qulaq asmaq (dinləmək), başa düşmək (anlamaq), ürəyinə xal düşmək (şübhələnmək), başa çatdırmaq (qurtarmaq), əldən düşmək (yorulmaq)* və s. söz birləşmələri frazeoloji

birleşmələrdir.

Belo birleşmələrin tərkib hissələri olan sözlər öz həqiqi mənasından uzaqlaşır və bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn: *Şagirdlər diqqətlə müəllimə qulaq asırdılar* cümləsindəki frazeoloji birleşmə *nə edirdilər?* sualına cavab verir, deməli, cümlənin xəbəridir.

Frazeoloji birleşmələr dildə hazır şəkildə olur. Onların çoxunu bir sözlə əvəz etmək olur. Məsələn: *ürəyinə xal düşmək – şübhələnmək, qulaq asmaq – dinləmək, ağzına su alıb oturmaq – susmaq.*

Frazeoloji birleşmələrdə əsas və əsli tərəf olmur.

Frazeoloji birleşmələr *omonimlik, sinonimlik və antonimlik* xüsusiyyətlərinə malik olur.

Frazeoloji omonimlikə aid nümunələr: *cən vermək, üz vermək, ürəyi yanmaq, iş düşmək, başa vurmaq* və s. Məsələn: *Elə bil yağış susuz torpaqlara cən verdi. – Döyüşçü yaralanaraq meydanda cən verdi; Susuzluqdan ürəyi yanır. – Ananın qocaya ürəyi yanır; Əvvəllər də bəd-bəxt hadisələr üz vermiş. – Üz verirsən, astar istəyir.*

Frazeoloji sinonimlik dedikdə eyni və ya yaxın mənalı bildirən frazeoloji birleşmələr nəzərdə tutulur. Məsələn: *qulaq asmaq – qulaq vermək; qılığına girmək – qəlbina yol tapmaq* və s.

Frazeoloji antonimlik dedikdə monaca bir-birinə əks olan frazeoloji birleşmələr nəzərdə tutulur. Məsələn: *xoşu gəlmək – zəhləsi getmək, ağzına su alıb oturmaq – dilotu yemək* və s.

Frazeoloji birleşmələrdə əsas və əsli tərəf olmadığı üçün onlara *bir tərəfdən digər tərəfə sual vermək* olmur.

Frazeoloji birleşmələr nitqə xüsusi ifadəlilik, canlılıq gətirir. Onlar daha çox *bədii üslubda* və *məişət üslubunda* işlənir.

Sözün tərkib hissələri

Dilimizdəki sözlər tərkib hissələrinə görə iki yerə ayrılır: kök və şəkilçi. Bunlar sözün mənalı tərkib hissələridir.

Sözün ayrılıqda işləmə bilən və leksik mənası olan hissəsinə kök deyilir. Sözün kökü [ ] işarəsi ilə göstərilir.

Sözün ayrılıqda işləmə bilməyən və leksik mənası olmayan hissəsinə isə şəkilçi deyilir.

Dilimizdə, bir qayda olaraq, əvvəl kök, sonra isə şəkilçi gəlir.

Məsələn: məktəb+li, dəniz+çi, çəmənt+lik və s.

Dilimizdə sözün kökündən əvvəl gələn şəkilçilər də vardır: *na-*, *bi-*, *ba-*, *la-*, *a-*, *anti-* və s. Məsələn: *namərd*, *narahat*, *narazı*, *hixəbər*, *biçarə*, *bitərəf*, *laqeyd*, *laməkan*, *anormal*, *antihumanist* və s. Bu şəkilçilərdən ilk dördü ərəb-fars mənşəli, sonuncu ikisi isə Avropa mənşəlidir. Belə şəkilçilərə *ön şəkilçi* deyilir. Həmin şəkilçi ilə işlənən sözlərin çoxu şəkilçi ilə birlikdə dilimizə daxil olmuşdur.

Şəkilçilərin növləri

Şəkilçilər vəzifəsinə görə iki növə bölünür: *leksik* (sözdüzəldici) və *qrammatik* (sözdəyişdirici) şəkilçilər.

Söz köklərinə qoşularaq yeni mənalı sözlər yaradan şəkilçilər leksik şəkilçilər adlanır. Leksik şəkilçilər Λ işarəsi ilə göstərilir.

Leksik şəkilçilər qoşulduğu söz köklərindən yeni mənalı sözlər düzəldir, yəni onun mənasını dəyişdirir. Məsələn: *kənd+li*, *balıq+çı*, *üzüm+lük* və s. Ön şəkilçilər (*na-*, *bi-*, *la-*, *a-*, *anti-* və s.) də leksik şəkilçilərdir.

Qrammatik şəkilçilər isə sözün yalnız formasını dəyişdirir. Bu şəkilçilər söz birləşmələrində və cümlələrdə sözlər arasında qrammatik əlaqə yaradır. Buna görə də həmin şəkilçilər qrammatik şəkilçilər adlanır. Qrammatik şəkilçilər $\cap$ işarəsi ilə göstərilir. Qrammatik şəkilçilər *yalnız milli* şəkilçilərdir. Alınma leksik şəkilçilər əsasən isim, sifət və zərflərin düzəlməsində iştirak edir və birvariantlı olur.

İsimlərdə *cəm*, *hal*, *mənsubiyyət* və *xəbərlilik şəkilçiləri*, fəllərdə isə *zaman* və *şəxs* şəkilçiləri qrammatik şəkilçilərdir. Məsələn: *kitab+lar*, *qələm+in*, *şagird+dir*, *yaz+dı+q*, *yaz+acaq+san* və s.

Sözlərin yalnız formasını dəyişən və onlar arasında əlaqə yaradan şəkilçilər qrammatik şəkilçilər adlanır.

Şəkilçilərin yazılışı

Qrammatik şəkilçilər ahəng qanununa uyğun olaraq iki və dörd cür yazılır. Məsələn: *-lar*, *-lər* (uşaq+lar, gənc+lər); *-dan*, *-dən* (kitab+dan, qələm+dən); *-in*, *-in*, *-un*, *-ün* (kitab+ın, qələm+in, oyun+un, çöl+tün); *-di*, *-di*, *-du*, *-dü* (yaz+dı, gəl+di, vur+du, düz+dü) və s. *İki cür* yazılan

şəkilçilərin üstündə 2 rəqəmi yazılır (məsələn: *-lar²*, *-da²* və s.) Dörd cür yazılan şəkilçilərin üstündə isə 4 rəqəmi yazılır (məsələn: *-in⁴*, *-dr⁴* və s.). Bu cür yazılan şəkilçilərdə qapalı saitlərin dördü də iştirak edir.

Leksik şəkilçilər də ahəng qanununa uyğun olaraq iki və dörd cür yazılır. Məsələn: *-ça²* (*kitab+ça*, *dəftər+çə*), *-çı²* (*qapı+çı*, *əkin+çi*, *ov+çu*, *gül+çü*) və s.

Dilimizdə bir cür yazılan leksik şəkilçilər də vardır. Məsələn: *-daş* (*vətən+daş*, *yol+daş*, *əmək+daş*), *-dar* (*hesab+dar*, *ev+dar*, *əmək+dar*), *-keş* (*zəhmət+keş*, *qayğı+keş*, *sərin+keş*), *-xana* (*kitab+xana*, *çay+xana*), *-şünas* (*şərq+şünas*, *hüquq+şünas*), *-pərəst* və ya *-pərvər* (*vətən+pərvər*, *millət+pərəst*), *-dan* (*şam+dan*, *gül+dan*), *-ban* (*bağ+ban*), *-gər* (*mis+gər*) və s. Bu cür yazılan şəkilçilərin çoxu *ərəb və fars dillərindən* alınmadır. Həmin şəkilçilərdən bəzisi alındığı dildə şəkilçi yox, müstəqil leksik mənalı sözdür. Məsələn: *xana* fars dilində *ev* deməkdir (*xane* şəklində işlənir).

-daş, *-gil*, *-laq* şəkilçiləri milli şəkilçilərdir.

Bu cür yazılan şəkilçilər bir çox hallarda ahəng qanununa tabe olmur. Məsələn: *qayğı+keş*, *zülm+kar*, *yemək+xana* və s.

Dilimizdə az işlənən şəkilçilərə qeyri-məhsuldar şəkilçi deyilir. *Qum+sal*, *sağ+lam*, *keç+id*, *say+ğac*, *aç+ar*, *utan+caq* və s. kimi sözlərdəki şəkilçilər qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir.

Bitişdirici samitlər

Saitlə bitən söz kökləri ilə saitlə başlanan şəkilçilər arasında *y*, *n*, *s* bitişdirici samitləri işlənir. Məsələn: *işlə+y+əcək*, *su+y+u*, *qapı+n+in*, *gəmi+n+in*, *onun çanta+s+ı* və s. Bu nümunələrdəki *işlə*, *su*, *qapı*, *çanta* sözləri saitlə bitir. Buna görə də bu sözlərin qəbul etdiyi *-əcək*, *-u*, *-in*, *-ı* şəkilçilərinin əvvəlində *y*, *n*, *s* bitişdirici samitləri işlənmişdir.

Şəkilçilərin əvvəlində gələn *y*, *n*, *s* samitləri bitişdirici samitlər adlanır.

Bitişdirici samitlər bəzən sait və samitin də arasında işləyə bilər. Məsələn: *o-n-dan*, *o-n-suz* və s.

Sözün başlanğıc forması

Sözün başlanğıc forması qrammatik şəkilçidən qabaqkı leksik mənə bildirən hissəsidir.

Məsələn: məktəb-lər, məktəbli-də, məktublaş-ır və s.

Sözlər lüğətlərdə başlanğıc formalarında verilir. İsimlərin başlanğıc forması qrammatik şəkilçisiz və adlıq halda olan hissəsidir. Məsələn: yazıcı-lardan, bağça-larda və s.

Fellərin başlanğıc forması da eynilə isimlərdə olduğu kimi, qrammatik şəkilçiyə qədərki hissəsidir. Məsələn: yazdırıl-dı, başla-dılar və s. Lüğətlərdə fellərin başlanğıc forması məsdər şəklində verilir. Məsələn: yazdırmaq, işləmək və s.

Sözlərin quruluşca növü, hansı nitq hissəsinə aid olması onların başlanğıc formasına görə müəyyən edilir. Başlanğıc forması sözün aşağı hissəsində qoyulan   işarəsi ilə göstərilir.

Dilimizdə bəzi leksik şəkilçilər qrammatik şəkilçidən sonra gələ bilər. Məsələn: *-gil xala+m+gil*, *-dəki ev+imiz+dəki*, *-ki siz+in+ki*

Bu zaman başlanğıc forma leksik şəkilçi də daxil olmaqla götürüləcək.

Sözün quruluşca növləri

Dilimizdəki sözlər quruluşuna görə üç növə bölünür: *sadə*, *düzəltmə* və *mürəkkəb*.

Yalnız bir kökdən (və ya kök və qrammatik şəkilçidən) ibarət olan sözlər *sadə sözlər* adlanır.

Məsələn: *ev* (*evlər*, *evdə*), *uşaq* (*uşaqlarda*, *uşaqlarımız*), *şagird* (*şagirdə*, *şagirdin*) və s.

Leksik şəkilçilərin köməyi ilə yaranan sözlər *düzəltmə sözlər* adlanır. Düzəltmə sözlər *kök* və *leksik şəkilçidən* ibarət olur. Məsələn: *işçi* (*iş+çi*), *enli* (*en+li*), *başla* (*baş+la*), *baxış* (*bax+ış*) və s.

Mürəkkəb sözlər iki (bəzən də üç) kökdən (sözdən) ibarət olur. Məsələn: *qızılgül* (*qızıl*, *gül*), *göygöz* (*göy*, *göz*), *tozsoran* (*toz*, *soran*), *əlüzünyan* (*əl*, *üz*, *yuyan*) və s.

Sözün tərkibinə görə təhlilinə aid nümunələr

bağ+ça+da, bağ+ça+daki+lar, vətən+daş+lıg+ımız,
 gül+dan+daki+dır, qoru+q+çu+lar, balıq+çı+lar,
 döşə+k+cə+də+dir, bildir+ki+lər+dir, çox+dan+ki+lar+dır,
 sına+q+daki+lar+dan, əmək+daş+lıg+ımız, üz+gü+cü+lər+imiz,
 istə+k+lil+lər+imiz, yat+aq+xana+da+yıq, bəzə+k+lil+dir,
 ək+in+çil+lər+imiz, yaz+ıl+çıl+lar+ımız, çalış+qan+lıg+ımız,
 çalış+ma+lar+da, iş+lə+di+k, baş+la+di+q, təmiz+lə+t+di+k,
 ağla+ş+di+q, yarış+ır+ıq, göz+lə+t+di+k, yaz+ış+ır+ıq,
 ağ+ar+mış+dir, qızar+mış+dir, yar+a+lil+dir, yaz+ıl+lil+dir,
 boya+q+lil+dir, danış+dir+m+ar+am, bil+m+ir+əm,
 düz+əl+t+di+k, iş+lə+k+dir, gör+ün+üş+ü, yirgala+n+di+q,
 sanc+ıl+lan+mış+dir, kəs+kin+ləş+miş+dir, salam+lə+ş+di+q,
 ayaq+la+n+di, hazır+la+n+di, yəhər+lə+n+mış+dir, qoca+lil+m+ar+ıq,
 uca+lil+mış+dir, qara+lil+t+di+q, dəyiş+dir+m+ər+əm,
 top+lil+ş+mış+dir, biç+in+çil+lər+imiz, göy+ər+il+lər+dən,
 dağıl+ış+di+q, utan+cəq+lıg+ımız, bağışla+n+di, üz+ləş+dir+di+k,
 güləş+dir+di+k, dön+gə+də+yik, parla+q+dir, bacar+ıq+lil+dir,
 yara+ş+ıq+lil+dir, ov+çu+luq+da, na+insaf+lil+dir, na+razi+lil+ımız,
 aç+ıq+casinə, hiylə+gər+cəsinə, vəfa+siz+cəsinə, sarmaş+ıq+lil
 bi+vəfa+lil+dir, doğ+ma+laş+di+q, yara+q+lil+lar+dir, qoca+lil+q
 qız+dir+ıci+lər+dir, çal+ğı+çil+lər+ımız, soyu+q+la+mış+dir,
 böyü+k+lər+imiz+dən, iş+lə+məli+yik, bir+inci+lik+də,
 kitab+xana+daki+lar, dinc+əl+t+di+k, yor+ul+m+ar+ıq,
 yaz+dir+lil+mış+dir, az+al+d+lil+mış+dir, köç+ür+lil+əsi+dir,
 döy+üş+cü+lər+də, əsəb+lil+ləş+dir+di+k, qaldır+ıci+lər,
 ev+imiz+dəki+lər, yol+daş+ım+gil, vur+ğu+suz+dur, qorx+u+lil+dur,
 çək+lil+siz+lik+də, qabaq+la+ş+di+q, qarşı+la+ş+di+q, dinlə+yici+lər,
 aldan+di+q, bağışla+n+di+q, əbəd+lil,

'aldat+di+n, sənət+kar+lar+ımız+dan, heyvan+dar+lıq+da,
 zərər+siz+ləş+dir+di+k, qala+q+la+n+mış+dir, əl+ə+k+də+dir,
 təvazö+kar+lıq+dir, biç+ənək+də+dir, soyu+d+ucu+da+dir,
 aç+iq+la+n+mış+dir, gül+ustan+dir, kəşf+ıyyat+çı+dir,
 de+yin+gen+dir, bax+iş+lar+ı, ayrı+l+m+ar+iq,
 ayn+lığ+ımız+dan, mal+dar+lıq+da, tanı+ş+lığ+ımız,
 sər+gi+dəki+lər, böl+gə+dəki+lər, böl+üş+dür+dü+k,
 çək+mə+çi+dir, qaz+ma+çı+lar, don+dur+ma, süpür+gə+çi+lər,
 dəqiq+ləş+dir+il+mış+dir, gər+gin+ləş+mış+dir,
 boş+al+t+dir+di+m, döz+üm+süz+lük+dür, gey+im+lər+i,
 düşün+cə+lər, bıçaq+la+n+mış+dir, cala+q+la+n+mış+dir,
 sön+ük+ləş+mış+dir, sol+ğun+laş+ıb+dir, çök+ək+lik+də+dir,
 na+mərd+cəsinə, yırt+ıcı+lar+dir, dağ+d+ı+dir,
 bax+im+siz+lıq+dir, sür+ü+dəki+lər+dən, çağır+iş+çı+lar,
 tut+qun+laş+mış+dir, çox+al+d+il+mış+dir, dağıntı+lar,
 sıx+ıntı+mız, çox+al+t+di+q, az+al+t+m+az, sağ+al+mış+dir,
 xaric+i+lər+dir, badam+i+dir, çox+al+d+ır, en+iş+lik+də+dir,
 yoxuş+luq+da+dir, keç+id+də+dir, ağ+ar+t+di+q,
 bürü+n+müş+dür, sürüş+kən+dir, soy+ğun+çu+luq+dür,
 gizlə+d+il+mış+dir, sağ+al+t+mış+iq, sağ+ıl+ıb+dir, bil+ər+əm,
 bil+m+ər+əm, bil+mə+di+k, döşə+k+çə+də+dir, qırış+ıb+dir,
 istə+k+l+lər+ımız, bağ+ça+daki+lar+dir,
 lüğəvi, mənəvi, kimyəvi, dünyəvi, bioloji,

SÖZ YARADICILIĞI

Söz yaradıcılığı dilçiliyin xüsusi bir bölməsidir. Bu bölmədə sözlərin yaranma üsulları öyrənilir. Dilimizdə söz yaradıcılığının iki əsas üsulu var:

1. *Leksik şəkilçilərin köməyi* ilə yeni – düzəltmə sözlərin yaranması. Məsələn: *su+çu, su+lu, su+la; gül+çü, gül+lük, gül+dan* və s. Leksik şəkilçilərin köməyi ilə düzəltmə sözlərin yaranması qaydası *morfoloji üsul* adlanır.
2. İki müstəqil leksik mənalı sözün birləşməsi ilə yeni – *mürəkkəb sözlərin* yaranması. Məsələn: *ayaq və qab = ayaqqabı, uca və boy = ucaboy, aş və süzən = aşsüzən* və s. Sözlərin bu cür yaranma qaydası isə *sintaktik üsul* adlanır.

Eyniköklü sözlər

Eyni bir kökdən düzələn sözlər eyniköklü sözlər adlanır.

Məsələn: *ovçu – ovlaq – ovla(maq); duzlu – duzsuz – duzlaq – duzla(maq); kəskin – kəsik – kəsici* və s.

Eyniköklü sözlər, nümunələrdən görüldüyü kimi, həm eyni bir nitq hissəsinə, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Məsələn: *gül* ismindən düzəlmiş *gülçü – güllük – güldan* eyniköklü sözlərinin hamısı isimdir. *Ot* ismindən düzəlmiş *otlaq – otlu – otla(maq) – otar(maq)* sözlərinin isə birincisi isim, ikincisi sifət, üçüncü və dördüncüsü feldir.

Eyniköklü sözlər yalnız düzəltmə sözlər sayılır. Məsələn, *yazdım, yazır, yazlıq, yazı, yazıçı, yazıçılıq* sözlərindən yalnız son üç *düzəltmə söz* eyniköklü söz sayılır. Çünki *yazı, yazıçı* və *yazıçılıq* düzəltmə sözlərinin hər üçünün kökü *yaz* felidir. *Yazlıq* sözü də düzəltmədir, ancaq bu söz *yaz* (*bahar*) ismindən düzəlmişdir. *Yazdım, yazır* sözləri isə *qrammatik şəkilçili sadə sözlərdir*.

İki və daha artıq leksik şəkilçili düzəltmə sözlər

Dilimizdə bəzi düzəltmə sözlər iki və daha artıq leksik şəkilçinin köməyi ilə yaranır. Bu, o deməkdir ki, bir düzəltmə sözədən başqa bir düzəltmə söz yaratmaq olur. Məsələn: *yaz – yaz+t, yazı+çı, yazıçı+lıq*;

ək – ək+in, əkin+çi, əkinci+lik, qoru+q, qoruq+çu, qoruqçu+luq və s.

Bəzi düzəltmə sözlərin tələffüzü

1. Sonu iki samitlə (ya hər ikisi cingiltili samitlə, ya da birincisi kar, ikincisi cingiltili samitlə) bitən bəzi təkhecalı sözlərə samitlə başlayan leksik (və ya qrammatik) şəkilçi qoşulduqda üç samitin yanaşı gəlməsi tələffüzü çətinləşdirir. Buna görə həmin sözlərin kökündəki samitlərin arasına tələffüzdə bir sait səs artırılır. Məsələn: *hərb – hərb+çi [hərbçi], üzv – üzv+lük – [üzvülük], rəhm – rəhm+dil [rəhimdil], üzr – üzr+süz [üzürsüz], hökm – hökm+dar [hökümdar], zülm – zülm+kar [zülümkar], sehr – sehr+li [sehirri], qəsb – qəsb+kar [qəsbikar], məkr – məkr+li [məkirri]* və s.

Bu cür sözlər alınma sözlərdir.

2. Sonu iki kar samitlə bitən sözlərə isə samitlə başlanan hər hansı bir şəkilçi qoşulduqda kökdəki samitlərdən ikincisi tələffüz olunmur. Məsələn: *dost – dost+luq [doslux], neft – neft+çi [nefçi], sərbəst – sərbəst+lik [sərbəstlik], üst – üst+də [üsdə], xoşbəxt – xoşbəxt+lər [xoşbəxtlər], güzəşt – güzəşt+siz [güzəştsiz]* və s.

Bu cür sözlər də, əsasən, alınma sözlərdir.

Mürəkkəb sözlər

İki (bəzən də daha çox) sözün birləşməsi ilə yaranan yeni mənalı sözlər mürəkkəb sözlər adlanır.

Mürəkkəb sözlər bir neçə yolla yaranır:

1. İki *müxtəlif mənalı* sözün birləşməsi ilə: *qurultayqabağı, müxtəliflərəfli, bugünkü, əlüznyuyan, yarımada, hərgecəki, suiti, ayaqqabı* və s.
2. *Yaxın mənalı* sözlərin birləşməsi ilə: *səs-küy, qohum-qardaş, ab-hava, kafe-restoran, kilovat-saat, toyuq-cüca, oğul-uşaq, yorğan-döşək, qapı-baca, qoyun-quzu* və s.
3. *Antonim* sözlərin birləşməsi ilə: *ölüm-itim, yer-göy, gedər-gəlməz, az-çox, gecə-gündüz, gec-tez, böyük-küçük* və s.
4. *Eyni sözün* təkrarı ilə: *səhər-səhər, yavaş-yavaş, tez-tez, bir-bir,*

asta-asta, qaça-qaça və s.

Mürəkkəb sözlər üç cür yazılır: *bitişik, defislə* və *ayrı*.

İki müxtəlif mənalı sözün birləşməsindən düzələn və vurğusu ikinci sözün üzərinə düşən mürəkkəb sözlər *bitişik* yazılır (bax: 1-ci bənddə verilmiş mürəkkəb sözlərə). İki sözün birləşməsindən düzələn və *məcəzi* mənada işlənən mürəkkəb sözlər də *bitişik* yazılır: *üzüyola, suyuşirin, qaradınmaz, gözucu, dilucu* və s. Yuxarıda 2, 3, 4-cü bəndlərdə verilmiş mürəkkəb sözlər isə *defislə* yazılır. Birinci hissəsi *qeyri, əks, külli, eks, vitse, kontr, ober, super* sözlərindən ibarət olan mürəkkəb sözlər və tərəflərindən biri (bəzən də hər ikisi) ayrılıqda işlənməyən sözlərdən düzələn mürəkkəb sözlər də *defislə* yazılır:

Məsələn: *qeyri-dəqiq, əks-inqilab, külli-ixtiyar, eks-prezident, vitse-spiker, kontr-admiral, ober-leytenant, super-market, çör-çöp, az-maz, azik-üzük, kələ-kötür, həlləm-qalləm, hətərən-pətərən, uzun-uzadı, bəzak-düzək* və s.

Mürəkkəb fellər və *mürəkkəb saylar* ayrı yazılır: *qəbul olmaq, kömək etmək, razı qalmaq, sakit olmaq; on beş, səksən beşinci, bir çox* və s.

MORFOLOGİYA

Dilçiliyin əsas bölmələrindən biri olan qrammatikada sözlərin formaca dəyişməsi və cümlədə birləşməsi qaydaları öyrənilir. Qrammatika iki hissəyə bölünür:

1. *Morfologiya*
2. *Sintaksis*

Morfologiya (yunanca *morfos* – forma və *loqos* – elm, təlim sözlərindən təşkil olunub) *sözün formalarını öyrənir*. Morfologiyanın əsas mövzusu *nitq hissələridir*. Morfologiyada sözlər nitq hissələri kimi öyrənilir, onların quruluşu və dəyişmə qaydaları araşdırılır.

Sintaksis (yunan sözüdür; *tərtib, birləşmə deməkdir*) *söz birləşmələrini* və *cümlələri* öyrənir.

NİTQ HİSSƏLƏRİ

Sözlər ümumi qrammatik mənalарına görə müəyyən qruplara bölünür. Məsələn: *ev, kitab, dəftər, qələm, çanta, məktəb* və s. sözləri *əşyanın adını* bildirdiyi üçün *isim* adlanan nitq hissəsində qruplaşır. Həmin *əşyaların əlamətini* bildirən *hündür, maraqlı, qalın, göy, qara, böyük* və s. sözləri isə *sifət* adlanan başqa bir nitq hissəsində birləşirlər. Eləcə də *hərəkət* bildirən sözlərdən morfologiyada *fel* kimi; *hərəkətin tərzini, yerini, zamanını* bildirən sözlərdən isə *zərf* kimi bəhs olunur.

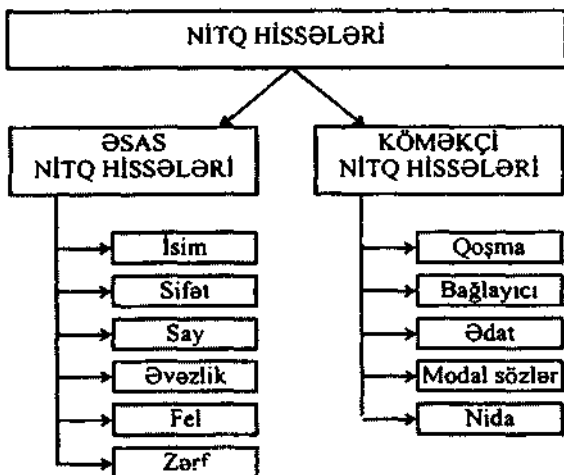
Dilimizdəki nitq hissələri əsas əlamətlərinə görə iki növə bölünür: *əsas nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri*.

Əsas nitq hissələrinin iki əsas seçiyəvi xüsusiyyəti var:

1. *Müstəqil leksik məna daşıyaraq, əşyanı, əlaməti, miqdarı, hərəkəti və s. bildirir.*
2. *Cümlə üzvü vəzifəsində işlənir.*

Köməkçi nitq hissələrində isə bu xüsusiyyətlər yoxdur. Onlar yalnız *qrammatik məna* daşıyır.

İSİM

İsim ümumi qrammatik mənasına görə əşyaların, canlı və cansız varlıqların adlarını bildirir. Kim?, nə? (bəzən də hara?) suallarından birinə cavab olur. Məsələn: müəllim, şagird, uşaq və s. isimləri kim? sualına; at, quş, ağac, daş və s. isimləri nə? sualına; Bakı, Təbriz, Gəncə və s. isimləri isə hara? sualına cavab olur.

Qrammatikada əşya dedikdə bütün isimlər nəzərdə tutulur. Məsələn: insan, ata, vicdan, qürur, pişik, dovşan, divar, Gəncə və s.

İsmin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri *tək* və *cəm* olması, *mənsubiyyətə görə dəyişməsi* və *hallanmasıdır*.

Konkret və mücərrəd isimlər

Qrammatikada əşya dedikdə bütün varlıqlar (canlı, cansız, konkret və mücərrəd mənalı, toplu isimlər) nəzərdə tutulur. Məsələn: insan, ata, həyat, kağız, qızılgül, pəncərə, cücə, divar və s. kimi sözlər qrammatikada *əşya* (isim) sayılır.

Varlıqlar iki cürdür: gözlə görünə bilən və görünə bilməyən. Bu baxımdan isimlər iki növə bölünür: *konkret isimlər*, *mücərrəd isimlər*.

Konkret isimlər – gözlə görünə bilən, əllə təması mümkün olan, bir sözlə, maddi varlıqların, əşyaların adlarıdır. Məsələn: *çiçək, qoyun, insan, meşə, hava, külək* və s.

Mücərrəd isimlər isə gözlə görünə bilməyən, əllə təması mümkün olmayan, xəyalda, təsəvvürdə canlandırılan əşyaların adlarıdır. Məsələn: *arzu, xəyal, yuxu, məqsəd* və s.

Konkret isimlərin yaranma tarixi daha qədimdir. İnsanlar ilk olaraq gördükləri əşyaya ad vermişlər. Mücərrəd isimlər isə dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində məntiqin, təfəkkürün inkişafı sayəsində adlandırılmışdır.

İsmin quruluşca növləri

İsimlər quruluşca *sadə*, *düzəltmə* və *mürəkkəb* olur.

Sadə isimlər yalnız *kök*dən və ya *kök* və *qrammatik şəkilçilərdən* ibarət olur: Məsələn: *kitab, su, şagirdlər, məktəbimizdə* və s.

Düzəltmə isimlər söz köklərinə *leksik şəkilçilər* artırmaqla yaranır. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük bir hissəsini isimlər təşkil edir. Dilimizin isimlərlə zənginləşməsində isim düzəldən şəkilçilərin rolu böyükdür. Düzəltmə isimlər, əsasən, *isimlərin özlərindən* və *feldərdən* düzəlir. Bu haxımdan düzəltmə isimlər iki qrupa bölünür: *isimdən düzələn*lər və *feldən düzələn*lər.

İsimdən düzələn isimlər

Aşağıdakı leksik şəkilçilərin köməyi ilə *isimdən* (bəzən də *sifət*, *say* və *əvəzlikdən*) düzəltmə isimlər düzəlir;

-*çı*¹; *balıq-çı*, *dəniz-çi*, *ov-çu*, *üzüm-çü* və s. Bu şəkilçi daha çox peşə, sənət bildirən isimlər düzəldir. Başqa mənalı isimlər də bu şəkilçinin köməyi ilə düzəlir: *üsyən-çı*, *əla-çı*, *təbliğət-çı* və s.

-*lıq*² şəkilçisi daha çox *yer* bildirən isimlər düzəldir: *daş-lıq*, *meşəlik*, *çəmən-lik*, *odun-luq*, *üzüm-lük* və s.

Cansız əşya bildirən bəzi isimlər də bu şəkilçinin köməyi ilə düzəlir: *baş-lıq*, *nəfəs-lik*, *göz-lük*, *ön-lük*.

-*lıq*³ şəkilçisi *müərrəd mənalı* isimlər də düzəldir: *ayrı-lıq*, *qocalıq*, *insan-lıq*, *təmiz-lik*, *zərif-lik*, *dost-luq*, *cox-luq*, *ucuz-luq*, *düz-lük* və s. Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu cür isimlər daha çox *sifətdən* düzəlir.

-*lıq*⁴ şəkilçisi *qohumluq anlayışı* bildirən isimlər də düzəldir: *bacı-lıq*, *ana-lıq*, *qardaş-lıq* və s.

-*lı*⁵ şəkilçisi insan anlayışı bildirən isimlər düzəldir: *azərbaycan-lı*, *Sultan-lı*, *Həsən-li*, *kənd-li*, *şəhər-li*, *gəncə-li* və s.

-*ça*² şəkilçisi ilə *kiçiltmə mənalı* isimlər düzəlir: *meydan-ça*, *kitab-ça*, *bağ-ça*, *qazan-ça*, *döşək-çə*, *dəftər-çə*, *lüğət-çə* və s.

-*daş* şəkilçisi ilə *insan anlayışı* bildirən isimlər düzəlir: *əmək-daş*, *vətən-daş*, *soy-daş*, *sir-daş*, *silah-daş* və s.

-*stan* (-*istan*⁶) şəkilçisi *ölkə*, *yer* bildirən isimlər düzəldir: *Gürcü-stan*, *gül-üstan*, *Dağ-istan*, *Özbək-istan*, *Monqol-ustan* və s.

-*laq* şəkilçisi də *yer* bildirən isimlər düzəldir: *qış-laq*, *yay-laq*, *ot-laq*, *buz-laq* və s.

-*cığaz*⁷ və *-cıq*⁸ şəkilçiləri *kiçiltmə* və *əzizləmə* mənalı isimlər düzəldir: *qulaq-cıq*, *ev-cik*, *gəlin-cik*, *uşaq-cığaz*, *quş-cığaz*, *qız-cığaz*,

körpə-ciyəz və s.

-*ıyyat*² – *ədəb-ıyyat, kəşf-ıyyat, bəşər-ıyyat, faal-ıyyat* və s.

-*i*, -*vi* – *Naxçıvan-i, Gəncə-vi, Lənkəran-i* və s.

Az məhsuldar olan *-kar, -xana, -zadə, -dar, -şünas, -gər* şəkilçiləri də isimlərə qoşularaq düzəltmə isimlər düzəldir: *sənət-kar, kitab-xana, şah-zadə, Həsən-zadə, hesab-dar, hüquq-şünas, mis-gər* və s.

-*lıq*³ şəkilçisi qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq, [-*dx*⁴], [-*nix*⁴], [-*rix*⁴] şəklində tələffüz olunur. Məsələn: qıtlıx – [qıtdix], genişlik – [genişdix⁴], sərinlik – [sərinnix⁴], darlıq – [darnix] və s.

Feldən düzələn isimlər

-*ış*⁴ (-*ş*) şəkilçisi fel köklərinə qoşularaq, hal-vəziyyətlə, hərəkətlə bağlı isimlər düzəldir. *bax-ış, anla-yış, qaç-ış, gəl-ış, düzəl-ış, göstər-ış, dur-uş, vur-uş, gül-üş, döy-üş, dön-üş, tanı-ş, yeri-ş, yürü-ş* və s.

-*aq*⁴ (-*q*, -*k*) şəkilçisi ilə müxtəlif mənalı isimlər düzəlir: *yat-aq, qaç-aq, dara-q, sına-q, daya-q, yama-q, istə-k, ələ-k, bəzə-k, döşə-k* və s.

-*ma*⁴ şəkilçisi ilə də fel köklərindən müxtəlif mənalı isimlər düzəlir: *vur-ma, qovur-ma, dol-ma, qoş-ma, çək-mə, böl-mə, döşə-mə* və s.

-*qı*⁴ (-*qı*, -*ki*, -*qu*, -*kü*) şəkilçisi sonu kar samitlə bitən fel köklərinə qoşularaq, əşya bildirən və mücərrəd mənalı isimlər düzəldir: *as-qı, səp-ki, bit-ki, seç-ki, it-ki, iç-ki, pus-qu, sürt-kü* və s. Yuxarıdakı şəkilçinin başqa variantı olan -*ğı*⁴ (-*ğı*, -*gi*, -*ğu*, -*gü*) şəkilçisi isə sonu cingiltili samitlə bitən fel köklərinə qoşularaq, müxtəlif mənalı isimlər düzəldir: *çal-ğı, sev-gi, sil-gi, vur-ğu, duy-ğu, böl-gü, hör-gü* və s.

-*tı*⁴ şəkilçisi müxtəlif mənalı isimlər düzəldir: *qışqır-tı, qızar-tı, çığır-tı, göyər-ti, cücər-ti, döyün-tü, hönkür-tü, görün-tü* və s.

-*ıntı*⁴ şəkilçisinin köməyi ilə müxtəlif mənalı isimlər düzəlir: *qaz-ıntı, yağ-ıntı, tik-ıntı, çök-üntü, sız-ıntı, qır-ıntı, sıx-ıntı* və s.

Aşağıdakı şəkilçilər də az miqdarda fel köklərinə qoşularaq, isim düzəldir:

-*ı*⁴: *yaz-ı, sanc-ı, çək-ı, qorx-u, ölç-ü* və s.

-*ım*⁴: *yay-ım, gey-ım, de-yım, seç-ım, biç-ım, qur-ım, öl-üm* və s.

-*ın*⁴: *ax-ın, səp-in, ök-in, biç-in* və s.

-*ıq*⁴: *bacar-ıq, sarmaş-ıq, cız-ıq, bil-ik, bur-uq, ört-ük, qoru-q* və s.

- acaq²: yan-acaq, dayan-acaq, çap-acaq, sil-əcək və s.
- ğac, -gəc: say-ğac, süz-gəc və s.
- ıcı¹: al-ıcı, dinlə-yici, seç-ici, sat-ıcı, bağla-yıcı, sür-ücü və s.
- cə: düşün-cə, əylən-cə və s.
- ar²: aç-ar, çap-ar, kəs-ər, dəy-ər və s.
- maq¹: çax-maq və s.
- gə: süpür-gə, böl-gə, dön-gə və s.
- c: qazan-c, güvən-c, tıxa-c, sevin-c və s.

Mürəkkəb isimlər

Mürəkkəb isimlər aşağıdakı bir neçə yolla yaranır:

1. *İki (bəzən də üç) müxtəlif mənalı* sözün birləşməsi yolu ilə. Bu yolla yaranan mürəkkəb isimlər *bir vurğu altında* deyilir və *bitişik* yazılır. Məsələn: *baramaqurdu, sacayaq, baliqçulağı, yerkökü, kəklükotu, suiti, əlüzyuyan, aqsüzən, yetərsay, soyad* və s. Belə mürəkkəb isimlərdə, adətən, vurğu *ikinci* sözün üzərinə düşür (yuxarıdakı nümunələrdə olduğu kimi). Lakin bu tipli bezi mürəkkəb isimlərdə vurğu *birinci* sözün üzərinə düşür. Məsələn: *Ağdam, Maralgöl, qızılgül* və s.

Bitişik yazılan mürəkkəb isimləri quruluşuna görə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

- a) *İki sadə sözün birləşməsi ilə* yaranan mürəkkəb isimlər: *uçbucaq, qaratomyuq, yarımada, sarıköynək, qaraquş, Nuray, Elxan* və s.
- b) *Bir sadə, bir düzəltmə sözün birləşməsi ilə* yaranan mürəkkəb isimlər: *döşəküzü, dünyagörüşü, qanunauyğunluq, üzüyumşaqılıq, qanunvericilik, kortabillik, ayrışeckilik, Çənlibel, Əlibaylı* və s.
- c) *Mənsubiyyət şəkilçili sözün iştirakı ilə* yaranan mürəkkəb isimlər. Belə mürəkkəb isimlərdə, bir qayda olaraq, mənsubiyyət şəkilçisi ikinci tərəfdə işlənir: *məşəbəyi, çobanyastığı, ayaqqabı, quzuqulağı, dəvəquşu, dağkeçisi, Həsənoğlu, Azəroğlu, Koroğlu* və s.
- d) *Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi fəli sifət* şəklində olan mürəkkəb isimlər: *yelqovan, tozsoran, ağacdələn, günəbaxan* və s.

2. *Yaxın və ya əks mənalı sözlərin* birləşməsi yolu ilə. Bu tipli mürəkkəb isimlər də bir vurğu altında tələffüz olunur, lakin defislə yazılır: *ab-hava, ölüm-itim, kilovat-saat, el-oba, oğul-uşaq, söz-söhbət,*

toyuq-cüca, ev-eşik, dost-düşmən, gediş-gəliş, alış-veriş və s.

3. Tərkibindəki sözlərdən biri *ayrılıqda işlənməyən* və heç bir mənə bildirməyən sözün başqa bir sözle qoşa işlənməsi yolu ilə: *çör-çöp, kol-kos, uşaq-muşaq, mer-meyvə, kağız-kuğuz, dəmir-dümür* və s.

Bu cür mürəkkəb isimlər də *defislə* yazılır.

4. *Ha, a* bitişdiricilərinin iştirak etdiyi eyni fel köklərinin təkrarı ilə: *gəlhagəl, vurhavur, qaçaqaç, basabas* və s.

Qeyd: *Ağa, bəy, xanım, şah* kimi sözlər mürəkkəb ismin tərkib hissəsi olduqda bitişik yazılır: *Ağarəsul, Əlibəy, Gülxanım, Gülşah* və s.

Bu sözlər mürəkkəb adlarda ləqəb, titul bildirərək sözlərdən sonra gəldikdə ayrı (kiçik hərflə) yazılır: *Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Məhsəti xanım* və s.

Şeyx, seyd, şah, sultan sözləri *rütbə, titul* bildirib sözlərdən əvvəl gəldikdə böyük hərflə yazılır: *Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Seyid Əzim Şirvani, Şah İsmayıl Xətayi, Sultan Süleyman* və s.

Mürəkkəb adlar

İnsanların ad və soyadları, ad və ata adları, ad və təxəllüsləri; yüksək dövlət vəzifələri, fəxri adlar, nazirlik, komitə, birlik, cəmiyyət, qurum, siyasi partiya, idarə və təşkilatların, bayramların, mükafatların adları, eləcə də, coğrafi adlar mürəkkəb adlardır.

Mürəkkəb adlar söz birləşmələri şəklində olur və həmişə ayrı yazılır.

Məsələn: *Xaqan Zeynəlli, Fərid Həsənoğlu, Səməd Vurğun, Mingəçevir şəhəri, Araz çayı, Qara dəniz, Şah dağı, Göy göl, Xarici İşlər Nazirliyi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Bakı Dövlət Universiteti, Milli Məclis* və s.

Dövlətlərin rəsmi adlarının, muxtar respublikaların, vilayət və diyarların rəsmi adlarının, eləcə də respublika və şəhər tabeliyində olan idarə və təşkilatların adlarının, yüksək dövlət vəzifələrinin, nazirlik, komitə, birlik, cəmiyyət, qurum, siyasi partiya və təşkilatların və tarixi günlərin tərkib hissələrinin hamısının tərkib hissələrinin hamısının (yardımcı sözlərdən başqa) baş hərfi böyük hərflə yazılır: Azərbaycan Respublikası, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan

Respublikasının Baş Naziri, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Sədri, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası, Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyəti, Culfa Rayon Təhsil Şöbəsi, Milli Dirçəliş Günü, Azərsu Səhmdar Cəmiyyəti, Beynəlxalq Qadınlar Günü, Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı və s.

Tarixi hadisə, tarixi dövr, sülalə və bayram adlarının, coğrafi adların, təltiflərin tərkib hissələrinin isə yalnız ilk sözlərinin baş hərfləri böyük hərflə yazılır: Vətən müharibəsi, Yeddiillik müharibə, Səfəvilər sülaləsi, İyirmi yanvar, Novruz bayramı, Ramazan bayramı, Xəzər dənizi, Şəhidlər xiyabanı, "Azərbaycan Bayrağı" ordeni, "İstiqlal" ordeni, "Araz" dərgiləri və s.

Xüsusi gün bildiren mürəkkəb adların tərkibindəki miqdar sayları rəqəmlə yazılanda ondan sonrakı söz böyük hərflə yazılır: 31 Dekabr, 20 Yanvar, 28 May və s.

Mürəkkəb adlar mürəkkəb xüsusi isimlərə bənzərsə də, onlardan fərqlənir. Mürəkkəb xüsusi isimlər ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olur və *bir vurğu altında* deyilir. Mürəkkəb adlar isə söz birləşmələri şəklində olur və *hər bir sözün öz vurğusu olur*.

Mürəkkəb adların bir çoxu ixtisarlara şəklində də yazılır. Bu ixtisarlara tələffüzdə çox vaxt aparmamaq və yazıda az yer tutmaq üçün aparılır. Məsələn: *Azərbaycan Respublikası – AR, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – AMEA, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı – BMT, Bakı Dövlət Universiteti – BDU, Milli Məclis – MM* və s.

İxtisarlara artırılan şəkilçilər ixtisarın ahənginə uyğun şəkildə yazılır.

Məsələn: *BMT-nin, BDU-nun* və s.

Dilimizdə əcnəbi dillərdən hazır şəkildə keçən və bizim dildə xüsusi mənə ifadə etməyən mürəkkəb ixtisarlara da işlənir. Məsələn: *NATO, OPEK* və s.

Mürəkkəb adlar bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur.

Ümumi və xüsusi isimlər

İsimlər cəmiyyətdəki tutduğu yeri və həmcinsliyinə görə iki növə bölünür:

1. *Ümumi isimlər*
2. *Xüsusi isimlər*

Eynicinsli əşyaların adlarına ümumi isimlər deyilir. Məsələn: *insan, ağac, ot, gül, çiçək, daş, quş, balıq, dəftər, kitab, qələm* və s.

Varlığı tək olması ilə fərqlənən əşyaların adlarına isə xüsusi isimlər deyilir. Xüsusi isimlərə, əsasən, aşağıdakılar daxildir:

1. İnsan adları, soyadlar, təxəllüs və ləqəblər: *Nizami, Gəncəvi, Hüseyn, Cavid, Sabir, Zakir, Yarımsaqqal, Çopur* və s.
2. Coğrafi və astronomik adlar: *Azərbaycan, Gəncə, Şuşa, Ay, Mars, Yupiter* və s.
3. Qəzet, jurnal və əsər adları: *"Zaman", "Ailəm", "Bir gəncin manifesti"* və s.
4. Heyvanlara verilən xüsusi adlar: *Alabaş, Qırat, Məstan* və s.

Xüsusi isimlər böyük hərflə yazılır. Qəzet, jurnal, əsər, zavod, cəmiyyət və s. adları *dırnaq içərisində* və böyük hərflə yazılır. Məsələn: *"Dəli Kür"* (əsər), *"Azərbaycan"* (jurnal), *"Bakı fəhləsi"* (zavod), *"Vətən"* (cəmiyyət) və s.

Bəzi ümumi isimlər və adlar xüsusi isimlərə keçə bilər. Məsələn: *arzu, fərəh, mehriban, ilham, səadət, yaqut, vəfa, sədəqət, sevinc, vüsal, çiçək, bülbül* və s. ümumi isimlər *fəxs* adı (bəzən də yeməcxana, mağaza, kinoteatr və s. adlarını) bildirdikdə *xüsusi isim* olur. Nadir hallarda əks hal da baş verir, yəni xüsusi isimlər ümumi isimlərə çevrilir. Məsələn: *Şampan* Fransada tarixi əyalətin adıdır, *şampan* isə spirtli içkinin adıdır.

Bəzən ümumi isimlər məntiqi vurğu ilə deyildikdə və xüsusi məqsədlə nəzərə çarpdırıldıqda böyük hərflə yazıla bilər. Məsələn: *Cənnət Anaların ayaqları altındadır (hədis). Təyyarədən enən Prezidentimizi təntənə ilə qarşıladılar. Sənin torpağına, daşına qurbanam, Vətən!*

Bu nümunələrdə *vətən* və *prezident* sözləri konkret bir ölkəni, o ölkənin prezidentini ifadə edirsə, böyük hərflə yazıla bilər.

Dilimizdə bəzi xüsusi isimlər cəm şəkilçisi ilə də işləne bilər.

Məsələn: *Sizin güldüyünüz çoban torpağı*
Nizamilər, Füzulilər yetirmiş (S.Vurğun).
İtirmişik gələcək
Nəğməkar Bülbülləri, loğman Üzeyirləri (B.Vahabzadə).

Belə isimlər formal cəhətdən cəmlilik bildirsələr də, böyük hərflə yazılır.

Tək və cəm isimlər

İsmlər kəmiyyətə tək və cəm olur. İsmlər cəmdə olarkən **-lar** şəkilçisini qəbul edir: *kitablar, insanlar, evlər, şagirdlər* və s.

Qeyd: *Bu şəkilçi qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq, fərqli şəkillərdə [-rar²], [-nar²], [-dar²] kimi tələffüz olunur: qatarlar – [qatar-rar], şəhərlər – [şəhərrər], qazlar – [qazdar], buludlar – [bulutdar], igitlər – [igitdər], oğlanlar – [oğlannar], əkinlər – [əkinnər] və s.*

Dilimizdə elə isimlər də var ki, onların məzmununda çoxluq, toplusuq anlayışı var. Belə isimlər *toplu isimlər* adlanır. Məsələn: *el, xalq, kütlə, camaat, qoşun, sürü, ilxı, dəstə, partiya* və s. Toplu isimlərin çoxu (*camaat* və *əhali* sözləri istisnadır) cəm şəkilçisi qəbul edir: *xalqlar, ellər, sürülər* və s. Toplu isimlərlə əlaqədə olan xəbər təkde işlənir. Məsələn: *El yaylağa köçür. Xalq azadlığına qovuşdu* və s.

İsmin mənsubiyyətə görə dəyişməsi

Dilimizdəki isimlər eşyanın şəxsə (kimə və ya nəyə) mənsub olması-na görə dəyişir. Bu dəyişmə mənsubiyyət şəkilçilərinin köməyi ilə yaranır. Eşyanın hansı şəxsə mənsubluğunu, aid olduğunu bildiren şəkilçilər mənsubiyyət şəkilçiləri adlanır. Mənsubiyyət şəkilçiləri eşyanın I, II və III şəxslərə mənsub olduğunu bildirir. Bunu aşağıdakı cədvəldə aydın görmək olar:

Şəxslər	Tək	Cəm
	Şəkilçilər və nümunələr	Şəkilçilər və nümunələr
I şəxs	-m, -im ⁴ ; ata+m, ütü+m, bağ+ım, ev+ım, top+um, üzüm+üm	-mız, -umuz ⁴ ; ata+mız, ütü+müz, bağ+ımız, ev+ımız, top+umuz, üzüm+ümüz
II şəxs	-n, -in ⁴ ; ata+n, ütü+n, bağ+ın, ev+in, top+un, üzüm+ün	-nız, -iniz ⁴ ; ata+nız, ütü+nüz, bağ+ınız, ev+iniz, top+unuz, üzüm+ünüz
III şəxs	-ı, -ısı ⁴ ; ata+sı, ütü+sü, bağ+ı, ev+i, top+u, üzüm+ü	-ı, -ısı ⁴ ; ata+sı, ütü+sü, bağ+ı, ev+i, top+u, üzüm+ü

I və II şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edən isimlər əşyanın yalnız insana mənsubluğunu bildirir. Məsələn: *Mənim arzum, sevincim; sənin arzun, sevincin; bizim arzumuz, sevincimiz; sizin arzunuz, sevinciniz* və s.

III şəxsə aid bu şəkilçini qəbul edən isim isə əşyanın həm insana, həm də başqa əşyalara (istər canlı, istərsə də cansız olsun) mənsubluğunu bildirir. Məsələn: *Onun bağı, qonşunun bağı, məktəbin bağı; Onların qapısı, qonşunun qapısı, evin qapısı* və s.

III şəxsin taki və cəminin qəbul etdiyi mənsubiyyət şəkilçilər eynidir.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlər özündən əvvəl gələn və yiyelik halda işlənən əvəzlərlə (I və II şəxslərdə), eləcə də isimlərlə (III şəxsdə) bağlı olur və birlikdə *cümlənin bir üzvü olur.*

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərdən qabaq çox vaxt yiyelik halda işlənən əvəzlik və ya isimlər yığcamlıq xatirinə buraxılır. Məsələn: *Atam kənddədir. Kitabın məndədir. Evi uzaqdadır* və s. Lakin belə isimlərin əvvəlinə əvəzlik (və ya isim) artırmaq olar. Məsələn: *Mənim atam kənddədir. Sənin kitabın məndədir. Onun (Əlinin, qonşunun, müəllimin) evi uzaqdadır* və s.

Bəzi alınma sözlərin mənsubiyyətə görə dəyişməsi

Dilimizdə saitle bitən bir neçə alınma sözün qəbul etdiyi mənsubiyyət şəkilçilərinin əvvəlində *y* samiti işlənir. Məsələn: *tale-yim, tale-yin, tale-yimiz, tale-yi* (taleləri). *Mövqe, mənşə, mənafe, mənbə* sözlərinin də mənsubiyyətə görə dəyişməsi belədir. Saitle bitən başqa sözlər isə cədvəldə göstəriləndiyi kimi, *-m, -n, -sı, -mız, -sı* şəkilçilərini qəbul edir. Məsələn: *ailə-m, ailə-n, ailə-si, ailə-niz, ailə-si (ailə-lər-i)* və s.

Milli mənşəli *su* və *nə* sözlərini mənsubiyyətə görə dəyişdirərkən də alınma sözlərdə olduğu kimi *y* bitişdirici samitindən istifadə olunur. Məsələn: *su-yum, su-yunuz, nə-yim, nə-yin* və s.

İsmin şəxsə görə dəyişməsi

İsimlər şəxsə görə dəyişir. İsimlərin şəxsə görə dəyişərək qəbul etdiyi şəkilçilər *şəxs (xəbərlik) şəkilçiləri* adlanır. Həmin şəkilçilər bunlardır:

I şəxsin təkisi *-am²*, cəmi *-ıq⁴*

II şəxsin təkisi *-san²*, cəmi *-sınız⁴*

III şəxsin təkisi *-dır⁴*, cəmi *-dır⁴*, *+lar²*

Məsələn:

Mən insan+am (şagird+əm). *Biz insan+ıq* (şagird+ik).

Sən insan+san (şagird+sən). *Siz insan+sınız* (şagird+siniz).

O, insan+dır (şagird+dır). *Onlar insan+dır+lar* (şagird+dır+lər).

Saitlə bitən isimlərdə I şəxsə aid şəxs şəkilçilərinin (təkdə və cəmdə) əvvəlinə y bitişdirici samiti artırılır. Məsələn: *Mən balıqçı-yam*. *Biz dənizçi-yik* və s.

Şəxs şəkilçilərinin inkarı dilimizdə *deyil* sözünün köməyi ilə düzəlidir.

İsimlərdə həm mənsubiyyət şəkilçiləri, həm də şəxs şəkilçiləri şəxs-
lə bağlı olsalar da, onlar bir-birindən tamamilə fərqlənirlər. Mənsubiyyət şəkilçiləri, qeyd olunduğu kimi, mənsubluğu (aidliyi) bildirir: Şəxs şəkilçiləri isə xəbərlik anlayışını ifadə edir. Buna görə də həmin şəkilçilər xəbərlik şəkilçiləri kimi də tanınır.

Qeyd: *Üçüncü şəxsin xəbərlik şəkilçisi -dır⁴ tələffüz olunduqda sonrakı samit deyilmir*. Məsələn: *müəllimdir* – [mə:llimdi], *uşaqdır* – [uşaxdi], *körpüdür* – [körpüdü], *borudur* – [borudu] və s.

İsmin hallanması

İsmlər cümlədə asılı olduğu sözlərin tələbi ilə formaca dəyişir, yəni müəyyən qrammatik şəkilçilər qəbul edir.

İsmlərin əlaqəyə girdiyi sözlərin tələbi ilə dəyişməsi hallanma adlanır. Dilimizdə ismin altı halı var. Hər bir hal özünəməxsus sualları və xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Adlıq hal

İsmlərin başlanğıc formasıdır. Adlıq hal *kim?*, *nə?* *hara?* suallarına cavab olur. Məsələn: *şagird (kim?)*, *kitab (nə?)*, *Bakı (hara?)* və s. İsimlər adlıq halda *cəm*, *mənsubiyyət* və *xəbərlik şəkilçiləri* ilə işləyə bilər. Məsələn: *atam (kim?)*, *kitabım (nə?)*, *evlər (nə?)*, *kəndimiz (hara?)*, *qələmdir (nədir?)* və s.

Adlıq halda olan isim cümlədə ən çox *mübtəda* olur. Məsələn: *Anar*

gedir. Kitabım evdədir və s. Adlıq halda olan isim xəbərlik şəkilçisi qəbul etdikdə cümlədə xəbər olur. Məsələn: *Gələn tələbələrdir. Mən müəlliməm* və s. Bu halda olan isim şifətləşdikdə cümlədə təyin də olur. Məsələn: *Ordubadda kərpic evlər çoxdur. Uşağa dəri çanta aldım* və s.

Yiyəlik hal

Yiyəlik, sahiblik mənalarını bildirir. *Kimin?, nəyin?, haranın?* suallarına cavab olur. Məsələn: *uşağın (kimin?), qələmi, kitabın (nəyin?) cildi, kəndin (haranın?) bulağı* və s. İsimlər yiyəlik halda **-ın** (**-nin**) şəkilçisi qəbul edir. Məsələn: *ağac-ın (qapı-nın), ev-in (sahə-nin), yol-un (quyu-nun), üzüm-ün (ütü-nün)* və s.

Yiyəlik halın iki növü var: müəyyənlik bildiren yiyəlik hal, **qeyri-müəyyənlik** bildiren yiyəlik hal.

Müəyyənlik bildiren yiyəlik hal yuxarıdakı suallara cavab olur və sahiblik, yiyəlik məzmununu konkret şəkildə ifadə edir. Məsələn: *məktəbin həyəti, kitabın cildi* birləşmələrində konkret bir məktəbin həyəti və müəyyən bir kitabın cildi mənası anlaşılır.

Qeyri-müəyyənlik bildiren yiyəlik hal isə *nə?* sualına cavab olur və sahiblik, yiyəlik məzmununu ümumi şəkildə bildirir. Məsələn: *məktəb (nə?) həyəti, kitab (nə?) cildi* birləşmələrindəki *məktəb* və *kitab* isimləri qeyri-müəyyən əşyaları ifadə edir. Bunu aşağıdakı nümunələrdə də aydın görmək olar:

Müəyyənlik bildiren yiyəlik hal: *dağın havası, elin gücü, ananın laylası, dəftərin üzü, gülün ətri.*

Qeyri-müəyyənlik bildiren yiyəlik hal: *dağ havası, el gücü, ana laylası, dəftər üzü, gül ətri.* Göründüyü kimi, belə isimlərin çoxunu müəyyənlik bildiren yiyəlik hala çevirmək mümkündür. Lakin bu halda olan bəzi sözləri müəyyən yiyəlik hala çevirmək olmaz. Məsələn: *müstəqillik günü, istirahət günü* və s.

Yiyəlik halda işlənən isim, bir qayda olaraq, ayrılıqda işləmə bilmir. Belə isim özündən sonra gələn başqa bir isimlə – üçüncü şəxsin təkində olan mənsubiyyət şəkilçili isimlə mənə və qrammatik cəhətdən bağlı olur. Bu iki isim birləşmə əmələ gətirir və birlikdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn: *Məktəb illəri arxada qaldı. Qonşunun oğlu diş həkimidir. Torpağın sirrini əli torpaqda olandan soruş* və s.

Müəyyənlilik bildirən yiyəlik hal bəzən ayrılıqda işlənir və bu zaman cümlənin xəbəri olur. Məsələn: Qələm Anarındır. Kitab məktəbindir və s. Qeyri-müəyyənlilik bildirən yiyəlik hal isə ayrılıqda işlənəməz.

Qeyd: Samitlə bitən isimlərin qəbul etdiyi yiyəlik hal şəkilçisi -in⁴ ilə II şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi -in⁴ bir-biri ilə omonimdir. Məsələn: otağın açarı, sənin otağın, qələmin ucu, sənin qələmin və s. Bunları daşdıqları monaya görə fərqləndirmək olar. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş isim özündən sonra ikinci bir isim tələb edir (eləcə də mənsubiyyət şəkilçili ismin əvvəlində yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sənin əvəzliyini işlətmək olur: kitab-ın cildi, sənin kitab-ın). Bundan əlavə, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş ismi hallandırmaq olur: sənin kitabını, kitabına, kitabında və s. Yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş ismi isə hallandırmaq mümkün deyil (ümumiyyətlə, bir isim iki hal şəkilçisi qəbul edə bilməz).

Yönlük hal

Hərəkətin yönünü, istiqamətini, son nöqtəsini bildirir. İsimlər yönlük halda kimə?, nəyə?, haraya? suallarından birinə cavab olur və -a² şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: O, Anara (ata-ya) baxır – kimə? Mən qrafın-ə (güzgü-yə) yaxınlaşıram – nəyə? Qız məktəb-ə (Şəki-yə) çatır – haraya? və s.

Sonu a, ə açıq saitləri ilə bitən isimlərin yönlük halda tələffüzü həmin sözlərin yazılışından fərqlənir. Həmin saitlər tələffüzdə ahəngə uyğun olaraq qapalı saitlərdən birinə keçir. Məsələn: babaya – [bəbiyə], nənəyə – [nəniyə], Şuşaya – [Şuşuya], kölgəyə – [kölgüyə] və s.

Kimə?, nəyə? sualına cavab olan isimlər cümlədə həmişə vasitəli tamamlıq, haraya? sualına cavab verən isimlər isə zərflik olur.

Bu haldakı sözlər xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək kimədir? nəyədir? harayadır? suallarına cavab verdikdə isə cümlənin ismi xəbəri olur.

Təsirlilik hal

Hərəkətin təsir obyektini, yəni üzərində iş icra olunan şeyi bildirir. İsmi təsirlilik halı da yiyəlik hal kimi iki növə bölünür: müəyyənlilik bildirən təsirlilik hal, qeyri-müəyyənlilik bildirən təsirlilik hal.

Müəyyənlilik bildirən təsirlik hal *kimi?*, *nəyi?* (bəzən də *haranı?*) suallarından birinə cavab verir. Bu növ təsirlik halda işlənən isimlər *-r'* (*-nr'*) şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: *Tural-ı (Sona-nı) çağır – kimi? Qələm-i (düymə-ni) götürdüm – nəyi?* və s.

Qeyri-müəyyənlilik bildirən təsirlik hal isə şəkilçisiz işlənir və *nə?* sualına cavab olur. Məsələn: *Aysel kitab (nə?) oxuyur. Ana corab (nə?) toxuyur. Quzu su (nə?) içir.* və s.

Qeyri-müəyyənlilik təsirlik hallı sözlər həmişə xəbərin yanında gəlir.

Təsirlik halın bu növü formaca adlıq halda *nə?* sualına cavab olan isimlərə oxşasa da, qrammatik mənaca onlardan tamamilə fərqlənir:

1. Qeyri-müəyyənlilik bildirən təsirlik halı müəyyənlilik bildirən təsirlik hal şəklində işlətmək olar. Məsələn: *O, alma (almanı) yeyir. Bağban ot (otu) biçir* və s.
2. Qeyri-müəyyənlilik bildirən təsirlik halda olan ismi cümlədə *xəbərin yanından uzaqlaşdırdıqda* həmin isim *müəyyənlilik* bildirir. Məsələn: *Nurlan dostuna məktub yazır. Nurlan məktubu dostuna yazır.*
3. Qeyri-müəyyənlilik bildirən təsirlik halda olan ismin övvəlinə *o*, bu işarə əvəzliliklərindən birini artırıqda həmin isim yenə də təsirlik halın şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: *Gülnur qələm aldı. Gülnur bu qələmi aldı.*
4. Qeyri-müəyyənlilik bildirən təsirlik hal da müəyyənlilik bildirən təsirlik hal kimi yalnız *təsirli fellərlə* bağlı olur. Bunu yuxarıdakı nümunələrdə aydın görmək olar. Adlıq halda olan və *nə?* sualına cavab verən isim isə əksər hallarda təsirsiz fellərlə və ya ismi xəbərlərlə bağlı olur. Məsələn: *Kitab yerə düşdü. Kitab bilik mənbəyidir. Kitab maraqlıdır* və s.
5. Qeyri-müəyyənlilik bildirən təsirlik halda olan isimlər cümlədə yalnız *xəbərin yanında işlənir*. *Nuray göy çanta götürmüşdü.*

Qeyd 1: *Samitlə bitən isimlərin təsirlik halının şəkilçisi -r' ilə III şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi -r' omonimdir.* Məsələn: *Kitabı oxu. Onun kitabı evdədir. Qələmi götürdüm. Uşağın qələmi sındı* və s. Bunları fərqləndirmək üçün ilk növbədə mənaya fikir vermək lazımdır. *Formaca oxşar olan belə isimlərdən birincisi (təsirlik halda olan isim) nəyi? sualına, ikincisi (mənsubiyyət şəkilçili isim isə nə? sualına (bütövlükdə, birləşmə şəklində) cavab olur.* Məsələn: *Qonaq çayı (nəyi?) içir. Qonağın*

çayı (nə?) soyudu. Deməli, təsirlik hal şəkilçili isim həmişə cümlədə **tamamlıq**, formaca oxşar olan mənsubiyyət şəkilçili isim isə mübtədə olur. İkinci fərq isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi, təsirlik halda olan isimlərin yalnız təsirli fellərlə bağlı olmasıdır.

Qeyd 2: Təsirlik halın şəkilçisi **-t'** həm də isim düzəldən **-t'** leksik şəkilçisi ilə omonimdir. Məsələn: *sanc-t*, *yaz-t*, *çək-t*, *ölç-ü* və s.

Təsirlik halın hər iki növündə olan isimlər cümlədə yalnız vasitəsi **tamamlıq** olur.

Yerlik hal

Əşya və ya hərəkətin yerini bildirir. İsmın yerlik halı *kimdə?*, *nədə?*, *harada?* suallarından birinə cavab olur və **-da'** şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn: *Günayda*, *Ayselə* (*kimdə?*), *kitabda*, *dəftərdə* (*nədə?*), *bağda*, *həyətdə* (*harada?*) və s. *Kimdə?*, *nədə?* sualına cavab verən isim cümlədə **vasitəli tamamlıq**, *harada?* sualına cavab olan isim isə **zərflik** olur.

Bu haldakı sözlər xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək *kimdədir?* *nədədir?* *haradadır?* suallarına cavab verdikdə isə cümlənin **ismi xəbəri** olur.

Çıxışlıq hal

Hərəkətin çıxış (başlanğıc) yerini bildirir. İsmın çıxışlıq halı *kimdən?*, *nədən?*, *haradan?* suallarından birinə cavab olur və **-dan'** şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn: *Turaldan*, *Sevincdən* (*kimdən?*), *kitabdan*, *dəftərdən* (*nədən?*), *bağçadan*, *küçədən* (*haradan?*) və s.

Çıxışlıq hal mənaça yönlük halın daşdığı mənanın **öksini** bildirir. Məsələn: *bağçaya* (*çatılacaq nöqtə*) – *bağçadan* (*çıxış nöqtəsi*) və s.

Sonu **m**, **n** samitləri ilə bitən isimlərin qəbul etdiyi çıxışlıq hal şəkilçisi tələffüzdə (**-nan'**) şəklində deyilir. Məsələn: *babamdan* – [*babamnan*], *nənəmdən* – [*nənəmnən*], *Naxçıvandan* – [*Naxçıvannan*], *çəməndən* – [*çəmännən*] və s.

Çıxışlıq halda olan isim, əsasən, təsriflənən fellərlə əlaqəyə girir. Məsələn: *Uşaq məktəbdən gəlir. O, anasından soruşdu* və s.

İsim başqa nitq hissələri ilə də əlaqələnə bilər. Məsələn: *Mən Muraddan böyüyəm. Aysel Günaydan irədədir* və s.

Kimdən?, *nədən?* sualına cavab verən isim cümlədə *vasitəli tamamlıq*, *haradan?* sualına cavab olan isim isə *zərflik* olur.

Bu haldakı sözlər xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək *kimdəndir?* *nədəndir?* *haradandır?* suallarına cavab verdikdə isə cümlənin *ismi xəbəri* olur.

Bəzi ikihecalı isimlərdə son saitın düşməsi

Dilimizdəki bəzi ikihecalı isimlərə saitlə başlanan hər cür şəkilçi qoşulduqda kökdəki son sait düşür (yazıda və tələffüzdə). Məsələn: *sinif* – *sinfin*, *sinfə*, *sinfimiz* və s. Belə isimlər, əsasən ərəb-fars mənşəlidir və aşağıdakı sözlərdən ibarətdir: *qədir*, *qisim*, *zehin*, *eyib*, *ətir*, *isim*, *izin*, *nəsil*, *ömür*, *səbir*, *sətir*, *sinif*, *fəsil*, *fikir*, *cisim*, *şəkil* və s. Bu sözlərin tələffüzündə çox zaman ikinci sait düşür: [səbr], [ətr], [ömr] və s.

Ağız, *alın*, *beyin*, *boyun*, *burun*, *ovuc*, *qarın*, *qoyun* (*qucaq* mənasında), *oğul*, *çiyin* sözləri isə (bunlar *asl Azərbaycan sözləridir*) yalnız mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə kökdəki son sait düşür (yazıda və tələffüzdə). Məsələn: *quşun ağızı*, *onun oğlu*, *sənin beynin* və s. Bu sözlərə saitlə başlanan hal şəkilçiləri qoşulduqda kök dəyişmir. Məsələn: *oğulun yaxşı*, *çiyinin forması* və s.

İsmin cümlədə rolu

İsmlər cümlədə, daha çox *mübtəda* və *tamamlıq* olur. İsmlər cümlədə başqa sözlərlə əlaqəyə girərkən başqa cümlə üzvləri vəzifəsində də işləyə bilər. Məsələn: *Aqil şagird*dir (*mübtəda* və *xəbər*). *O*, *məktəbdə* oxuyur (*zərflik*), *Dəmirçi dəmir qapını* döyür (*mübtəda*, *təyin* və *tamamlıq*).

İsmin morfoloji təhlil qaydası

Morfoloji təhlil zamanı ismin aşağıdakı əlamətləri göstərilir:

1. *İsmin sualı və başlanğıc forması*
2. *Quruluşca növü*
3. *Ümumi və ya xüsusi (konkret və ya mücərrəd) isim olması*

4. *Tək və ya cəm olması*
5. *Mənsubiyyət şəkilçisi (əgər varsa) və halı*
6. *Cümlədəki vəzifəsi*

Nümunə: *Aygün bağçada anasına kömək edir.*

Aygün – *kim?* sualına cavab olur. Başlanğıc formadadır. Quruluşca mürəkkəbdir: *ay* və *gün* isimlərindən yaranıbdir. Xüsusi isimdir. Təkdədir. Adlıq haldadır. Cümlədə mübtədadır.

Bağçada – *harada?* sualına cavab olur. Başlanğıc forması: *bağça*. Quruluşca düzəltmədir: *bağ-ça*. Ümumi isimdir. Təkdədir. Yerlik haldadır. Cümlədə zərflidir.

Atasına – *kimə?* sualına cavab olur. Başlanğıc forması: *ata*. Quruluşca sadədir. Ümumi isimdir. Təkdədir. III şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir: *atası*. Yönlük haldadır: *ata-sı-na*. Cümlədə tamamlıqdır.

SİFƏT

Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildiren əsas nitq hissəsidir. Sifət necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab olur. Sifətlər daha çox əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və rəngini bildirir. Əlamət dedikdə əşyanın zahiri görkəmi, keyfiyyət dedikdə isə onun daxili xüsusiyyəti nəzərdə tutulur. Məsələn: əşyanın həcmi (uzun, qısa, böyük, kiçik və s.), zahiri görkəmi (nurani, yaşlı, kök, arıq və s.) onun əlamətidir. Əşyanın daxili xüsusiyyəti, yəni dadı, xasiyyəti, verdişi, mənəvi cəhətləri (məsələn: çalışqan, əliaçıq, ürəyiyunşaq, ağıllı və s.) onun keyfiyyətidir. Əşyanın rəngi də onun əlaməti sayılır.

İsim əşyanın adını, sifət isə əlamətini bildirir. Buna görə də sifət həmişə ismə aid olur və ondan əvvəl işlənir.

Sifətləri müxtəlif mənə qruplarına ayırmaq mümkündür:

1. Rəng bildiren sifətlər: *yaşıl, qırmızı, mavi* və s.
2. Dad bildiren sifətlər: *şirin, acı, turş, duzlu* və s.
3. Həcm bildiren sifətlər: *uzun, qısa, böyük, balaca* və s.
4. Keyfiyyət bildiren sifətlər: *tənbəl, qoçaq, ağıllı* və s.
5. Zahiri görkəm bildiren sifətlər: *qəşəng, göyçək, qoca* və s.

Sifətin quruluşca növləri

Sifətlər quruluşca *sadə, düzəltmə* və *mürəkkəb* olur.

Sadə sifətlər

Sadə sifətlər bir kökdən ibarət olur. Məsələn: *ağ, qara, uzun, gödək, qısa, hündür, qalın, nazik* və s. Azaltma və çoxaltma dərəcələrinin şəkilçilərini qəbul edən sifətlər də quruluşca sadə sayılır. Məsələn: *sarışın, uzunsov, ağımtıl, qıpqırmızı, gömgöy, qapqara* və s.

Düzəltmə sifətlər

Düzəltmə sifətlər isimlərin və fellərin sonuna leksik şəkilçi artırmaqla düzəlir. Hansı nitq hissəsindən düzəlməsinə görə düzəltmə sifətlər iki qrupa bölünür: *isimdən* düzələn sifətlər, *fəldən* düzələn sifətlər.

İsimdən düzələn sifətlər

Bu növ düzəltmə sifətlər isimlərə aşağıdakı leksik şəkilçiləri artırmaqla düzəlir:

-lı*: maraqlı (*dərs*), tərbiyəli (*qız*), su-lu (*xörək*), ütülü (*corab*) və s.

-sız*: qaz-sız (*su*), maraqsız (*kitab*), ot-suz (*yer*), gücsüz (*uşaq*) və s.

-cıl*: zərəfat-cil (*oğlan*), iş-cil (*adam*), söhbət-cil (*qonşu*), qohum-cul (*kişi*), ölüm-cül (*yara*) və s.

-dakı*: kitab-dakı (*şəkil*), həyat-dakı (*ağac*) və s.

-t*: badam-tı (*göz*), çərkəz-i (*papaq*), armud-u (*stəkan*), gümüş-ü (*saç*) və s. Sonu saitlə bitən sözlərdə bu şəkilçi *-yı* və *-yi* şəklində işlənir: xurma-yı (*saç*), qəhvə-yi (*rəng*) və s.

-i (-vi): Yalnız ərəb və fars mənşəli sözlərə qoşulan bu alınma şəkilçi ahəng qanununa tabe olmur və bir cür yazılır: tarix-i (*hadisə*), daxil-i (*siyasət*), dairə-vi (*masa*), ailə-vi (*dostluq*) və s.

-kı, -ki, -kü: qabaq-kı (*sıra*), çoxdan-kı (*əhvalat*), axşam-kı (*söhbət*), dünən-kı (*külək*), bildir-kı (*hadisə*) və s. Misallardan görüldüyü kimi, bu şəkilçi, əsasən, zərflərdən sifət düzəldir.

-lıq*: ay-lıq (*maaş*), il-lik (*plan*), don-luq (*parça*), üz-lük (*daş*), material və s.

Bu şəkilçilərdən **-lı*** və **-sız*** antonim şəkilçiləridir: yağ-lı – yağ-sız (*ət*), duz-lu – duz-suz (*xörək*), ağıl-lı – ağıl-sız (*insan*) və s.

-lı*, **-lıq***, **-t*** şəkilçiləri isə həm də isim düzəltdiyi üçün *omonim* şəkilçilərdir: Sultan-lı – isim, ağıl-lı (*uşaq*) – sifət, yaxşı-lıq – isim, qurban-lıq (*qoç*) – sifət, yaz-ı – isim, palıd-ı (*rəng*) – sifət və s.

Qeyd: Sifət düzəldən **-lı*** şəkilçisi qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq **[-rɪʔ]**, **[-nɪʔ]**, **[-dɪʔ]** şəklində tələffüz olunur. Məsələn: qarlı – [qarrɪ], dadlı – [daddɪ], buludlu – [bulutdu], dövlətli – [dö:lətdɪ] və s.

Fəldən düzələn sifətlər

Aşağıdakı leksik şəkilçilərin köməyi ilə fel köklərindən sifət düzəlir:

-ağan (-əyən): qaç-ağan (*at*), gül-əyən (*uşaq*) və s. Ağla-ğan (*körpə*)

düzəltmə sifəti də bu şəkilçinin köməyi ilə düzəlmişdir. Burada fel kökü saitlə bitdiyi üçün şəkilçidəki birinci sait səs düşmüşdür.

-qan (-kən): *çalış-qan (şagird), dalaş-qan (uşaq), sürüş-kən (yer), döyüş-kən (əsgər)* və s. **Deyingən** (qoca) düzəltmə sifəti də bu şəkilçinin köməyi ilə düzlənmişdir. Bu sözdə fel cingiltili samitlə bitdiyi üçün şəkilçinin ilk samiti də kar yox, cintili samitdir.

-ğın⁴ (-gin, -ğun, -gün). Bu şəkilçi sonu cingiltili samitlə bitən fel köklərinə qoşulur: *dal-ğın (baxış), gər-gin (iş), əz-gin (sifət), sol-ğın (çiçək), yor-ğın (adam), süz-gün (baxış), düz-gün (cavab)* və s.

-qın⁴ (-kin, -qun, -kün): Yuxarıdakı şəkilçinin variantı olan bu şəkilçi sonu kar samitlə bitən fel köklərinə qoşulur: *sat-qın (adam), kəs-kin (söz), coş-qun (dəniz), küs-kün (baxış), öt-kün (söz)* və s.

-ıq⁴ (-q, -k): *aç-ıq (qapı), əz-ik (paltar), yan-ıq (çörək), uç-uq (ev), sök-ük (divar), soyu-q (su), çürü-k (meyvə), böyü-k (uşaq)* və s.

-ıç⁴: *qır-ıçı (təyyarə), keç-ici (xəstəlik), qur-ucu (əllər), öldür-ücü (gülüş).*

-aq² (-q, -k): *qorx-aq (adam), ürək-ək (at), parla-q (saç), titrək (səs)* və s.

-unc, -ünc: *qorx-unc (hadisə), gül-ünc (iş)* və s.

-ma²: *hör-mə (corab), bur-ma (saç), al-ın-ma (söz)* və s.

Qeyd: Feldən sifət düzəldən şəkilçilərdən **-qın⁴, -ğın⁴, -ıq⁴ və -aq²** şəkilçiləri ilə bəzi *isimlər* də düzəlir. Məsələn: *başqın, yanğın, qırğın, sürgün, bacar-ıq, bil-ik, yat-aq, tapşır-ıq, sanc-aq* və s. Bu şəkilçilər *omonim şəkilçilər* sayılır.

-kən, -kin, -kün şəkilçilərinin ilk samiti *tələffüzdə* cingiltili *tələffüz* olunur. Məsələn: *sürüşkən* – [sürüşgən], *kəskin* – [kəsgin], *ötkün* – [ötgün] və s.

Mürəkkəb sifətlər

Mürəkkəb sifətlər bir neçə yolla yaranır:

1. **İki sadə sözün** birləşməsi ilə: *qaraqaş (qız), uzunsaç (gəlin), hazırcavab (oğlan), diribaş (uşaq)* və s.

2. **Birincisi sadə, ikincisi düzəltmə** olan sözlərin birləşməsi ilə: *ucaboylu (oğlan), taleyüklü (məsələ), məqsədyönlü (iş), sözdəyişdirici (şəkilçi), qarabuğdayı (sifət), beşmərtəbəli (bina)* və s.

3. **İki düzəltmə sözün** birləşməsi ilə: *açıqürəkli, sınıqqəlbli,*

soyuqanlı (adam) və s. Belə mürekkəb sifətlərin birinci tərəfi feldən düzələn sifət, ikinci tərəfi isə isimdən düzələn sifət olur.

4. Biri *mənsubiyyət şəkilçisi* qəbul etmiş sözün iştirakı ilə: *dilşirin (uşaq)*, *yaxasiaçiq (köynək)*, *dağüstü (park)*, *ölkələrarası (yarış)* və s.

5. Sadə və düzəltmə sözlərin təkrarı ilə: *yaşıl-yaşıl (çəmənələr)*, *uzun-uzun (yollar)*, *dadlı-dadlı (meyvələr)*, *qalaq-qalaq (odun)*, *yığın-yığın (daşlar)*, *böyük-böyük (evlər)* və s. Belə sifətlər eşyanın *çoxluğunu* bildirir və onlardan sonra gələn isimlər daha çox *cəmdə* işlənir.

6. Biri (bəzən də hər ikisi) *ayrılıqda işlənməyən* sözlərin birləşməsi ilə: *uzun-uzadı (söhbət)*, *kələ-kötür (yol)*, *əzik-üzük (dəsmal)*, *ayrı-üyrü (yol)*, *qarma-qarışıq (yuxu)* və s.

7. Yaxın və ya əks mənəli düzəltmə sifətlərin birləşməsi ilə: *güllü-çiçəkli (həyat)*, *daşlı-kəsəkli (yol)*, *irili-xırdalı (daşlar)*, *elmi-kütləvi (jurnal)* və s.

İlk dörd qayda üzrə düzələn mürekkəb sifətlər *bitişik*, qalan qaydalar üzrə düzələnələr isə *defistə* yazılır.

Sifətin müqayisə dərəcələri

Sifəti başqa nitq hissələrindən *fərqləndirən* esas əlamətlərdən biri də *onun dərəcə bildirməsidir*. Müxtəlif eşyalardakı eyni bir əlamət başqalarından az və ya çox dərəcədə fərqlənir. Məsələn: *şirin bal* və *şirin qarpız*, *sarı limon* və *sarı alma* birləşmələrindəki eşyaların keyfiyyət və əlaməti – şirinliyi və sarılığı eyni dərəcədə deyil. Bu baxımdan sifətin müqayisə dərəcələri vardır.

Eşyanın əlaməti üç dərəcədə ola bilər: *normal*, *normadan az*, *normadan çox*. Bu xüsusiyyətə görə sifətin üç dərəcəsi var:

1. *Adi dərəcə*; 2. *Azaltma dərəcəsi*; 3. *Çoxaltma dərəcəsi*.

Adi dərəcə

Əlamətin adi halda olduğunu bildirir. Heç bir xüsusi *morfoloji əlaməti* – *grammatik şəkilçisi* yoxdur. Məsələn: *ağ*, *qara*, *şirin*, *sərin*, *böyük*, *kiçik* və s. Adi dərəcədə olan sifətlər dilimizdə *çoxluq* təşkil edir. Adi dərəcə başqa dərəcələr üçün *ölçü*, *meyar* rolunu oynayır. Adi dərəcə

olmasa, azaltma və çoxaltma dərəcələrini müəyyən edə bilmərik. Deməli, sifətin azaltma və çoxaltma dərəcələri adi dərəcə əsasında yaranır və müəyyən edilir.

Azaltma dərəcəsi

Əlamətin adi haldan *az* olduğunu bildirir. Azaltma dərəcəsi *iki üsulla* düzəlir:

1. **Morfoloji üsulla.** Adi dərəcədə olan sifətlərə aşağıdakı şəkilçiləri artırmaqla:

-*ımtıl*: *ağ-ımtıl, boz-ımtıl, göy-ümtül, sarı-ımtıl* və s.

-*ımtraq (-mtraq)*: *ağ-ımtraq, sarı-mtraq* və s.

-*sov (-ımsov, -ümsov)*: *uzun-sov, ağ-ımsov, göy-ümsov* və s.

-*şın*: *sarı-şın, qara-şın* və s.

-*raq, -rək*: *yaxşı-raq*.

2. **Sintaktik üsulla.** Adi dərəcədə olan sifətlərin əvvəlinə *açıq* sözünü artırmaqla. Bu sözdən sonra defis işarəsi qoyulur: *açıq-qırmızı, açıq-sarı* və s.

Bəzi sifətlərin əvvəlində işlənən *az, ala, təhər* sözləri də azaltma dərəcəsi məzmununu bildirir: *az şirin, ala-yarımqıq, göytəhər* və s.

Çoxaltma dərəcəsi

Əlamətin adi haldan *çox* olduğunu bildirir. Çoxaltma dərəcəsi də azaltma dərəcəsi kimi iki üsulla düzəlir:

1. **Morfoloji üsulla.** Çoxaltma dərəcəsinə olan sifətlər bu üsulla iki qayda ilə düzəlir:

a) Adi dərəcədə olan sifətlərin sonuna *-ca²* ədatının şəkilçilənmiş formasını artırmaqla: *xırda-ca (balıq), körpə-cə (xiyar)* və s.

b) Sifətin ilk hecasının son samitinin *m, p, r, s* samitlərindən biri ilə əvəz olunması və sifətin təkrar ona qoşulması ilə: *göy - göm+göy = gömgöy, qırmızı - qıp+qırmızı = qıpqırmızı* və s. Sifətin ilk hecası saitlə bitərsə, bu samitlərdən biri həmin becaya qoşulur: *yaşıl - yam+yaşıl = yamyaşıl, sarı - sap+sarı = sapsarı, təmiz - tər+təmiz = tərtəmiz, mavi - mas+mavi = masmavi* və s.

Ağ sözü isə çoxaltma dərəcəsində *ağappaq* şəklində işlənir.

2. **Sintaktik üsulla.** Adi dərəcədə olan sifətlərin əvvəlinə *ən, lap, çox, daha, olduqca* ədatlarından biri, *düm* hissəciyi və *tünd* sözü artırılır.

Ədatlar *ayrı, düm* hissəciyi isə *bitişik* yazılır. *Tünd* sözündən sonra defis qoyulur: *ən gözəl, lap yaxşı, çox maraqlı, daha ağıllı, olduqca bacarıqlı, dümağ, tünd-göy* və s.

Sifətin isimləşməsi

Bəzi sifətlər cümlədə ismi əvəz edə bilər, yəni onun yerində işlənir. Belə sifətlər isimləşmiş (*substantivləşmiş*) sifətlər adlanır. *İsimləşmiş sifətlər ismin yerində* işlənir, *ismin suallarına cavab* olur və isimlərə məxsus *cəm, hal, mənsubiyyət* şəkilçilərini qəbul edir. Məsələn: *Qocalara hörmət hər bir gəncin borcudur. İgidlərimiz düşməmə layiqli cavab verdilər. Vətən dönükləri bağışlamır.* Bu cümlələrdəki *qoca, gənc, igid* və *dönükləri* sifətləri aid olduqları *isimləri* əvəz etmişdir. Birinci cümlədəki *qoca* sifəti *adamlara* ismini əvəz edərək onun yerində işlənmişdir (*qoca adamlara – qocalara*). Eyni cümlədəki *gənc* sifəti də *oğlanın* (*gənc oğlanın*) ismini, ikinci cümlədəki *igid* sifəti isə *döyüşçülərimiz* (*igid döyüşçülərimiz*), *dönükləri* (*dönük adamları*) ismini əvəz etmişdir. İsimləşmiş sifətlər cümlədə *mübtəda, tamamlıq* və bəzən də xəbər olur. Morfoloji təhlil zamanı belə sifətlər isim kimi yox, *isimləşmiş sifət kimi təhlil* olunur.

Sifətin cümlədə rolu

Sifətlər cümlədə ən çox *təyin* olur. Bəzən sifətlər cümlədə *xəbər* vəzifəsində də çıxış edir. Bu halda sifət şəxs (xəbərlik) şəkilçilərini qəbul edir. Məsələn: *yaxşıyam, yaxşısan, çalışqandır, kiçiyik, gəncsiniz* və s.

Sifətin morfoloji təhlil qaydası

Sifətin morfoloji təhlili zamanı onun aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərilir:

1. Əlamət, keyfiyyət, rəng və s. bildirməsi və sualı;
2. Quruluşca növü;
3. Dərəcəsi;
4. Bağlı olduğu söz;
5. Cümlədə rolu.

Məsələn: *Akif ağıllı və hazırcavab oğlandır. O, sinifdə ən çalışqan şagirddir.*

Ağıllı – keyfiyyət bildirir, necə? sualına cavab olur. Quruluşca *düzəlmədir* – *ağıl* ismindən düzəlmişdir. *Adi* dərəcədədir, isimlə bağlıdır. Cümlədə *təyindir*.

Hazırcavab – keyfiyyət bildirir, necə? sualına cavab olur. Quruluşca *mürəkkəbdir*: hazır sifəti və cavab ismindən yaranmışdır. *Adi* dərəcədədir, *oğlan* ismi ilə bağlıdır. Cümlədə *təyindir*.

Çalışqan – keyfiyyət bildirir, necə? sualına cavab verir. Quruluşca *düzəlmədir*. *Çoxaltma* dərəcəsinədir, *ən* ədatının köməyi ilə bu mənanı bildirir. *Şagird* ismi ilə bağlıdır. Cümlədə *təyindir*.

SAY

Əşyanın miqdarını və ya sırasını bildirən əsas nitq hissəsinə say deyilir. Say neçə?, nə qədər?, neçənci? suallarından birinə cavab olur. Məsələn: *iki (uşaq), beş (kitab), birinci (sınıf)* və s.

Sifət əşyanın əlamətini, say isə miqdar və ya sırasını bildirir. Sayın sifətlə bir neçə oxşar cəhəti var:

1. *Say da sifət kimi isimlə bağlı olur və sifət kimi isimdən əvvəl işlənir;*
2. *Say da sifət kimi cümlədə ən çox təyin olur;*
3. *Say da sifət kimi ismi əvəz edə bilir, yəni isimləşir;*
4. *Say da sifət kimi quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.*

Sayın quruluşca növləri

Saylar quruluşca üç növə bölünür: *sadə, düzəltmə* və *mürəkkəb* saylar.

Sadə saylar bir kökdən ibarət olur. Məsələn: *bir, üç, yeddi, on, əlli, səksən, doxsan, milyon* və s.

Düzəltmə saylar kök və leksik şəkilçidən ibarət olur. İsim və sifətdən fərqli olaraq, düzəltmə saylar başqa nitq hissələrindən yox, *yalnız sayların özündən düzəlir.*

Düzəltmə saylar sadə saylara *-incə* şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Bu şəkilçi yalnız saya aid şəkilçidir: *qırx-ıncı, səkkiz-inci, on-uncu, üç-üncü, altı-ncı, iki-nci. -lə² və -ca² şəkilçilərinin köməyi ilə düzələn onlarla, yüzlərlə, onlarca, minlərcə* tipli saylar da quruluşca düzəltmədir. *Çoxlu sayı da quruluşca düzəltmədir.*

Mürəkkəb saylar da, əsasən, saylardan yaranır. Məsələn: *üç-dörd, beş-altı, on-on beş, otuz üç, yüz iyirmi beşinci, bir çox, bir az, bir qədər, beşdə üç, ikidə bir* və s. İki-üç, üç-dörd tipli mürəkkəb qeyri-müəyyən miqdar sayları *defislə, qalanları isə ayrı yazılır.*

Sayın mənacə növləri

Sayın mənacə iki növü vardır:

1. *Miqdar sayları;*
2. *Sıra sayları.*

Miqdar sayları özü də üç növə bölünür:

1. Müəyyən miqdar sayları;
2. Qeyri-müəyyən miqdar sayları;
3. Kəsr sayları.

Müəyyən miqdar sayları

Müəyyən miqdar sayları əşyanın *konkret miqdarını* bildirir və *neçə?, nə qədər?* suallarına cavab verir. Məsələn: *beş, on, yüz, otuz üç, yüz on* və s. Dilimizdə quruluşca *sadə* olan müəyyən miqdar sayları cəmi 23-dür: *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, milyard, trilyon*. Bu sözlərdən yalnız *sonuncu üçü alınma* sözdür, qalanları əsl Azərbaycan-türk sözləridir. Sıra sayları və mürəkkəb müəyyən miqdar sayları bu 23 sayın əsasında yaranır.

Müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər yalnız *təkdə* işlənir. Məsələn: *on beş şagird, beş kitab* və s. Bu isimləri cəmdə işlətmək (*beş kitablar şəklində*) *qrammatik cəhətdən səhvdir*. Sifətlərdən sonra gələn isimlər isə cəm şəkilçisi qəbul edir. məsələn: *maraqlı kitablar, çalışqan şagirdlər, yeni binalar* və s.

Müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında çox vaxt *numerativ sözlər* işlənir. Həmin sözlər aşağıdakılardır:

Nəfər – insan bildirən isimlərlə işlənir: *iki nəfər şagird, on nəfər tələbə* və s.

Baş – əsasən, heyvan bildirən isimlərlə işlənir: *on baş öküz, yüz baş qoyun, iki baş keçi* və s. (Danışıq zamanı *baş* sözü *ailə üzvləri* üçün də işləndikdə leksik norma pozulur: *iki baş ailə üzvü*).

Ədəd, dənə – cansız əşya bildirən isimlərlə işlənir: *beş dənə nar, iki ədəd qələm* və s.

Cüt, dəst – qoşalığ bildirmək üçün isimlərin övvəlində işlənir: *bir cüt ayaqqabı, iki dəst paltar (kostyum)* və s.

Göz, tikə, parça, dəstə, top, metr, litr, ton, damcı və s. numerativ sözləri də müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında işlənir: *üç göz otaq, bir tikə qənd, bir parça çörək, iki dəstə gül, bir top çit* və s.

Miqdar sayları ilə ismin arasında işlənən bəzi numerativ sözlər

komiyyət fərqi əmələ gətirə bilər. Məsələn: *iki cüt corab, bir dəstə uşaq, bir qucaq kitab* və s.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları

Qeyri-müəyyən miqdar sayları əşyanın *dəqiq olmayan* miqdarını bildirir və *nə qədər?* sualına cavab verir. Məsələn: *beş-altı (kitab), üç-dörd (uşaq)* və s. Dilimizdə ən çox işlənən qeyri-müəyyən miqdar sayları aşağıdakılardır: *az, çox, xeyli, bir qədər, bir çox, bir az, bir sıra, az-çox, çoxlu, onlarla, yüzlərlə, minlərlə, bir-iki, on-on beş* və s. **AZ** və **çox** sayları *ən, lap, daha* ədatları ilə də işləne bilər: *ən az (otaq), lap çox (adam), daha çox (məhsul)* və s.

Az sayından sonra gələn isim *təkdə* işlənir: *az adam. Bir çox, bir sıra* saylarından sonra gələn isimlər isə *cəmdə* işlənir: *bir çox alimlər, bir sıra şəhərlər* və s. **Çox, onlarla, yüzlərlə, minlərcə** və s. saylarından sonra gələn isimlər isə *həm təkdə, həm də cəmdə* işləne bilər: *çox uşaq, çox adamlar, onlarla şagird, yüzlərlə tələbə* və s. Başqa qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər isə *təkdə* işlənir: *xeyli adam, bir qədər odun* və s.

Bir-iki, üç-dörd, beş-altı tipli qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında da *nəfər, baş, ədəd, dənə, dəst, dəstə* kimi numerativ sözlər işlədilir: *üç-dörd nəfər uşaq, bir-iki dənə alma, beş-altı dəstə gül* və s.

Bir-iki, üç-dörd, beş-altı tipli saylara *təqribi (təxmini) miqdar sayları* da deyilir.

Kəsr sayları

Kəsr sayları ya tamın (bütövün) hissəsini, ya da tam və hissəni bildirir və *nə qədər?, neçə hissə?* suallarına cavab olur. Kəsr sayları müəyyən miqdar sayları və *-da'* şəkilçisinin köməyi ilə yaranır. Məsələn: *beşdə üç, iki tam onda beş* və s. Kəsr sayları quruluşca həmişə *mürəkkəb* olur.

Sıra sayları

Sıra sayları əşyanın sırasını bildirir və *neçənci?* sualına cavab verir.

Sıra sayları müəyyən miqdar saylarına *-inci* şəkilçisini artırmaqla düzəlir: *altmışıncı, səksəninci, doqquzuncu, dördüncü*.

Kökü saitlə bitən saylara qoşulduqda bu şəkilçinin ilk saiti düşür: altıncı, ikinci və s.

Əvvəl, axır, filan, son sözləri də *-inci* şəkilçisi ilə işləndikdə sıra sayı məzmununu bildirir: *əvvəlinci (sıra), axırncı (dərs), sonuncu (zəng), filanncı (il)* və s.

Sıra sayları bəzən *hansı?* sualına da cavab olur. Məsələn: *birinci (hansı?) mərtəbə, axırncı (hansı?) cərgə, onuncu (hansı?) sinif* və s.

Sıra saylarından sonra gələn isimlər bəzən *cəm şəkilçisi* qəbul edə bilir. Məsələn: *beşinci siniflər, 90-cı illər, onuncu sıralar* və s.

Sıra sayları başqa saylara nisbətən daha çox *isimsiz işlənə bilir (isimləşir)*. Məsələn: *Onuncular irəlidedirlər. Birincilərə mükafat verdilər* və s.

Sıra sayları quruluşca *sadə olmur*, ya *düzəltmə (birinci, ikinci)*, ya da *mürəkkəb (on birinci, otuz ikinci)* olur.

Sıra sayları üç cür yazılır:

1. *Sözlə*: birinci, altıncı, on beşinci və s.

2. *Ərəb rəqəmləri* və *-inci* şəkilçisinin ixtisar forması olan *-ci* şəkilçisi ilə: *6-cı, 1-ci, 4-cü, 35-ci* və s.

Sıra saylarını ərəb rəqəmləri ilə yazıb, onlardan sonra nöqtə və ya yarımmötərizə (nöqtəsiz) işarəsi qoymaqla da göstərmək olar. Məsələn: *1. yaxud 1)* və s.

3. *Roma rəqəmləri ilə: XX əsr, LX sinif, VI fəsil* və s. Roma rəqəmlərindən sonra heç bir şəkilçi işlədilmir və defis işarəsi də qoyulmur. Bu saylardan sonra sıra məzmununu bildirmək üçün nöqtə və ya defis işarəsi qoyularsa, ədəbi dilin orfoqrafik (fonetik) norması pozular.

Roma rəqəmləri 7 işarə ilə göstərilir: I (1-ci), V (5-ci), X (10-cu), L (50-ci), C (100-cü), D (500-ci), M (1000-ci). Bunların müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə qalan rəqəmlər də yazılır: XIX (19-cu), XL (40-cı), LX (60-cı) və s.

Sayın isim kimi işlənə bilməsi (substantivləşməsi)

Say da sifət kimi ismi əvəz edə bilir. İsmi əvəz edən say təklikdə (isimsiz) işlənir, yəni *isimləşir*. İsimləşmiş say ismə məxsus *hal, cəm* və

mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir, ismin sualına cavab olur və cümlədə *mübtəda*, *tamamlıq* və bəzən də *xəbər* vəzifəsində işlənir: Məsələn: *Beşincilər (kim?) yarışda qalib gəldilər. Beşlərimdən (nədən?) xoşum gəlir. Beş (nə?) üçdən (nədən?) çoxdur. Gələn onunculardır (kimdir?).*

Bəzi sayların yazılışı və deyilişi

Dilimizdəki bəzi sayların yazılışı və tələffüzü fərqlənir. Bu cür saylar, əsasən, aşağıdakılardır: *on bir* [om bir], *səkkiz* – [səkgiz], *doqquz* – [dok'quz], *altmış* – [atmış], *əlli altı* – [əllaltı], *səksən* – [səysən], [səksən], *dörd* – [dört] və s. *Dörd* sayı -*üncü* şəkilçisini qəbul etdikdə isə kökdəki sonuncu samit sait səsdən əvvəl gəlidiyi üçün *cingiltili* tələffüz olunur: [dördüncü].

Sayın cümlədə rolu

Say cümlədə ən çox *təyin* olur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, say isimləşdikdə *mübtəda*, *tamamlıq*, bəzən də *ismi xəbər* ola bilər.

Sayın morfoloji təhlil qaydası

Say aşağıdakı qaydada morfoloji təhlil olunur:

1. *Ümumi grammatik mənası, sualı;*
2. *Hansı isimlə bağlı olması;*
3. *Quruluşca növü;*
4. *Mənaca növü;*
5. *Cümlədə rolu.*

Məsələn: *Birinci sinif şagirdi Günay dərslərindən beş qiymət alır.*

Birinci – əşyanın *sırasını* bildirir, *neçənci?* sualına cavab olur. *Sinif* ismi ilə bağlıdır, quruluşca *düzəltmədir*. *Sıra* saydır, cümlədə *təyindir*.

Beş – əşyanın *miqdarını* bildirir, *neçə?* sualına cavab olur. *Qiymət* ismi ilə bağlıdır, quruluşca *sadə* olan *müəyyən miqdar sayıdır*, cümlədə *təyindir*.

ƏVƏZLİK

İsim, sifət, say və başqa əsas nitq hissələrinin yerində işlənən sözlərə əvəzlik deyilir.

Məsələn: *Akif əlaçı şagirdidir. O, beşinci sinifdə oxuyur. Sinifimizdə əlaçı şagirdlər çoxdur. Həmin şagirdlər olimpiadada iştirak edəcəklər. Gülay birinci sinifdə oxuyur. Gülay neçənci sinifdə oxuyur? Müəllim təmkinlə danışırdı. Müəllim necə danışırdı? və s.* Bu cümlələrdəki *o, həmin, neçənci* və *necə* əvəzlilikləri sıra ilə *ismin, sifətin, sayın* və *zərfin* yerində işlənmişdir. Əvəzlik hansı nitq hissəsinin yerində işlənirsə, onun da sualına cavab olur.

Əvəzliyin quruluşca növləri

Əvəzliliklərin çoxu quruluşca sadədir. Məsələn: *mən, biz, onlar, bu, həmin* və s. *Biri, kimi, kimsə, neçənci* əvəzlilikləri *düzəltmə; kim isə, heç kim, heç nə, filankəs* və s. əvəzlilikləri isə quruluşca *mürəkkəbdir*.

Əvəzliyin mənacə növləri

Əvəzliyin mənacə aşağıdakı növləri vardır:

Şəxs əvəzlilikləri

İsmin yerində işlənən və kim? nə? suallarına cavab verən əvəzliliklərə deyilir. Şəxs əvəzlilikləri kəmiyyətə *tək* və *cəm* olur və şəxsə görə üç növə bölünür:

I şəxs (danışan) : *təkdə – mən, cəmdə – biz*

II şəxs (dinləyən): *təkdə – sən, cəmdə – siz*

III şəxs (haqqında danışılan): *təkdə – o, cəmdə – onlar.*

I və II şəxsi bildirən əvəzliliklər yalnız insana aid olur və *kim?* sualına cavab verir. *III şəxsi* bildirən əvəzliliklər isə həm insana, həm də heyvana və cansızlara aid ola bilər. Məsələn: *Qoyun ev heyvanıdır. O, ildə bir, bəzən də iki bala verir. Yaqut qiymətli daşdır. O, Bədəxşanda olur* və s. *III şəxsi* bildirən əvəzliliklər heyvana və cansızlara aid olduqda *nə?* sualına cavab verir. Deməli, şəxs əvəzliyi heç də həmişə insana aid olmur. Burada *şəxs* sözü qrammatik mənadadır.

Şəxs əvəzliləri quruluşca yalnız *sadə* olur. Şəxs əvəzliləri *isim kimi hallanır*. Mən və biz əvəzliləri hallandıqda yiyelik halda -in şəkilçisi əvəzinə -im şəkilçisini qəbul edir. Müqayisə edin: *vətən* ismi yiyelik halda *vətən+in* olur, mən əvəzliyi isə eyni halda *mən+im* olur. Şəxs əvəzliləri *mənsubiyyətə görə dəyişir*.

Mən, sən, o şəxs əvəzlilərinin qəbul etdikləri çıxışlıq hal şəkilçisi *-dan* [-nan²] şəklində tələffüz olunur: *məndən* – [mənnən], *səndən* – [sənnən], *ondan* – [onnan] və s.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər

İsmin yerində işlənir və qeyri-müəyyən şəxsi və ya aşyanı bildirir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər *kim?*, *nə?* suallarına cavab olur.

Dilimizdə ən çox işlənən qeyri-müəyyən əvəzlilər bunlardır: *biri*, *kimsə*, *kim isə*, *nəsə*, *nə isə*, *hamı*, *kimi*, *hərə*, *bəzisi*, *bəziləri*, *hər kəs*, *hər şey*, *hər nə* və s.

Bu əvəzlilərdən *hamı*, *hərə* quruluşca *sadə*; *biri*, *kimi*, *kimsə* düzəltmə; *hər kəs*, *hər nə*, *kim isə*, *nə isə*, *hər şey*, *heç kim*, *heç nə*, *heç kəs*, *filankəs* mürəkkəbdir.

Kim isə, *nə isə* qeyri-müəyyən əvəzlilərləndən başqa, qalan qeyri-müəyyən əvəzlilər *hallanır*.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər cümlədə, əsasən, *mübtədə* və *tamamlıq* olur. Məsələn: *Hamı gülür (mübtədə)*. *Hərənizə bir sualım var (tamamlıq)*. Bu əvəzlilər də xəbərlik şəkilçisi qəbul etdikdə cümlədə *xəbər* olur. Məsələn: *Bu işdə günahkar hamımızdır*. Qeyri-müəyyən əvəzlilərin çoxu mənsubiyyətə görə dəyişir. Məsələn: *hər şeyim*, *hamımız*, *hərəniz* və s.

İşarə əvəzliləri

İşarə məqsədi ilə işlədilan əvəzlilərə deyilir. *O*, *bu*, *elə*, *belə*, *həmin* sözləri işarə əvəzliləridir. *O*, *bu*, *həmin* işarə əvəzliləri, əsasən, *sifətin* yerində işlənir və *hansı?* sualına cavab olur. Məsələn: *Bu (hansı?) kitab maraqlıdır*. *O (hansı?) ağac çinardır*. *Həmin (hansı?) oğlan tələbədir* və s.

Sifətin yerində işlənən bu əvəzlilər cümlədə *təyin* olur.

Elə, belə işarə əvəzliləri isə *həm sifətin, həm də zərfin* yerində işlənir. Məsələn: *Belə (elə) dostdan kim inciyər. Elə oxu ki, mən də eşidim.*

Bu əvəzlilər *sifətin* yerində işləndikdə cümlədə *təyin, zərfin* yerində işləndikdə isə *zərflik* olur.

O və *bu* əvəzliləri əşyanı göstərmək üçün işləndikdə ismin xüsusiyyətlərini daşıyır. Bu halda onlar cəmlənir, hallanır və cümlədə mübtədə, tamamlıq və xəbər olur. Məsələn: *Bu, (nə?) uşağın kitabıdır. Onu Namiqin dostundan alarsan. Bundan (kimdən?) muğayət ol. Təriflədiyim oğlan budur (kimdir?).*

Elə, belə əvəzliləri isə yalnız mənsubiyyət şokilçisi qəbul etdikdən sonra hallanır. Məsələn: *Elələrindən uzaq qaç. Meyvənin beləsini almaq lazımdır.*

Həmin işarə əvəzliyi isə sifəti əvəz etdiyi üçün hallanır.

Mübtədə vəzifəsində işlədilən *o, bu* əvəzlilərdən sonra *fel* və *köməkçi* nitq hissələrindən başqa, qalan nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvü gəldikdə *vergül qoyulur.*

Köməkçi nitq hissələrindən olan modal sözlər *o* və *bu* işarə əvəzlilərdən sonra gələrsə, *o* və *bu* işarə əvəzlilərdən sonra *vergül qoyulur.* Məsələn: *O, əlbəttə, sənə inanır. Bu, təəssüf ki, babamdan qalan son yadigardır.*

Sual əvəzliləri

Sual bildirən sözlərə deyilir. Bütün əsas nitq hissələrinin sualları, yəni *kim?, nə?, hara?, necə?, nə cür?, neçə?, neçənci?, niyə?, nə zaman?, nə etmək?* və s. *sual əvəzliləridir.* Bunlar isim, sifət, say, *fel* və *zərflər* *sual* şoklində əvəz edir və ya cavab almaq məqsədi ilə işlədilir. *Sual əvəzliləri* əvəz etdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır. Məsələn, *kim?, nə?, hara?* ismin *sualı* olduğu üçün hallanır, cəmlənir, mənsubiyyətə görə dəyişir, cümlədə mübtədə və tamamlıq olur: *Kim dərsə gəlməyib? Kimi istəyirsiniz? Kimin var? Haranız ağrıyır? Nələri görmədik? Kimlər gəldi, kimlər getdi?*

Sual əvəzliləri başqa nitq hissələri ilə yanaşı, əvəzlilərin də yerində işlənir. Məsələn: *Hanı gülür. Kim gülür? Biz kəndə gedirik. Kim kəndə gedir?*

Təyini əvəzliliklər

Əşyanı ümumi şəkildə təyin etmək üçün işlədilir. *Hər, bütün, filan, öz, özümü, özün, özü, özümüz, özünü, özləri* sözlərindən ibarətdir. Məsələn: *Hər gözəlin bir eybi olar. Mənim üçün bütün güllər gözəldir. Hər gülün öz ətri var.* Təyini əvəzliliklərdən *hər, bütün, filan, öz* əvəzlilikləri *hanst?* sualına cavab verir, cümlədə təyin olur və *hallanır*.

Mənsubiyyət şəkilçili özüm, özün, özü, özümüz, özünü, özləri əvəzlilikləri *ismin* yerində işlənir və ismin xüsusiyyətlərini daşıyır: *hallanır*, cümlədə *mübtəda* və *tamamlıq* olur: *Özüm (kim?) gəlmişəm. Özündən (kimdən?) küssün.*

Əvəzliyin cümlədə rolu

Əvəzlik cümlədə bütün cümlə üzvləri vəzifəsində işlənir. *Şəxs, qeyri-müəyyən əvəzlilikləri mübtəda, tamamlıq və ismi xəbər; işarə əvəzlilikləri və təyini əvəzliliklər, əsason, təyin və ismi xəbər; sual əvəzlilikləri* isə bütün cümlə üzvləri olur.

Əvəzliyin morfoloji təhlil qaydası

Əvəzlik aşağıdakı qaydada morfoloji təhlil olunur:

1. *Hansı nitq hissəsini əvəz etməsi və sualı;*
2. *Quruluşca növü;*
3. *Mənaca növü;*
4. *Halı, mənsubiyyət şəkilçisi (əgər varsa);*
5. *Cümlədə rolu.*

Bir nümunə: *O, sinifdə hamıdan biliklidir. O – ismin yerində işlənmişdir, kim? sualına cavab olur. Quruluşca sadədir, şəxs əvəzliyidir. Adlıq haldadır, cümlədə mübtədadır.*

Hamıdan – ismi əvəz etmişdir, kimdən? sualına cavab olur. Quruluşca sadədir, qeyri-müəyyən əvəzlikdir. Çıxışlıq haldadır, cümlədə tamamlıqdır.

FEL

Fel qrammatik mənasına görə hərəkət bildirən əsas nitq hissəsidir. Feller müxtəlif şəkil və zamanlarda işlədilən *nə etmək?*, *nə etdi?*, *nə edəcək?* və s. suallarından birinə cavab olur. Feller də isimlər kimi dilimizdə çoxluq təşkil edir. Felleri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən digər qrammatik xüsusiyyətlər bunlardır:

1. Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir.
Məsələn: *Mən yazıram. Biz yazırıq. O gəldi və s.*
2. Təsdiq və inkarda olur.
Məsələn: *yazmaq – yazmamaq, gəlmək – gəlməmək və s.*
3. Zaman bildirir (keçmiş, indiki, gələcək).
Məsələn: *yazdı, yazır, yazacaq və s.*
4. Təsirli və təsirsiz olur.
Məsələn: *yazmaq (nəyi?), baxmaq (nəyə?) və s.*

Felin leksik mənacə növləri

Fellərin leksik mənacə aşağıdakı növləri var:

1. İş bildirən fellər: *doğramaq, qazmaq, kəsmək, biçmək, tikmək və s.*
2. Hərəkət bildirən fellər: *qaçmaq, oynamaq, qalxmaq, enmək və s.*
3. Nitq bildirən fellər: *danışmaq, dinləmək, pıçıldamaq və s.*
4. Təfəkkür bildirən fellər: *xatırlamaq, düşünmək, yada salmaq, fikrə getmək, duymaq, hiss etmək və s.*
5. Hal-vəziyyət bildirən fellər: *gülmək, sevinmək, ağarmaq, qızarmaq, utanmaq və s.*

Bütün fellərdə *hərəkət* vardır, lakin onların bəzilərinde iş və hərəkət, digərlərində isə təfəkkür, hal-vəziyyət və s. daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Felin quruluşca növləri

Fellər quruluşca üç növə bölünür: *sadə, düzəltmə və mürəkkəb.*

Sadə fellər bir kökdən ibarət olur. Məsələn: yaz(mamışam), oxu (du), gəl(ir), qaç, get və s.

Düzəltmə fellər

Sözdüzəldici (leksik) şəkilçilərin köməyi ilə düzələn fellər düzəltmə fellər adlanır.

Düzəltmə fellər hansı nitq hissəsindən düzəlməsinə görə iki qrupa bölünür:

I *Adlardan (isim, sifət, say və s.) yaranan düzəltmə fellər.*

II *Feldən düzələn düzəltmə fellər.*

Adlardan düzələn düzəltmə fellər bu şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir:

-la²: baş-la(maq), göz-lə(mək), iti-lə(mək), irəli-lə(mək) və s.

-lan²: ağıl-lan(maq), dil-lən(mək), tük-lən(mək) və s.

-laş²: dost-laş(maq), uzaq-laş(maq), bir-laş(mək) və s.

-al² (-f): sağ-al(maq), çox-al(maq), qara-l(maq), düz-al(mək) və s.

-ar²: ot-ar(maq), ağ-ar(maq), göy-ər(mək) və s.

-a²: qan-a(maq), boş-a(maq), əl-ə(mək)

Nümunələrdən görüldüyü kimi, -al² və -ar² şəkilçiləri ilə daha çox *sifətlərdən* fel düzəlir.

Feldən düzələn düzəltmə fellər bu şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir:

-il²: yaz-il(maq), səp-il(mək), vur-ul(maq), süz-ül(mək) və s.

-in⁴ (-n): al-in(maq), bil-in(mək), yol-un(maq), böl-ün(mək), dara-n(maq), bəzə-n(mək) və s.

-ış⁴ (-ş): yaz-ış(maq), çək-iş(mək), gör-üş(mək), salamlı-ş(maq) və s.

-dir⁴: çat-dir(maq), din-dir(mək), poz-dur(maq), gül-dür(mək) və s.

Bütün bu şəkilçilər, əsasən, felin *grammatik məna növlərinin* şəkilçiləridir.

Aşağıdakı fellər quruluşca sadədir: alışmaq, ağılamaq, anlamaq, barışmaq, bağışlamaq, qızarmaq, qışqırmaq, qaldırmaq, qarışmaq, soruşmaq, danlamaq, dirləmək, danışmaq, dəyişmək, dağıtmaq, düşünmək, sarmaşmaq, yarışmaq, yapışmaq, yırğalamaq, çalışmaq, güləşmək və s.

Mürəkkəb fellər

Mürəkkəb fellər iki və daha artıq sözüün birləşməsi ilə aşağıdakı yollarla yaranır:

1. *Əks* və ya *yaxın mənalı* müstəqil fellərin birləşməsi ilə: *atıbtut(maq)*, *küsiüb-barış(maq)*, *ölçüb-biç(mək)*, *çalışıb-vuruş(maq)* və s. Belə mürəkkəb fellər məcazi mənada işlənir və birinci tərəf çox vaxt *-ib* şəkilçili feli bağlama şəklində olur. Lakin bəzən birinci tərəf feli bağlama şəkilçisiz də işlənir: *ölçdü-biçdi*, *deyir-gülür*, *əlləşir-vuruşur* və s. Bu cür mürəkkəb fellər *defislə* yazılır və əsl *mürəkkəb* fellər sayılır.

2. *Ol(maq)*, *et(mək)*, *elə(mək)* köməkçi fellərinin başqa nitq hissələrinə qoşulması ilə: *yoldaş ol(maq)*, *yaxın ol(maq)*; *kömək et(mək)*, *məsləhət et(mək)*, *təkrar et(mək)* və s.

3. *-ib* şəkilçili feli bağlama şəklində olan fellərə *getmək*, *gəlmək*, *çıxmaq*, *keçmək* və s. fellərin qoşulması ilə: *uçub get(mək)*, *qayıdıb gəl(mək)*, *ötüb keç(mək)* və s.

4. Birinci tərəfi *-a* şəkilçili feldən, ikinci tərəfi *bilmək* felindən ibarət olan fellər də *mürəkkəb fellərdir*: *yaza bil(mək)*, *görə bil(mək)* və s.

5. Frazoloji feli birləşmələrdən ibarət olan mürəkkəb fellər: *başu düş(mək)*, *qulaq as(maq)*, *bel bağla(maq)*, *ürəyi yan(maq)* və s.

Təsdiq və inkar fellər

Fellər hərəkətin icra olunub-olunmaması baxımından iki cür olur: *təsdiq fellər*, *inkar fellər*.

Təsdiq fellər hərəkətin icra olunmasını bildirir. *Təsdiq fellərin xüsusi şəkilçisi yoxdur*. Məsələn: *yaz*, *aldı*, *gəlirəm*, *baxacaq* və s.

Inkar fellər hərəkətin *icra edilmədiyini* bildirir və vurğu qəbul etməyən qrammatik *-ma* şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn: *yazma*, *getmə*, *almadım*, *gəlmirəm*, *baxmayacaq*, *görməmişəm* və s.

Felin *lazım*, bəzən də *vacib şəklinin* inkarı *-mu* şəkilçisi ilə *yox*, *deyil* sözü ilə düzəlir: *alası deyil*, *getməli deyil* və s.

İndiki və qeyri-qəti gələcək zamanda işlənərkən *-ma* şəkilçisindəki sait düşür. Məsələn: *oxu+yur* – *oxu+m+ur*, *yaz+ar+am* – *yaz+m+ar+am*, *gəl+ər* – *gəl+m+əz*, *oxu+yar+lar* – *oxu+m+az+lar*.

Son iki nümunədən görüldüyü kimi, *qeyri-qəti gələcək zamanda üçüncü şəxsin təkində və cəmində -ar'* zaman şəkilçisinin tərkibindəki *r* samiti *z* samitinə keçir.

Qeyd: Felin *inkar şəkilçisi -ma'* ilə isim və sifət düzəldən *-ma'* şəkilçisi *omonimdir*.

Nəzərə almaq lazımdır ki, *-ma'* *inkar şəkilçisi qrammatik şəkilçidir və vurğu qəbul etmir*.

Məsələn: *yəzma, a'lma, gə'lmə, qovurma, süzma* və s. Fellərdən isim düzəldən *-ma'* şəkilçisi isə *leksik şəkilçidir və vurğu altına düşür*.

Məsələn: *qovurma', hörmə' (şal), burma' (saç), çəkmə', süzmə' və s.*

Təsirli və təsirsiz fellər

Hərəkətin obyektə münasibətinə görə fellər təsirli və təsirsiz olur.

Özündən asılı olan sözlərin ismin təsirlik halında işlənməsini tələb edən fellərə təsirli fellər deyilir.

Təsirli fellərin birbaşa tələb etdiyi obyekt ismin *təsirlik* halının suallarına cavab verir. Məsələn: *Uşağı (kimi?) gördüm. Məktubu (nəyi?) yazır. Su (nə?) içirsən?* və s.

Özündən asılı olan sözlərin ismin təsirlik halında deyil, başqa hallarda işlənməsini tələb edən fellər isə təsirsiz fellər adlanır.

Təsirsiz fellərlə əlaqədə olan sözlər ismin, əsasən, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarının suallarına cavab olur. Məsələn: *Kitaba (nəyə?) baxıram. Kənddə (harada?) yaşayıyıq. Evdən (haradan?) gəlirsən?* və s.

Oxuyuram (nəyi?) – ayrılıqda təsirli fel olduğu halda, bu cümlədə təsirsiz felə çevrilib.

Bəzi *təsirsiz fellər -dır', -ir'* (bəzən də *-t, -ar', -ir'*) şəkilçilərinin köməyi ilə *təsirli* fellərə çevrilir. Məsələn: *inanmaq (nəyə?) – inandırmaq (kimi?), çatmaq (haraya?) – çatdırmaq (nəyi?), gülmək (kimə?) – güldürmək (kimi?), qaçmaq (haraya?) – qaçırmək (kimi?), biymək (harada?) – bişirmək (nəyi?), köçmək (haraya?) – köçürmək (kimi? nəyi?), azalmaq (nə?) – azaltmaq (nəyi?), qopmaq (nədən?) – qoparmək (nəyi?), axmaq (hara?) – axıtmaq (nəyi?)* və s.

-it', -it', -it' şəkilçilərinin köməyi ilə bəzi təsirli fellər də təsirsiz fellərə çevrilir. Məsələn: *çəkmək (nəyi?) – çəkilmək (haraya?), almaq*

(nəyi?) – alınmaq (haradan?), yazmaq (nəyi?)–yazışmaq (harada?) və s.

Felin qrammatik məna növləri

Felin qrammatik məna növləri danışan şəxsin (iş görənin – subyektin) üzərində iş görülen əşya ilə (obyektlə) qarşılıqlı münasibətini bildirir. Burada subyektin məlum olub-olmaması, işin subyektin öz üzərində görülməsi və ya qarşılıqlı-birgə şəkildə yerinə yetirilməsi əsas götürülür. Bu baxımdan felin aşağıdakı qrammatik məna növləri var: məlum növ, qayıdış növ, qarşılıq-birgəlik növ, icbar növ, məchul növ.

Məlum növ

Bu növdə iş görən məlum olur. Məlum növün xüsusi şəkilçisi yoxdur. Məlum növ fellərdə iş görənin məlum olması ön plandadır. Məlum növdə olan fellər həm təsirli, həm də təsirsiz olur. Məsələn: *Uşağı (kimi?) çağır. Məktubu (nəyi?) yazdım (təsirli). Evə (haraya?) gedirsən. Kitaba (nəyə?) bax. Bağda (harada?) dincəlik (təsirsiz)* və s.

Qayıdış növ

Bu növdə də iş görən məlum olur, lakin iş subyektin öz üzərində görülür. Qayıdış növ fellər, əsasən, *-it⁺, -in⁺ (-n)* şəkilçiləri vasitəsi ilə düzəlir. Məsələn: *Gül aç+it+di. Duman çək+it+ir. Uşaq yu+yun+ur. Arvad dara+n+ır* və s.

Qayıdış növ fellər təsirli fellərdən düzəlir, təsirsiz olur. Məsələn: *çəkmək (nəyi?) – çək+it+mək (haraya?), Düşməni geriye çəkilir. döymək (nəyi?) – döy+ün+mək (harada?). Sinəmdə qəlbim döyünür* və s.

Təsirli fellərdən düzəlib təsirli olaraq qalan geyinmək və soyunmaq felləri də qayıdış növdədir.

Qarşılıq-birgəlik növ

Bu növ fellər iş və hərəkətin ya qarşı-qarşıya, ya da birgə icrasını bildirir. Qarşılıq-birgəlik növdə olan fellər *-ış⁺, (-ş)* şəkilçisi ilə düzəlir.

Məsələn: *Biz yaz+ı+ş+ır+ıq, gül+üş+ür+ük. Quzular mələ+ş+ir* və s. *Qarşılıq* bildiren fellər əsasən, *təsirli* fellərdən düzəlir və *təsirsiz* olur. Məsələn: *Biz vur+u+ş+ur+uq. Qoçlar döy+üş+ür* və s. *Birgəlik* bildiren fellər isə, əsasən, *təsirsiz* fellərdən düzəlir və *təsirsiz* olaraq qalır. Məsələn: *Uşaqlar gül+üş+ür, ağla+ş+ır* və s.

Qarşılıq-birgəlik növlü fellərə bənzəyən *yarışmaq, güləşmək, barışmaq, çalışmaq, altımaq, qarışmaq* kimi sadə fellər məlum növdədir.

İcbar növ

İcbar növ fellərdə iş və hərəkəti danışan (və ya haqqında danışılan) şəxs yox, başqası icra edir. Bu növ fellər təsirli fellərə *-dir*⁴, bəzən də *-t* şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məsələn: *Məktubu yaz+dir+dım. Çəkməni sil+dir+ər+sən. Otağı döşə+t, bəzə+t. Məktubu oxu+t* və s. Bu şəkilçilər *təsirsiz* fellərə qoşulduqda *icbar* növ yox, *təsirsiz feldən təsirli fel* düzəlir. Məsələn: *Biz onu inan+dir+dı+q. (İşi görən bizik). Mən uşağı gül+dür+dü+m. (İşi görən mənəm). O, məni kiməsə oxşa+t+t* di (İşi görən məlumdur + odur) və s. Belə fellərdən *icbar* növ düzəltmək üçün onlara yenidən *icbar* növün şəkilçisini artırmaq lazımdır. Məsələn: *Uşağı gül+dür+t. Onu yerində otur+t+t* dur və s.

İcbar növ felin yeganə növüdür ki, *təsirli fellərdən düzəlir* və *təsirli* olaraq qalır.

Məchul növ

Bu növ fellərdə iş görən qrammatik cəhətdən məlum olmur. Məchul növ fellər təsirli fellərə *-it*⁴, *-in*⁴ (*-n*) şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. Məsələn: *Məktub yaz+ıl+dı. İp çək+il+di. Çadır qur+ul+du. İş gör+ül+dü. Zəng çal+ın+dı. Kitab oxu+n+du. Döşəmə sil+in+di. və s.*

Məchul növ fellər *təsirsiz* olur. Məsələn: *Ağac əkildi. Qapı döyüldü. Pay bölündü* və s.

Məchul növ fellər də qayıdış növ fellər kimi *-it*⁴ və *-in*⁴ şəkilçiləri ilə düzəltdiyi üçün ona oxşayır. Lakin məchul növdə iş görən məlum olmur, qayıdış növdə isə iş görən məlumdur. Məsələn: *Otaq bəzəndi* (məchul növ). *Qız bəzəndi* (qayıdış növ): *Yun darandı* (məchul növ). *Qız darandı*

(qayıdış növ). *Top meydana atıldı* (məchul növ). *Əsgər irəli atıldı* (qayıdış növ) və s.

Bir neçə fel məchul növdə *-it'*, qayıdış növdə isə *-in'* şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: *Qapı döyüldü* (məchul növ). *Qəlbim döyündü* (qayıdış növ). *Paltar yuyuldu* (məchul növ). *Uşaq yuyundu* (qayıdış növ). *İş görüldü* (məchul növ). *Anar göründü* (qayıdış növ) və s.

-it' və *-in'* şəkilçiləri iki növün (qayıdış və məchul növ) düzəlməsində iştirak etdiyi üçün *omonim şəkilçilərdir*.

Felin təsriflənən formaları

Fellər şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişib, dəyişməməsinə görə iki qrupa bölünür:

1. *Təsriflənən formalar*;
2. *Təsriflənməyən formalar*.

Felin şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişən formalarına felin təsriflənən formaları deyilir. Felin təsriflənən formalarına *felin* şəkilləri daxildir.

Fel şəkilləri

Felin şəkilləri danışan (haqqında danışılan) şəxsin görülən işə, hərəkətə münasibətini bildirir. Felin altı sadə şəkli var:

1. <i>Əmr şəkli</i>	2. <i>Xəbər şəkli</i>
3. <i>Arzu şəkli</i>	4. <i>Vacib şəkli</i>
5. <i>Lazım şəkli</i>	6. <i>Şərt şəkli</i>

Əmr şəkli

Felin əmr şəkli əmr, xahiş, məsləhət, təklif, nəsihət və s. bildirir. *Əmr şəklinin xüsusi şəkilçisi yoxdur*. Fel kökünə və ya başlanğıc formasına aşağıdakı şəxs şəkilçilərini (II şəxsin təkindən başqa) artırmaqla düzəlir:

I şəxs tək: <i>-im'</i>	cəm: <i>-aq'</i>
II şəxs tək: <i>-</i>	cəm: <i>-in'</i>
III şəxs tək: <i>-sin'</i>	cəm <i>-sin' +lar'</i>

Məsələn: *Mən yaz-ım, gəl-im, oxu-yum, gör-üm* və s.

Sən yaz, gəl, oxu, gör və s.

O yaz-sın, gəl-sin, oxu-sun, gör-sün və s.

Biz yaz-aq, gəl-ək, oxu-yaq, gör-ək və s.

Siz yaz-ın, gəl-in, oxu-yun, gör-ün və s.

Onlar yaz-sın-lar, gəl-sin-lər, oxu-sun-lar, gör-sün-lər

Felin ömr şəkli məzmunca *indiki*, yaxud *gələcək* zamanı bildirir.

Xəbər şəkli

Felin xəbər şəkli işin nə zaman və kim tərəfindən görüldüyünü bildirir.

Xəbər şəklinin xüsusi şəkilçisi yoxdur.

Zaman və şəxs şəkilçiləri ilə düzəlir: *al-dı-m, al-dı-n, al-dı, al-ır-am, al-ır-san, al-ır* və s.

Fel xəbər şəklində *keçmiş, indiki* və *gələcək* zamanlara və *şəxsə görə dəyişir*.

Keçmiş zaman

İş və hərəkətin danışılan vaxtdan əvvəl baş verdiyini bildirir. Keçmiş zamanın iki növü var: *şühudi keçmiş zaman* və *nəqli keçmiş zaman*.

Şühudi keçmiş zaman iş və hərəkətin keçmişdə icra olunub-olunmadığını qəti şəkildə (*şahidlik yolu ilə*) bildirir. Fel kökünə və ya başlanğıc formasına *-dı* şəkilçisini və şəxs şəkilçilərini artırmaqla düzəlir: *yaz-dı-m, yaz-dı-n, yaz-dı, yaz-dı-q, yaz-dı-nız, yaz-dı-lar* və s.

Nəqli keçmiş zaman iş və hərəkətin keçmişdə icra olunub-olunmadığının nəticəsini *nəql – nağıletmə yolu ilə* bildirir. Nəqli keçmiş zaman *-miş* şəkilçisi ilə düzəlir: *gəl-miş-əm, gəl-miş-sən, gəl-miş-dir, gəl-miş-ik, gəl-miş-siniz, gəl-miş-lər*. Nəqli keçmiş zaman II və III şəxslərdə *-ib* şəkilçisi ilə də düzəlir: *al-ib-san, al-ib-sünüz, gəl-ib-sən, gəl-ib-lər* və s. II şəxsin təkində və cəmində *-miş* şəkilçisinin son samiti bəzən buraxılır: *al-miş-san = al-mı-san, al-miş-sünüz = al-mı-sünüz* və s.

İndiki zaman

İş və hərəkətin danışılan zaman baş verdiyini bildirir. Fel kökünə və ya felin başlanğıc formasına *-ır¹* şəkilçisini və şəxs şəkilçilərini artırmaqla düzəlir: *yaz-ır-am, yaz-ır-san, yaz-ır, yaz-ır-ıq, yaz-ır-sınız, yaz-ır-lar, oxu-yur-am, oxu-yur-san, oxu-yur, oxu-yur-uq, oxu-yur-sunuz, oxu-yur-lar* və s.

Gələcək zaman

İş və hərəkətin danışılan zamandan sonra icra olunub-olunmayacağı bildirir. Gələcək zamanın iki növü var: Qəti gələcək zaman və qeyri-qəti gələcək zaman.

Qəti gələcək zaman iş və hərəkətin gələcəkdə icra olunub-olunmayacağını qəti şəkildə bildirir, -acaq² şəkilçisi ilə düzəlir: al-acaq-am, al-acaq-san, al-acaq-dir, al-acaq-ıq, al-acaq-sınız, al-acaq-lar; ək-əcəy-əm, ək-əcək-san, ək-əcək-dir, ək-əcəy-ik, ək-əcək-siniz, ək-əcək-lər və s.

Qeyri-qəti gələcək zamanda iş və hərəkətin gələcəkdə icrası qəti şəkildə bildirilmir. Fellərə -ar² şəkilçisini artırmaqla düzəlir: yaz-ar-am, yaz-ar-san, yaz-ar, yaz-ar-ıq, yaz-ar-sınız, yaz-ar-lar; oxu-yar-am, oxu-yar-san, oxu-yar, oxu-yar-ıq, oxu-yar-sınız, oxu-yar-lar və s.

-la² şəkilçisi ilə bitən fellərin qeyri-qəti gələcək zamanında bəzən -ar² şəkilçisinin saiti düşür: baş-la-r-am, göz-lə-r-sən, işlə-r-ik və s.

Arzu şəkli

Felin arzu şəkli işin gələcəkdə icrasının arzu olunduğunu bildirir.

Arzu şəklinin özünəməxsus şəkilçisi vardır: *-a²*. Bu şəkilçi fel köklərinə (və ya fellərin başlanğıc formasına) artırılır: *yaz+a+m, yaz+a+san, yaz+a, yaz+a+q, yaz+a+sınız, yaz+a+lar; oxu+ya+m, oxu+ya+san, oxu+ya, işlə+yə+k, işlə+yə+lər* və s. *Oxu, işlə* kimi saillə bitən fellərdə bu şəkilçinin əvvəlinə *y* bitişdirici samiti artırılır. *Arzu* şəklində çox vaxt *gərək, kaş* sözləri işlənir: *gərək (kaş) bilt+a+m, gərək (kaş) ged+a+sınız* və s.

Vacib şəkli

Felin vacib şəkli gələcəkdə icra ediləcək işin zəruriliyini, vacibliyini bildirir, -malı² şəkilçisi ilə düzəlir: al+malı+yam, al+malı+san, al+malı+yıq, al+malı+sınız, al+malı+dir+lar; gəl+məli+yəm, gəl+məli+san, gəl+məli+dir, gəl+məli+yik, gəl+məli+sınız, gəl+məli+dir+lər və s.

Lazım şəkli

Felin lazım şəkli gələcəkdə icra ediləcək işin lazım olduğunu bildirir, fellərə -ası² şəkilçisini artırmaqla düzəlir: at+ası+yam, at+ası+san, at+ası+dir, at+ası+yıq, at+ası+sınız, at+ası+dir+lar; ək+ası+yəm, ək+ası+san, ək+ası+dir, ək+ası+yik, ək+ası+sınız, ək+ası+dir+lər və s.

Felin lazım şəklinin *inkarı deyil* sözü ilə işlənir: *alası deyiləm, gəlası deyilik* və s.

Şərt şəkli

Felin şərt şəkli gələcəkdə icra olunacaq iş, hərəkətin müəyyən şərtlə bağlılığını bildirir, -sa² şəkilçisi ilə düzəlir: al+sa+m, al+sa+n, al+sa, al+sa+q, al+sa+nız, al+sa+lar; gəl+sa+m, gəl+sa+n, gəl+sa, gəl+sa+k, gəl+sa+nız, gəl+sa+lər və s.

Felin bu şəklində bezen *əgər* bağlayıcısı da işlənir: *əgər oxut+sa+m, əgər gəl+sa+n* və s.

Felin *şərt şəkli* digər sadə şəkillərdən fərqli olaraq, müstəqil (baş) cümlənin xəbəri ola bilmir, yalnız *budaq cümlənin xəbəri olur*.

Fel şəkillərinin əlamətləri (şəkilçiləri) qrammatik şəkilçilərdir.

İdi, imiş, isə hissəcikləri

İdi, imiş, isə hissəcikləri fel şəkilləri və adların üzərinə artırılır.

İdi, imiş hissəcikləri *əmr şəkli* və *şühudi keçmiş zaman* istisna olmaqla, felin digər şəkillərinə artırıla bilər.

İdi, imiş hissəcikləri sonu samitlə bitən fel şəkillərində həm *ayrı*,

həm də *bitişik* yazılır: *almış idi – almışdı, gələcək imiş – gələcəkmiş* və s.

İdi, imiş hissəcikləri sonu *saitlə* bitən fel şəkillərində *ayrı* yazılır: *kaş ala idi, almalı imiş, alası idi, alsa imiş* və s.

Şəxs şəkilçiləri *idi* hissəciyi və ya onun şəkilçiləşmiş formasından (*-dı**) sonra (*alası idik; gələcəkdiniz*), *imiş* hissəciyi və ya onun şəkilçiləşmiş formasından (*-miş**) isə həm sonra, həm əvvəl (*gedəsi imişsən; gələcəksinizmiş*) artırılır.

İsə hissəciyi *idi* və *imiş* hissəciklərindən bir neçə xüsusiyyətinə görə fərqlənir:

1. *İdi* və *imiş* hissəcikləri *şühudi* keçmiş zamanda olan fellərə qoşulmadığı halda, *isə* hissəciyi *həmin zamana* artırıla bilər.

Məsələn: *yazdısa, gəldisə, oxudusa, gördünsə* və s.

2. *İdi* və *imiş* hissəcikləri felin *arzu* və *şərt* şəkillərinə qoşulur, *isə* hissəciyi isə felin *əmr* şəklindən başqa, *arzu* və *şərt* şəkillərinə də artırıla bilər.

3. *İsə* hissəciyi həmişə *şəxs şəkilçilərindən sonra* artırılır.

Məsələn: *almışamsa, alasınsa, almalıdırsa* və s.

İsə hissəciyi də *idi* və *imiş* hissəcikləri kimi *iki cür* yazılır: *ayrı* və *bitişik* (qısa formada *-sa²* şəklində):

Məsələn: *almış isə – almışsa, gələcək isə – gələcəksə* və s.

İdi, imiş və *isə* hissəciklərinin qısa formaları olan *-dı**, *-miş** və *-sa²* *zahirən şühudi* və *nəqli* keçmiş zamanların *-dı**, *-miş** şəkilçilərinə, *eləcə də, felin şərt şəklinin -sa² şəkilçisinə oxşayır*. Bunları qarışdırmamaq üçün nəzərə almaq lazımdır ki, *idi, imiş* və *isə* hissəciklərinin qısa formaları olan *-dı**, *-miş** və *-sa²* fel şəkillərinin əlamətlərindən *sonra* artırılır.

Məsələn: *al-ır-dı, gəl-miş-di, al-ır-mış, gəl-ib-miş, oxu-yar-mış, al-ır-sa, gəl-miş-sə, yaz-acaq-sa, de-yər-sə* və s.

Felin zaman şəkilçiləri olan *-dı**, *-miş** və *şərt* şəklinin morfoloji əlaməti olan *-sa¹* isə birbaşa *felin kökünə* və ya *başlangıç formasına* artırılır.

İdi, imiş və *isə* hissəciklərinin adlarla işlədilməsi

İdi, imiş və *isə* hissəcikləri *adlara* da (*isim, sifət, say* və s.) artırıla bilər. Bu halda həmin hissəciklərlə bağlı bu xüsusiyyətlər yaranır:

1. *İdi* və *imiş* hissəcikləri *isim, sifət, say, əvəzlilik* və *zərflərlə* birlikdə cümlənin *ismi xəbəri* olur. Məsələn: *şagird imiş, çalışqan idi, beşinci idi, o idi, gecə imiş, irəliddə imiş* və s.

2. *İsə* hissəciyi *müstəqil (baş)* cümlədə xəbər əmələ gətirə *bilmir*. Buna görə də o, şəxs şəkilçilərindən sonra işlənir. Məsələn: *həkiməmsə, yaxşısansa, gecdirsə, irəliddirsə* və s.

İdi və *imiş* hissəcikləri *istər fellərə*, *istərsə* də, başqa nitq hissələrinə qoşulduqda müəyyən bir iş, hadisə haqqında sonradan verilən məlumatı bildirir. Məsələn: *gəlirdi, gəlmişdi, gəlirmiş, gəlmiş, usta idi, pis imiş, sonuncu idi, birinci imiş, irəliddə idi, geridə imiş* və s.

İsə hissəciyinin qoşulduğu bütün nitq hissələri *isə şərt* məzmununu bildirir. Məsələn: *gəlirsə, gəlmişsə, gələrsə, müəllim isə, yaxşı isə, birincidirsə, irəlidayəmsə* və s.

Bundan başqa, *idi, imiş, isə* hissəcikləri *məsdər* və *bəzi feli sifətlərə* də artırıla bilər. Məsələn: *Oxumaqdırsa, gələn idi, yaşamaq imiş* və s.

Felin təsriflənməyən formaları

Felin təsriflənməyən formaları felin əsas xüsusiyyətlərini (*təsdiq və inkarda işlənmək, təsirli və təsirsiz olmaq, növ bildirmək* və s.) daşıyalar da, felin təsriflənən formalarından fərqli olaraq, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Felin təsriflənməyən formalarının təsriflənən formalarından *daha bir fərqi fellə yanaşı, ikinci bir nitq hissəsinin də xüsusiyyətlərini daşmasıdır*. Məsələn, *məsdərdə* həm *felə*, həm də *ismə*; *feli sifətdə* həm *felə*, həm də *sifətə*; *feli bağlamada* isə həm *felə*, həm də *zərflə* aid xüsusiyyətlər vardır. Felin təsriflənməyən formalarına *məsdər, feli sifət* və *feli bağlama* daxildir.

Məsdər

Məsdər həm *felin, həm də ismin xüsusiyyətlərini daşıyır*. Məsdər felin kökünə və ya başlanğıc formasına *-maq* şəkilçisini artırmaqla düzəlir: *yazmaq, yazılmaq, yazışmaq* və s.

Məsdərin *felə* aid xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Felin təsriflənən formaları ilə məsdər eyni leksik mənanı

bildirir. Məsələn: *yaz, yazdım, yazmalıyam* və s. kimi fel şəkilləri ilə yazmaq məsdəri arasında leksik məna baxımından elə bir fərq yoxdur. Bunların hamısı eyni hərəkəti bildirir.

2. Məsdər təsdiq və inkarda olur. Məsələn: *yazmaq – yazmamaq, gəlmək – gəlməmək* və s.

3. Məsdər felin müxtəlif qrammatik məna növlərində olur. Məsələn: *silmək – sildirmək (icbar növ), gülmək – gülüşmək (qarşılıq-birgəlik növ), yazmaq – yazılmaq (məchul növ)* və s.

4. Məsdər təsirli və təsirsiz olur. Məsələn: *almaq (nəyi?) – təsirli, getmək (haraya?) – təsirsiz* və s.

5. Məsdər ətrafına söz toplaya bilir. Məsələn: *məktəbə getmək, ali məktəbə qəbul olunmaq, kitabı oxumaq* və s.

Məsdərin ismə aid xüsusiyyətləri isə bunlardır:

1. İsim kimi hallanır. Məsələn:

Adlıq hal:	oxumaq
Yiyəlik hal:	oxumağ-ın
Yönlük hal:	oxumağ-a
Təsirlik hal:	oxumağ-ı
Yerlik hal :	oxumaq-da
Çıxışq hal:	oxumaq-dan

2. İsim kimi mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edərək mənsubiyyətə görə dəyişir. Məsələn:

	<i>tək</i>	<i>cəm</i>
I şəxs :	oxumağ-ım	oxumağ-ımız
II şəxs:	oxumağ-ın	oxu-mağ-ınız
III şəxs:	oxumağ-ı	oxumağ-ı

3. İsim kimi cümlənin mübtədəsi, tamamlığı ola bilir. Məsələn: *Oxumaq hamı üçün faydalıdır. Oxumağı sevirəm* və s.

4. İsim kimi qoşmalarla işlənə bilir. Məsələn:

*oxumaq üçün
oxumağa görə
oxumaqla
oxumaqdan ötrü*

5. **İsim kimi şəxs (xəbərlilik) şəkilçisi (-dir^r)** qəbul edərək cümlədə *ismi xəbər* olur. Məsələn: *Aytac şagirddir. Arzum oxumaqdır* və s.

Məsdərin *ismə aid olmayan* xüsusiyyəti isə onun *cəmdə işlənməməsidir*.

Məsdər ətrafına topladığı sözləri özünə tabe edərək tərkib əmələ gətirir. Məsələn: *dərsə getmək, kitabı oxumaq, valideynin sözlərini eşitmək* və s. Məsdər tərkibi bütövlükdə cümlənin mürəkkəb bir üzvü olur. Məsələn: *Vətəni qorumaq (nə? – mübtədadır) hər bir gəncin borcudur. Dəniz kənarında gəzməyi (nəyi? – tamamlıqdır) xoşlayıram* və s.

Məsdər felin başlanğıc forması sayılır.

Feli sifət

Feli sifət həm feli:, həm də sifətin əlamətini daşıyır.

Feli sifət şəkilçiləri aşağıdakılardır:

1. **-an^r**. İkivariantlı bu şəkilçi vasitəsi ilə *indiki zaman mənalı* feli sifətlər düzəlir: *qaç-an (at), açıl-an (səhər), gəl-ən (uşaqlar), gör-ül-ən (işlər)*. *Fel kökü saitlə bitdikdə bitişdirici y samiti əlavə olunur: oxu-yan (şagird), mələ-yən (quzu)* və s.

2. **-miş^r**. Dördvariantlı bu şəkilçi ilə *keçmiş zaman mənalı* feli sifətlər düzəlir: *bat-miş (gəmi), dəril-miş (meyvə), bükül-müş (qəzet)* və s.

3. **Mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən -dıq^r şəkilçisi** vasitəsilə *do keçmiş zaman mənalı* feli sifətlər düzəlir: *yaz-dıq-ım (məktub), çək-diy-in (şəkil), oxu-duğ-umuz (kitab), gör-düy-ü (iş)* və s.

4. **-acaq^r**: *gələcək zaman mənalı* feli sifətlər düzəldir: *yazıl-acaq (əsər), görül-əcək (iş), gəl-əcək (gün)* və s.

5. **-ası^r** şəkilçisi vasitəsilə *do gələcək zaman mənalı* feli sifətlər düzəlir: *yazıl-ası (inşa), görül-əsi (iş), deyil-əsi (söz)* və s.

6. **-malı^r** şəkilçisi ilə *do gələcək zaman mənalı* feli sifətlər düzəlir: *oxu-malı (kitab), gəz-məli (yer), çəkil-məli (mənzərə)* və s.

Bu şəkilçilərdən **-miş^r**, **-acaq^r**, **-ası^r** və **-malı^r** omonim şəkilçilərdir. Məlum olduğu kimi, **-miş^r** həm də nəqli keçmiş zaman şəkilçisi; **-acaq^r** qəti gələcək zaman şəkilçisi; **-ası^r** felin lazım şəklinin; **-malı^r** isə vacib şəklinin şəkilçisidir.

Feli sifət şəkilçiləri də grammatik şəkilçilərdir.

Feli sifətin felə aid xüsusiyyətləri bunlardır:

1. **Zaman** mənası bildirir: *açılmış (gül) – keçmiş zaman, uçan (quş) – indiki zaman, yazılacaq (əsər) – gələcək zaman.*
2. **Təsdiq və inkarda** işlənir: *oxuyan (şagird) – oxumayan (şagird).*
3. **Təsirli və təsirsiz** ola bilər: *yazan (uşaq) – təsirli, qaçan (uşaq) – təsirsiz.*
4. **Felin grammatik məna növlərini** bildirir: *yazan (uşaq) – məlum növ, yazılan (kitab) – məchul növ və s.*
5. **Ətrafına söz toplaya** bilər: *dərslərindən əla qiymətlər alan (şagird), səliqə ilə sıraya düzölmüş (uşaqlar) və s.*

Feli sifətin sifətə aid xüsusiyyətləri isə bunlardır:

1. Həm sifət, həm də *feli sifət əşyanın əlamətini* bildirir. Məsələn: *ağlağan (uşaq) – sifət, ağlayan (uşaq) – feli sifət.*
2. Həm sifət, həm də *feli sifət isimlə bağlı olur* və aid olduğu ismin əvvəlində işlənir.
3. Həm sifət, həm də *feli sifət cümlədə*, əsasən, *təyin* olur.
4. Həm sifət, həm də *feli sifət cümlədə xəbərlilik şəkilçisini* qəbul edərək, ismi xəbər ola bilər. Məsələn: *yaxşıdır, ağlağandır – sifət; çalışandır, ağlayandır – feli sifət.*
5. Həm sifət, həm də *feli sifət isimləşə* bilər. Məsələn: *Gənclərimizlə fəxr edirik (sifət). Ötənləri yada salmağa dəyməz (feli sifət).*

Qeyd 1: Sonu saitlə bitən fel köklərindən düzölen *-an²* şəkilçili indiki zaman feli sifətləri formaca feldən düzölen *-ağan¹* və *-qan²* şəkilçili düzölmə sifətlərə oxşayır: *ağla-yan (uşaq) – feli sifət, ağla-ğan (uşaq) – sifət; büdrə-yan (at) – feli sifət, gül-əyan (körpə) – sifət* və s. Bunları qarışdırmamaq üçün aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır.

1. *Feli sifət felin əsas xüsusiyyətlərini* daşıyır. Məsələn: *mələyan (quzu) – indiki zaman mənasını* bildirir.
2. *Feli sifət təsdiqde* işləndiyi kimi, *inkarda* da işləne bilər. Məsələn: *mələyan (quzu) – mələ-mə-yan (quzu)*. Feldən düzölen sifətdə isə bu əlamət olmur: *küs-əyan (uşaq)* sifətinin *küs-mə-əyan (?)* şəkli yoxdur.

3. *Feli sifət təsirli* və *təsirsiz* olur. Məsələn: *mələyan (quzu)* feli

sifəti *təsirsiz*, *yazan* (*uşaq*) feli sifəti isə *təsirlidir*. Feldən düzələn sifətlərdə isə bu əlamət yoxdur.

4. *Feli sifətlə* feldən düzələn sifəti ayırmaq üçün *sözü tərkibinə düzgün ayırmaq* lazımdır. Məsələn: 1. *kükürəyən* 2. *küsəyən*.

Hər iki sözdə *-əyən* şəkilçisi var. Lakin 1-ci sözün tərkibə görə təhlilində sözün kökü *kükürə*, *-yən* feli sifətin qrammatik, 2-ci nümunədə isə sözün kökü *küs*, *-əyən* şəkilçisi isə sifət düzəldən (leksik) şəkilçidir.

Qeyd 2: Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, *-miş*⁴, *-acaq*⁴, *-malı*² və *-ası*⁴ şəkilçiləri *omonim* şəkilçilərdir, yəni həm nəqli keçmiş və qəti gələcək zamanların, həm də feli sifətin şəkilçilərdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, fel nəqli keçmiş və qəti gələcək zamanlarda, eləcə də vacib və lazım şəkillərində felin suallarına, bu şəkilçilərin köməyi ilə düzəlmiş feli sifətlər isə sifətin (isimləşdikdə ismin) suallarına cavab verir.

Məsələn: *Meyvə yeməlidir* (necədir?). *Görüləsi* (necə?) işlərimiz çoxdur. *Yatmışları* (kimi?) razı deyiləm kimsə oyatsın. Bu nümunələrdə fərqləndirilmiş sözlər *feli sifətdir*.

Bu nümunələrdəki sözlər isə felin təsriylənən formalardır. Məsələn: *Uşaq meyvəni yeməlidir* (nə etməlidir?). Biz ora *gedəsiyik* (nə edəsiyik?). *Feli sifət* də məsdər kimi *ətrafına söz toplayır* və özünə tabe etdiyi sözlərlə birlikdə *tərkib əmələ gətirir*. Feli sifət tərkibi adlanan belə sözlər bütövlükdə cümlədə bir sintaktik suala cavab verir və cümlənin bir üzvü olur.

Məsələn: *Dərslərini yaxşı oxuyan şagirdlər imtahanda çətinlik çəkmirlər*. *Vətən torpağını qoruyan əsgərlər bizim övladlarımızdır*. Hər iki cümlədəki feli sifət tərkibi cümlənin mürəkkəb təyiniidir.

Feli sifətin isim kimi işlənməsi (isimləşməsi)

Feli sifət də sifət və say kimi bəzən ismin yerində işlənir, yəni isimləşir. İsimləşmiş feli sifət ismin xüsusiyyətlərini daşıyır: *hallanır*, *cəmlənir*, *mənsubiyyətə görə dəyişir* və *bəzi qoşmalarla işləyə bilər*. Məsələn: *Qaçanı qovmazlar*. *Yıxılana balta vuran çox olar*. *Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın*. *Gələcəyimiz parlaqdır*. *Yazdıqlarımı unutmuşam* və s. Bu cümlələrdəki *kaçanı*, *yıxılana balta vuran*, *yatmışları*, *gələcəyimiz*, *yazdıqlarımı* feli sifətləri isimsiz işlənmiş, yəni onu əvəz

etmişdir. Buna görə də həmin feli sifətlər (*balta vuran feli* sifətindən başqa) cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etmişdir. *İsimləşmiş feli sifət* necə? nə cür? suallarına deyil, *ismin suallarına cavab olur* və cümlədə təyin yox, *mübtədə* və *tamamlıq* (*bəzən də xəbər*) olur. Qeyd olunduğu kimi, feli sifət isimləşdikdə qoşmalarla da işləyə bilər. Məsələn: *Oxuyan üçün, qaçanlara görə, yatmışlardan başqa* və s.

Feli sifət isimləşdikdə də tərkib əmələ gətirir. Bu halda da o, ismin xüsusiyyətlərini daşıyır və deməli, cümlədə tərkib kimi *təyin deyil, mübtədə, tamamlıq* və *xəbər* olur. Məsələn: *Vətən torpağını qoruyanlara (kim?) eşq olsun. Səhər tezdən oyananlar (kim?) gümrah olur. Bunlar birinci dərəcə gəcikənlərdir.* Birinci cümlədəki isimləşmiş feli sifət tərkibi tamamlıq, ikinci cümlədəki mübtədə, üçüncü cümlədəki isə xəbərdir.

Feli bağlama

Feli bağlama həm felin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır. Cümlədəki əsas feli müxtəlif cəhətdən izah edir. Feli bağlama şəkilçiləri aşağıdakılardır:

1. **-ib⁴** şəkilçisi ilə düzələn feli bağlama bir neçə mənanı ifadə edir:
  - a) İş və hərəkətin əsas feldən əvvəl icra olunduğunu bildirir, *nə zaman?* sualına cavab olur. Məsələn: *O, kənd orta məktəbini bitirib, təhsilini davam etdirmək üçün Bakıya getdi.*
  - b) Cümlədə əsas feldəki hərəkətin icra tərzini bildirir və *necə? nə cür?* suallarına cavab verir. Məsələn: *At ayaqlarını yerə döyüb kişnəyirdi.*
2. **-araq⁴**. Bu şəkilçi ifadə etdiyi məna baxımdan **-ib⁴** şəkilçisinə oxşardır, yəni zaman, tərz mənalarını ifadə edir. Məsələn: *Uşaq gəzintidən evə gələrək dərslərini hazırlamağa başladı* (**-ib⁴** şəkilçisinin ifadə etdiyi birinci mənaya oxşar mənadır). *O, əllərini qoynuna qoyaraq bir kənardə dayanmışdı* (**-ib⁴** şəkilçisinin ifadə etdiyi ikinci mənaya oxşar mənadır). Bu xüsusiyyətlərinə görə, **-ib⁴** və **-araq⁴** sinonim şəkilçilər sayılır.

3. **-madan²**. Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalar, əsasən, iş və hərəkətin əsas feldən əvvəl icra olunduğunu, yəni zaman mənasını

bildirir. Məsələn: *Ev tapşırıqlarını yazmadan gəzməyə getmə. -madan² şəkilçisi bezon hərəkətin icra tərzini və şərti mənasında da işlənir. Məsələn: Qatar heç bir stansiyada dayanmadan gedirdi.*

4. *-a², -a²*. Bu şəkilçi təkrar olunan fəle qoşulur və onunla düzələn feli bağlamalar, əsasən, hərəkətin icra tərzini bildirir. Məsələn: *Uşaq qaça-qaça gəldi. Ana gülə-gülə danışırdı.*

Aşağıdakı şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalar isə daha çox hərəkətin zamanını, yəni işin əsas fəldən əvvəl icra olunduğunu bildirir:

-anda²: *alanda, gələndə, oxuyanda, işləyəndə* və s.

-dıqda²: *aldıqda, gəldikdə, oxuduqda, gördükdə* və s.

-arkən²: *alarkən, gələrkən* və s.

-dıqca²: *aldıqca, gəldikcə, oxuduqca, gördükcə* və s.

-ınca²: *alınca, gələncə, oxuyunca, görünəcə* və s.

-ar, -maz². Qoşa işlənən felin biri *-ar²* təsdiqdə, o biri *-maz²* isə inkarda işlənir: *qatar-çatmaz, gələr-gəlməz* və s.

Feli bağlama şəkilçiləri də qrammatik şəkilçilərdir.

Feli bağlamanın fəle aid xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. **Felin leksik mənası dəyişmir.** Məsələn: *alır və alıb, alsın və alanda* sözlərində leksik məna baxımından eyni bir dəyişiklik yoxdur.
2. **Təsdiq və ya inkarda olur.** Məsələn: *oxuduqda – oxumadıqda, yazanda – yazmayanda* və s.
3. **Təsirli və ya təsirsiz olur.** Məsələn: *yazıb (təsirli), baxaraq (təsirsiz), gördükdə (təsirli), gələncə (təsirsiz)* və s.
4. **Felin müxtəlif qrammatik məna növlərində ola bilər.** Məsələn: *yazarkən, yazılıb, yazdırınca, yazışanda* və s.
5. **Ətrafına söz toplaya bilər.** Məsələn: *Biz kənddən çıxanda (nə zaman?) axşamçağı idi.*

Feli bağlamanın zərflə aid xüsusiyyətləri isə aşağıdakılardır.

1. **Hərəkətin tərzini və zamanını bildirir.** Məsələn: *Uşaq gülüb (necə?) dedi. Mən evdən çıxarkən (nə zaman?) qapı döyüldü. Düşməni qorxub (niyə?) geri çəkildi* və s.
2. **Zərfin suallarına (necə? nə zaman? niyə?) cavab verir.** Birinci məd-

dədəki misallar buna nümunə ola bilər.

3. Cümlədə əlaqəyə girdiyi sözlərlə birlikdə **zərflik** olur.

Feli bağlama da məsdər və feli sifət kimi cümlədə əlaqəyə girdiyi sözlərlə birlikdə **tərkib** əmələ gətirir. Feli bağlama **tərkibi cümlədə bir sintaktik suala cavab verir və cümlənin mürəkkəb bir üzvü (əsasən, zərflik)** olur. Məsələn: *Onunla üz-üzə gələndə çox sevindim. Araz qırağında qardaş əlləri birləşərkən əsl toy-bayram oldu. O, əlləri ilə dizini qucaqlayıb nə barədəsə fikirləşirdi* və s.

Feli bağlama cümlənin **həmcins xəbəri olduqda** ondan sonra vergül işarəsi qoyulur. Məsələn: *Ana bazara gedib, ərzaq malları aldı*. Bu cümlədəki **gedib** feli bağlaması **getdi** xəbərinin sinonimi kimi işlənmişdir və **aldı** xəbəri ilə həmcinsdir.

Feli bağlama və feli bağlama tərkibləri cümlədə ən çox **zərflik** olur. Fel cümlədə daha çox **xəbər** vəzifəsində işlənir.

Felin morfoloji təhlili

Felin morfoloji təhlil qaydası aşağıdakı kimidir:

1. *Felin leksik mənaca növü və sualı;*
2. *Quruluşca növü;*
3. *Felin qrammatik məna növü;*
4. *Təsirli və ya təsirsiz olması;*
5. *Təsdiq və ya inkarda olması;*
6. *Təsriflənən və ya təsriflənməyən formada olması;*
7. *Hansı şəkildə olması, zamanı və şəxsi;*
8. *Cümlədə rolu.*

Felin morfoloji təhlil qaydasına aid bir nümunə:

Axşamdan əsən külək səhərə yaxın zəiflədi. *Əsən* – feldir, hərəkət bildirir. Quruluşca sadədir, təsirsizdir, təsdiqədir. Felin təsriflənməyən növünə aiddir, indiki zaman mənalı feli sifətdir. Cümlədə əlaqəyə girdiyi sözlə (axşamdan) birlikdə təyindir.

Zəiflədi – feldir, hərəkət bildirir. Quruluşca düzəltmədir – *zəif* sifətindən düzəlmişdir. Təsirsizdir, təsdiqədir. Məlum növdür. Felin təsriflənən növüdür. Xəbər şəkildədir, şühudi keçmiş zamandır, üçüncü şəxsin təkindədir. Cümlədə xəbərdir.

ZƏRF

Zərf qrammatik mənasına görə hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, miqdarını və s. bildirən əsas nitq hissəsidir.

Zərflər daha çox felin təsriflənən formaları ilə bağlı olur. Məsələn: *Maşın sürətlə gedir. Biz sabah kəndə getməliyik. Təyyarə yuxarı qalxdı* və s. Zərflər felin təsriflənməyən formalarına da aid ola bilər. Məsələn: *Mən sakit danışmağı xoşlayıram. Kişi təəccüblə mənə baxaraq dedi. Ucadan danışan oğlan Turaldır* və s. Bu cümlələrdəki, *sakit, təəccüblə* və *ucadan* zərfləri felin təsriflənməyən formalarına – məsdər, feli bağlama və feli sifətə aiddir.

Zərfin quruluşca növləri

Zərflər quruluşca *sadə, düzəltmə* və *mürəkkəb* olur.

Sadə zərflər bir kökdən ibarət olur: *tez, gec, axşam, yuxarı, aşağı* və s.

Düzəltmə zərflər kök və leksik (sözdüzəldici) şəkilçidən ibarət olur.

Düzəltmə zərflər, əsasən, aşağıdakı leksik şəkilçilərlə düzəlir:

-ca²: *yavaşca', rahatca', sakitcə', yüngülcə', ru'sca* və s.

-casına²: *qəhrəma'ncasına, açı'qcasına, igi'dcasinə* və s.

-yana², -anə: *dostyana', dahiyanə', şairanə'* və s.

-dan²: *ucada'n, astada'n, bərkdə'n, birdə'n, çoxda'n, hərdə'n* və s.

-la²: *zo'rla, ehtiya'la, cəsərə'la, diqqə'tlə* və s.

-akr²: *yanakı', çəpəki'* və s.

-ən: *da'xilən, qə'sdən, ru'hən, qə'lbən* və s.

-da²: *ayda', ildə', gündə', həftədə', birlikdə', təklidə'* və s.

Zərf düzəldən şəkilçilərdən *-casına², -la², -ən* vurğu qəbul etmir (vurğu altına düşmür). Məsələn: *do'stcasına, vüqa'rla, qə'lbən* və s.

-la² şəkilçisi *-nan²* şəklində tələffüz olunur. Məsələn: *ehtiyatla – [ehtiyatnan], təəccüblə – [tə:ccübnən]* və s.

Mürəkkəb zərflər iki sözün birləşməsi yolu ilə düzəlir. Mürəkkəb zərflərin yaranma yolları bir neçədir:

1. *Sadə sözlərin təkrarı ilə: az-az, çox-çox, ağır-ağır, asta-asta, yavaş-yavaş, yeyin-yeyin, tez-tez* və s.

2. *Düzəltmə sözlərin təkrarı ilə: ağıllı-ağıllı, qəmli-qəmli,*

yanıqlı-yanıqlı, mənalı-mənalı, dərddli-dərddli, bikef-bikef, yenica-yenica, indicə-indicə və s.

3. **Biri və ya hər ikisi şəkilçi (əsasən, hal şəkilçisi) qəbul etmiş sözlərin təkrarı ilə:** üz-üzə, qabaq-qabağa, üst-üstə, birdən-birə, gündən-günə, ildən-ilə, haçandan-haçana, sonradan-sonraya, altdan-alt-dan, başdan-başə və s.

4. **Antonim və ya yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə:** az-çox, əvvəl-axır, gec-tez, tək-tənha, dinməz-söyləməz, səssiz-səmirsiz, altdan-yuxarı, başdan-ayağa, açıq-aşkar, gecə - gündüz və s.

5. **Tərəflərdən biri və ya hər ikisi ayrılıqda işlənməyən sözlərin birləşməsi ilə:** az-maz, tələm-tələsik, maddım-maddım, xıstın-xıstın, uzun-uzadı, dizin-dizin, için-için, oğrun-oğrun və s. (Son üç nümunədəki *dizin, için* və *oğrun* sözləri dilimizdə bu şəkildə ayrılıqda işlənmir).

6. **Sözün təkrarı və ortada -bə² bitişdiricisinin işlənməsi yolu ilə:** anbaan, adbaad, taybatay, qarabaqara, yanbayan, dalbadal, üzbəüz, ilbəil, günbəgün və s.

7. **Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi ilə:** dilucu, əliboş, birbaşə, gözucu, əlüstü, addımbaş, hər dənbir, arabir, üzüyuxarı, başısağa, axşamçağı, gecəyarısı, bayramsayağı və s.

Son iki maddədə göstərilən mürəkkəb zərflər **bitişik**, qalanları isə **defisli** yazılır.

Zərfin mənacə növləri

Zərfin mənacə dörd növü vardır:

1. Tərzi-hərəkət zərfi	2. Zaman zərfi
3. Yer zərfi	4. Miqdar zərfi.

Tərzi-hərəkət zərfi

Hərəkətin icra tərzini bildirir, *necə?*, *nə cür?* suallarına cavab verir. Məsələn: *Uşaq sakitcə oturmuşdur. Qatar yavaş-yavaş tərənirdi. Əsgərlərimiz düşməne qarşı cəsarətlə vuruşdular. Şagirdlər imtahana yaxşı hazırlaşblar* və s.

Tərzi-hərəkət zərfləri quruluşca **sadə**, **düzəltmə** və **mürəkkəb** olur.

Tərzi-hərəkət zərfləri bəzən iş və hərəkətin keyfiyyəti mənasında da işlənir. Məsələn: *yaxşı oxumaq, pis bilmək* və s.

Zaman zərfləri

Hərəkətin nə zaman icra olunduğunu bildirir, *nə zaman? nə vaxt?, haçan?* suallarına cavab olur. Məsələn: *Kəndə sabah gedirsən? Evə axşam çatdıq. Bayaq dostumla görüşdüm. Yayıda məhsul bol olur. İndi qeyrət zamanıdır* və s.

Zaman zərflərinin çoxu quruluşca sadədir.

Yer zərfləri

Hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir, *hara? (haraya?), harada? haradan?* suallarına cavab verir. Məsələn: *Əsgərlər irəli yüyürdülər. Uşaqlar geri döndülər. İçəri cavan bir oğlan daxil oldu* və s.

Dilimizdə ən çox işlənən yer zərfləri bunlardır: *irəli, geri, yuxarı, aşağı, yaxın, uzaq, bəri, içəri, ora, bura, sağa-sola, orada-burada* və s. Bu sözlərin çoxu yönlük, yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə işləndikdə də yer zərfləri olur: *irəliyə, geriyyə, uzaqda, yaxında, qabaqda, arxada, uzaqdan, geridən, oradan* və s.

Yer zərflərinin çoxu quruluşca sadədir.

Miqdar zərfləri

İş və hərəkətin miqdarını və ya dərəcəsini bildirir, *nə qədər?* sualına cavab verir. Məsələn: *Uşaqlar bu gün çox (xeyli) çalışdılar. Qoca bir qədər dincəldi. Müəllim bu sözü biza dəfələrlə demişdi* və s. Dilimizdə ən çox işlənən miqdar zərfləri bunlardır: *az, çox, xeyli, az-az, çox-çox, bir az, bir qədər, az-çox, bira-beş, az-maz, bir-bir.*

Miqdar zərfləri quruluşca daha çox mürəkkəb olur.

Zərf və başqa nitq hissələri kimi işlənən bilən ortaq sözlər

Dilimizdəki zərflərin bir hissəsi başqa nitq hissələri ilə ortaq sözlərdən

ibarətdir. Belə sözlər cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq, *həm zərf, həm isim; həm zərf, həm sifət; həm zərf, həm say; həm zərf, həm də qoşma* ola bilər. Həmin sözlər, əsasən aşağıdakılardır:

1. *Gecə, gündüz, axşam, səhər* sözləri həm isim, həm də zaman zərfi ola bilər. Belə sözlər *nə?* sualına cavab olduqda *isim*, *nə zaman?* sualına cavab olduqda isə *zərf* olur. Məsələn: *Gecə (nə?) gündüzdən (nədən?) sərin olur – isim. Kəndə gecə (nə zaman?) yola düşürük – zərf.*

2. *Yaxşı, pis, iti, açıq, gözəl, cəld* və s. kimi sözlər həm sifət, həm də *tərzi-hərəkət zərfi* ola bilər. Məsələn: *Yaxşı (necə?) övlad üz ağardır – sifət. Uşaq dərslərini yaxşı (necə?) bilir – zərf. Açıq (hansı?) qapı bizimkidir – sifət. Mənimlə açıq (necə?) danış – zərf* və s.

Belə sözlər *əşyanın əlamətini* bildirdikdə *sifət*, *felə aid* olduqda isə *zərf* olur. Bundan əlavə sifət *hansı?* sualına da cavab verə bildiyi halda (yuxarıdakı nümunədə olduğu kimi), *zərf* bu suala cavab olmur.

3. *Az, çox, xeyli, bir qədər, az-çox, bir az* və s. kimi sözlər həm *say*, həm də *miqdar zərfi* ola bilər. Belə sözlər cümlədə *ismə aid* olduqda *say*, *felə aid* olduqda isə *zərf* olur. Məsələn: *Otaqda az uşaq var – say. Bu gün az işlədik – zərf. Meşədən bir az odun yağın – say. Bir az dincəlin – zərf* və s.

4. *Əvvəl, sonra* sözləri həm *zaman zərfi*, həm də *qoşma* kimi işləne bilər. Belə sözlər *müstəqil suala cavab verdikdə zərf*, *qoşulduğu sözlə birlikdə suala cavab verdikdə isə qoşma* olur. Məsələn: *Əvvəl (nə zaman?) düşün, sonra (nə zaman?) danış – zərf. Səndən əvvəl (nə zaman?) də bu sualı mənə vermişdilər – qoşma* və s.

Bundan əlavə *-la²* şəkilçisi ilə düzələn zərflər ilə qoşmasının ixtisar forması olan *-la²* ilə işlənən isimlərə bənzəyir. Məsələn: *O, təəccüblə (necə?) soruşdu – zərf. Uşaq qələmlə (qələm ilə – nə ilə?) yazır – isim.*

Zərf cümlədə, əsasən, zərflik olur.

Zərfin morfoloji təhlili

Zərfin morfoloji təhlil qaydası aşağıdakı kimidir:

1. *Sualı və hansı nitq hissəsinə aid olması;*
2. *Quruluşca növü;*
3. *Mənaca növü;*

4. Cümlədəki vəzifəsi.

Bir nümunə: *Müğənni həzin-həzin oxuyurdu. Həzin-həzin* - zərfdir, necə? sualına cavab olur, *oxuyurdu* feline aiddir.

Quruluşca mürəkkəbdir, *həzin* sözünün təkrarı ilə düzəlmişdir. Tərzi-hərəkət zərfdir, cümlədə zərflidir.

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Köməkçi nitq hissələri aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə əsas nitq hissələrindən fərqlənir:

1. *Leksik mənası olmur.*
2. *Ayrılıqda cümlə üzvü kimi işlənmir və müstəqil suala cavab vermir.*
3. *Şəkilçi qəbul etmir və dəyişmir.*

Leksik mənası olmayan, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işlənməyən, şəkilçi qəbul etməyən söz qruplarına köməkçi nitq hissələri deyilir.

Qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida köməkçi nitq hissələridir. Köməkçi nitq hissələrinin qrammatik mənası olur.

QOŞMA

İsmin müxtəlif hallarında olan sözlərə qoşularaq, müəyyən məna caları əmələ gətirən köməkçi nitq hissəsinə qoşma deyilir.

Qoşmalar, əsasən, *isimlərə* və ismi əvəz edən *əvəzlilərə*, *məsdərlərə*, bəzi *zərflərə*, eləcə də *isimləşən başqa sözlərə* də qoşula bilər. Məsələn: Onlar *Akiflə* razılaşıdılar. *Oxumaq* üçün kitabxanaya getdik. *Dünənə* kimi hava isti idi. *Oxuduğuma* görə imtahanda yaxşı nəticə göstərdim.

Qoşmalar ismin dörd halında olan sözlərə qoşulur:

1. **Adlıq halda işlənən qoşmalar.** Adlıq halda olan sözlərə qoşulan qoşmalar bunlardır: *qədər*, *kimi*, *-tək*, *üçün*, *ilə* (*-la*, *-lə*). Bu qoşmalardan ilk üçü – *qədər*, *kimi*, *-tək müqayisə*, *bənzətmə*, *tərz* mənasını bildirir. Məsələn: Qızın dişləri *mirvaritək* ağappaq idi. Sevincindən *quş kimi* uçurdu.

-tək qoşması qoşulduğu sözlərə *bitişik* şəkildə yazılır. Bəzi sözlərə qoşulan *-ca* qoşması da *müqayisə* mənasını bildirir. Məsələn: *Dəryaca* ağıl olsa... .

İlə qoşması *birgəlik*, *vasitə* mənasını bildirir. Məsələn: *Əli ilə* işim var. Lənkerana *gəmi ilə* gedirik.

İlə qoşması samitlə bitən isimlərə qoşulduqda həm *ayrı*, həm də *bitişik* (*-la*, *-lə* şəklində) yazılır. Məsələn: *Nurlan ilə* – *Nurlanla* və s. Saitlə bitən sözlərdə isə bu qoşma həmişə ayrı yazılır. Məsələn: *qonşu*

ilə, Vüsala ilə və s.

ilə qoşması ayrı yazıldıqda [*ynan, ynən*] şəklində tələffüz olunur. Məsələn: *atası ilə* [*atasıynan*], *gəmi ilə* [*gəmiynən*]. Qoşma bitişik yazıldıqda isə *-nan, -nən* şəklində tələffüz olunur. Məsələn: *qardaşım ilə* [*qardaşımnan*], *qələmlə* [*qələmnən*] və s.

Üçün qoşması isə *səbəb və məqsəd* mənasını bildirir. Məsələn: *anam üçün, oxumaq üçün* və s.

Üçün qoşması *samitlə bitən sözlərdən sonra* [-çin⁴], *saitlə bitən sözlərdən sonra* isə [-yçin⁴] şəklində tələffüz olunur. Məsələn: *atam üçün* [*atamçün*], *qonşu üçün* [*qonşuyçün*] və s.

2. **Yiyəlik halda işlənən qoşmalar.** Yiyəlik halda olan sözlərə qoşulan qoşmalar bunlardır: *qədər, kimi, -tək, üçün, ilə* (-la, -lə). Bu qoşmalardan ilk üçü – *kimi, tək, qədər müqayisə, bənzətmə* mənasını bildirir. Məsələn: *Onun kimi dost çətin tapılar. Sultan sən qədər çalışırdı. Onun tək* adamlar bu vəzifəni yerinə yetirə bilərlər.

İlə qoşması *birgəlik, vasitə* mənasını bildirir. Məsələn: *Səninlə* işim var. *Onunla* görməyə gedirdik və s.

Üçün qoşması isə *səbəb və məqsəd* mənasını bildirir. Məsələn: *sənin üçün, bizim üçün* və s.

3. **Yönlük halda işlənən qoşmalar.** Yönlük halda olan sözlərə qoşulan qoşmalar bunlardır: *qədər, kimi, -dək, -can², tərəf, doğru, qarşı, sarı, görə, əsasən, aid, dair, məxsus*.

Qədər, kimi, -dək, -can² qoşmaları *məsafə* mənasını bildirir. Məsələn: *Kəndə qədər (kimi) piyada* getdik. *Evədək* (*evəcən*) dillənmədi və s.

Tərəf, doğru, qarşı, sarı qoşmaları *yönəlmə, istiqamət* mənasını ifadə edir. Məsələn: *bağa tərəf (sarı), evə doğru, küləyə qarşı* və s.

Görə qoşması *səbəb və istinad* bildirir: *Xəstəliyinə görə* onu evə buraxdılar. *Rəhbərliyin əmrinə görə*, bizi burada saxladılar və s. *Əsasən* qoşması da *istinad* bildirir: *Qərara əsasən*, onlara güzəştlər ediləcək. *Tapşırığa əsasən* biz buradayıq və s.

Aid, dair, məxsus qoşmaları da *aidlik* bildirir: *Fəlsəfəyə dair* mülahizələri var. *Sənə aid* olan kitabları apararsan. *Ona məxsus* dəftər-

ləre baxın.

Yönlük halda işlənən qoşmalardan *-dək* və *-can*² sözlərə bitişik şəkildə yazılır: *evədək, axşamacan, kəndəcən* və s.

4. Çıxışlıq halda işlənən qoşmalar.

əvvəl, sonra, qabaq, bəri, başqa, savayı, ayrı, özgə, qeyri, ötrü. Bu qoşmalardan – *əvvəl, sonra, qabaq, bəri zaman* mənasını bildirir. Məsələn: Mən *Orxandan sonra (qabaq, əvvəl)* gəldim. *2007-ci ildən bəri* ölkəmizdə çoxlu dəyişikliklər baş verib və s.

Ötrü qoşması *səbəb-məqsəd* mənasını bildirir. Məsələn: Ana *uşaqlarından ötrü* özünü oda-közə atır. Qoşmalardan *başqa, savayı, ayrı, özgə, qeyri* isə *fərqlənmə* mənasında işlənir. Məsələn: *Nurgüldən başqa, (qeyri, savayı, özgə)* hamı yatmışdı.

Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə bir cümlə üzvü olur. Məsələn: *Bu kitablar şagirdlər üçündür* cümləsində *üçündür* qoşmasını ayrılıqda xəbər kimi götürmək olmaz, o, *şagirdlər* sözü ilə birlikdə *sadə ismi xəbərdir*.

Sinonim qoşmalar

Bəzi qoşmalar bir-biri ilə sinonimdir. *Sinonim qoşmalar cümlədə biri digərini əvəz edə bilər*. Aşağıdakı qoşmalar *sinonimdir*: adlıq və yiyelik halda işlənən qoşmalardan *kimi* – *-tək* (bəzən də *qədər*) bir-biri ilə sinonimdir. Yönlük halda işlənən sinonim qoşmalar *kimi, -dək, -can*² və *sarı – tərəf – doğru* qoşmalarıdır. *Əvvəl – qabaq, başqa – savayı, qeyri – özgə* qoşmaları isə çıxışlıq halda işlənən sinonim qoşmalardır.

İlə – -ca², qədər – -ca², üçün – ötrü – görə qoşmaları da sinonim kimi işləyə bilər. Məsələn: *dağ yolu ilə – dağ yolunca, mənim qədər – mənə, uşaqlar üçün – uşaqlardan ötrü* və s.

Qoşmaların orfoqrafiyası

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, *-tək, -dək* və *-can*² qoşmaları qoşulduğu sözlərə *bitişik* şəkildə yazılır. *İlə* qoşması isə həm *bitişik* (*-la, -lə* şəklində), həm də *ayrı* yazılır. Daha çox *müqayisə, bənzətmə* mənasını bildirən və vurğu qəbul etməyən *-ca²* qoşması da sözlərə bitişik şəkildə

yazılır: *uşaqca, bizcə* və s. Qalan qoşmalar qoşulduğu sözlərdən ayrı yazılır.

Başqa nitq hissələri ilə ortaq olan qoşmalar

Aşağıdakı qoşmalar başqa nitq hissələri ilə *ortaq* sözlərdən ibarətdir: *Tərəf* sözü *isim* və *qoşma* kimi işləne bilər. Məsələn: Bu *tərəf* şərqdir (*isim*). *Sağa tərəf get* (*qoşma*).

Doğru, qabaq sözləri *sifət, zərf* və *qoşma* kimi işləne bilər. Məsələn: *Qabaq* sıralar boşdur (*sifət*). *Qabağa bax* (*zərf*). *Bizdən qabaq* gələn yoxdur (*qoşma*). Yalnız qoşma: *üçün, ötrü, savayı, görə*.

Başqa, qeyri, ayrı, özgə sözləri sifət kimi də işlənilir.

Sarı sözü *sifət, fel* və *qoşma* kimi işləne bilər. Məsələn: *Sarı* qələmi mənə ver (*sifət*). *İpi sarı* (*fel*). *Evə sarı* getmə (*qoşma*).

Sonra, əvvəl sözləri *zərf* və *qoşma* kimi işləne bilər: Bu məsələyə *sonra* baxarıq (*zərf*). *Səndən sonra* atan də gəlmişdi (*qoşma*). *Əvvəl* onu gör (*zərf*). *Məndən əvvəl* bura gələn olmayıb (*qoşma*).

Kimi sözü əvəzlik (qeyri-müəyyən və ya sual əvəzliyi) və qoşma kimi işləne bilər. Məsələn: *Kimi* dərslərini oxuyur, kimi tapşırıq yazırdı (*əvəzlik*). *Kimi* axtarırsan? (*əvəzlik*). *Evə kimi* piyada getdik (*qoşma*).

Üçün, ötrü, görə, savayı sözləri yalnız *qoşma* kimi işlənilir.

BAĞLAYICI

Bağlayıcı – cümlə üzvləri və ya cümlələr arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan köməkçi nitq hissəsidir.

Cümlədəki vəzifəsinə (sintaktik vəzifəsinə) görə bağlayıcılar iki növə bölünür: **tabesizlik bağlayıcıları**, **tabelilik bağlayıcıları**.

Tabesizlik bağlayıcıları həm sadə cümlədə, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işlənir. Sadə cümlələrin həmcins üzvlərini, tabesiz mürəkkəb cümlələrin isə *tərkib hissələrini* bir-birinə bağlayır.

Tabelilik bağlayıcıları isə yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənir və onların tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır.

Bağlayıcıların mənacə növləri

Tabesizlik bağlayıcılarının mənacə aşağıdakı növləri var:

1. **Birləşdirmə bağlayıcıları:** *və, ilə (-la, -lə)*. Məsələn: *Şagird üçün nizam-intizam və çalışqanlıq başlıca şərtidir. Aliyə ilə Aydın bir sinifdə oxuyurlar.*

Və bağlayıcısı *istər sadə cümlənin həmcins üzvlərini*, *istərsə də tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini* bir-birinə bağlayır. Məsələn: *Günay və Aysu rəfiqədirlər (sadə cümlə). Zəng vuruldu və şagirdlər sinfə daxil oldular (tabesiz mürəkkəb cümlə).*

İlə bağlayıcısı isə yalnız *sadə cümlənin həmcins üzvlərini* bir-birinə bağlayır.

2. **Qarşılaşdırma bağlayıcıları:** *amma, ancaq, lakin, halbuki, isə*. Məsələn: *Qonaq onu tanıdı, amma (ancaq, lakin) heç nə demədi.*

3. **Bölüşdürmə bağlayıcıları:** *ya, ya da, yə da ki, və ya, gah, gah da, gah da ki, istər, istərsə, istərsə də*. Məsələn: *Ya yaz, ya da diqqətlə qulaq as. Gah gün çıxır, gah da yağış yağır. İstər şagirdlər, istərsə də müəllimlər bu mövzunu çox xoşlayırlar.*

4. **İştirak bağlayıcıları:** *həm, həm də, həm də ki, o cümlədən, hətta, habelə, həmçinin, da-da (də-də), da, də*. Məsələn: *Uşaq həm gündüzlər, həm də gecələr dincəlmir. Bütün kənd camaatı, hətta qocalar düşməyə qarşı vuruşur. Baba da, nəvə də sevinirdi. İclasda kədr məsələsi də müzakirə olun-*

du. Onlar da zəlzələdən zərər çəkənlərə yardım göndərdi.

5. **İnkarlıq bağlayıcıları:** *nə, nə də, nə də ki*. Məsələn: *Uşaq nə yazır, nə də oxuyur*. Bu bağlayıcıların işləndiyi cümlələrin xəbəri daha çox təsdiqdə olur.

6. **Aydınlaşdırma bağlayıcıları:** *yəni, yəni ki, məsələn*. Məsələn: *Bakının zəngin sərəvəti, yəni nefti var. O, bir çox şairlərin, məsələn, Füzulinin şeirlərini əzbər bilir*.

Tabelilik bağlayıcılarının mənaca növləri bunlardır:

1. **Səbəb bağlayıcıları:** *çünki, ona görə ki, ona görə də, ondan ötrü ki, onun üçün ki, buna görə də*. Məsələn: *Uşaq dərsə getməmişdi, çünki başı ağrıyırdı. Mən təyinatımı kəndə aldım, ona görə ki, orada müəllimə ehtiyac var*.

2. **Şərt bağlayıcıları:** *əgər, hərgah, indi ki, mədam ki, bir halda ki* və s. Məsələn: *Əgər belə oxusan, alaçı olarsan. İndi ki, sən gedirsən, mən getmirəm*.

3. **Güzəşt bağlayıcıları:** *hərçənd, hərçənd ki* və s. Məsələn: *Hərçənd ki, o, heç kimi eşitmir, yəni də xahiş edərək*.

4. **Aydınlaşdırma bağlayıcıları:** *ki, belə ki*. Məsələn: *Müəllim dedi ki, sabah inşa yazacaqsınız. İmtahanın nəticələri yaxşıdır, belə ki, şagirdlərin çoxu müsbət qiymət alıblar*.

Bağlayıcıların quruluşca növləri və orfoqrafiyası

Bağlayıcılar quruluşca sadə və mürəkkəb olur. *Və, ilə, amma, ancaq, lakin, gah, yəni, hərçənd, hətta, əgər, çünki* bağlayıcıları quruluşca sadədir. Ayrı yazılan *indi ki, ona görə ki, belə ki, yəni ki, həm də, ya da, istərsə də, gah da* və bitişik yazılan *halbuki, habelə, hərgah* bağlayıcıları isə mürəkkəb bağlayıcılardır. Bağlayıcıların bəzilərini vergüllə əvəz etmək olur. Məsələn: *Zəng vuruldu və dərs başlandı cümləsindəki və bağlayıcısını vergüllə əvəz etmək olar*.

Cümlədə təkrar olunan (qoşa işlənən) *həm, həm də, ya, ya da, gah, gah da, nə, nə də* və s. bağlayıcılarının ikincisindən əvvəl vergül qoyulur. Məsələn: *O həm oxuyur, həm də işləyir*.

Amma, ancaq, lakin bağlayıcılarından əvvəl vergül qoyulur. Məsələn: *Göy guruldadı, amma yağış yağmadı.* Bu bağlayıcılar bir - birini əvəz edə bilər, yəni **sinonim bağlayıcılardır.**

Qoşa işlənən **da, də** bağlayıcılarından sonra **vergül** qoyulur. Məsələn: *Uşaq da, cavan da, qoca da azadlıq istəyir.*

Mürəkkəb cümlələrdə işlənən **çünki, ona görə ki, ona görə də** bağlayıcılarından əvvəl **vergül** qoyulur. Məsələn: *Körpə dincəlmirdi, çünki qulağı ağrıyırdı.*

Qeyd 1: İlə bağlayıcısı və ilə qoşması omonimdir. Bunları bir-birindən fərqləndirmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, bağlayıcı kimi işlənən **ilə** sözünü (və ya onun qısa **-la, -lə** şəklini) **və bağlayıcısı ilə, eləcə də, vergüllə əvəz etmək mümkündür.** Məsələn: *Tural ilə Anar qardaşdır – Tural və Anar qardaşdır. İlə qoşmasını isə və bağlayıcısı ilə əvəz etmək mümkün deyil.* Məsələn: *Əli ilə vacib işim var.*

Qeyd 2: Ki bağlayıcısı ilə sifət düzəldən -ki şəkilçisini qarışdırma- maldır. Sifət düzəldən **-ki** şəkilçisi dörd cür yazılır və əsasən, zaman bildirən sözlərə artırılır: *səhərki* (görüş), *axşamkı* (qonaq) və s. Bu şəkilçi yiyəlik halda olan əvəzlilərə də qoşulur: *bizimki, onlarınki, özümüzünkü* və s.

Ki bağlayıcısı həmişə mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-bir-ine bağlayır, ayrı yazılır və *ondan sonra vergül qoyulur.*

ƏDAT

Sözlərin və cümlələrin təsir gücünü qüvvətləndirən köməkçi nitq hissəsinə ədat deyilir.

Ədatları işləndiyi cümlələrdən çıxarsaq, həmin cümlələrin mənası müəyyən dərəcədə zəifləyə bilər. Məsələn: *Artıq gözlədiyimiz gün gəlmiş çatdı*. Bu cümləni *artıq* ədatı olmadan da işlətmək olar və ondakı məna dəyişməz, yalnız bir qədər zəifləmiş olar. Deməli, ədatların əsas vəzifəsi cümlədəki mənanı daha da qüvvətləndirmək və dinləyicinin diqqətini müəyyən bir cəhətə daha artıq yönəltməkdir.

Ədatların mənacə növləri. Ədatların mənacə aşağıdakı növləri var:

1. **Qüvvətləndirici ədatlar:** *artıq, axı, ən, lap, daha, da, də, nə, həтта, necə, ha, ki, -ca², belə* və s.

Məsələn: *Axı* bizim günahımız nədir? *Necə* dedin! *Ha* gözlədim, sən gəlmədin. *Bizə* bircə xal lazımdır. *İndicə* onu gördüm. *Biz ki* belə danışmamışıdıq. *Həтта* sən də bu işdən xəbərsizsən. *Nə* durmusan, *oxu da*. *Bu* barədə bir kəlmə *belə* danışma və s.

2. **Dəqiqləşdirici ədatlar:** *elə, əsl, məhz*.

Məsələn: *Elə* hamı mən deyənə deyir. *Ora əsl* sənə yerindir. *Bu işi məhz* ona tapşırmaq olar və s.

3. **Məhdudlaşdırıcı ədatlar:** *ancaq, yalnız, təkcə, tək bircə, bir* və s. Məsələn: Onu deyirdisən, *ancaq* mühit deyirdir. *Bircə* saf mənəviyyat bizi bu bəlalardan qurtara bilər. *Təkcə* Anar bütün tapşırıqları düzgün həll etmişdi və s.

4. **Sual ədatları:** *bəs, məgər, yəni, -mi⁴* və s.

Məsələn: *Bəs* dünən niyə bizə gəlməmişdin? *Məgər* mən uşağam? *Yəni*, doğrudan, sən həmişəlik gedirsən? Tapşırıqları yazdınız mı? və s.

5. **Əmr ədatları:** *di, qoy, gəl, gəlin, gör, görün, bax, qoysana, ha, gəlsənə, -sənə²* və s.

Məsələn: *Di* başla. *Qoy* dərslərini oxusun. *Bax*, gözləyəcəyəm! *Gəl* bu işdən əl çəkək. *Gəlsənə* dostuna zəng edək. *Oxusana*, Dərsinizi oxuyun *ha*. və s.

6. **Arzu ədatları:** *kaş, kaş ki, təki, bari* və s.

Məsələn: *Kaş* biz də orada olaydıq! *Təki* torpaqlarımız azad olunsun.

Bari bu günləri boş keçirmə və s.

7. Təsdiq və inkar ədatları: *bəli, bəli də, hə, yox, xeyr, heç, heç də* və s. Ədatlardan sonra qrammatik prinsipə görə vergül qoyulmur. Lakin *bəli, hə, yox, xeyr* ədatlarından sonra intonasiyanın tələbi ilə vergül qoyulur. Məsələn: *Bəli, biz azadlığımıza qovuşduq. Hə, de görüm, mən deyən oldu, olmadı?! Xeyr, sən yanılırsan. Bəli də, ayağı çarılıq kiçik bir ölkə, Böyük Firdovsilər yaratdı, bəlkə!* (S.Vurğun) və s.

Bəzən eyni bir ədat müxtəlif mənələrdə işləyə bilər. Məsələn: *Bu ki bizim Əlidir!* cümləsində ki ədatı *qüvvətləndirmə* mənasını, *Ay uşaq, xəstələnməmişən ki?* cümləsində isə *sual* mənasını bildirir.

Ha ədatı həm *qüvvətləndirici*, həm də *əmr* ədatı kimi işləyə bilər. Felin *əmr* şəklilə işləndikdə bu ədat *əmr ədatı*, digər sözlərlə işləndikdə isə *qüvvətləndirici* ədat olur. Məsələn: *Evi təmizləyin ha* (əmr). *Sənə güvənirəm ha.* (*qüvvətləndirici*)

Qeyd: Qoysana və *gəlsənə* sözləri bəzən *yalnız ədat* kimi, yerinə görə isə *fel + ədat* kimi işlənir. Məsələn: *Qoysana* bir az dincələk (ədat). *Gəlsənə* bu gün ora getməyək (ədat). *Çantanı yerə qoysana* (*qoy-fel + sana-ədat*). *Sən də evə gəlsənə* (*gəl-fel+sənə-ədat*)

Ədatların başqa nitq hissələrindən fərqləndirilməsi

Bəzi ədatlar dilimizdə başqa nitq hissələri kimi də işlənir, yəni *omonim* olur. Həmin ədatlar, əsasən aşağıdakılardır:

1. *Ancaq, ki, da, də* sözləri *bağlayıcı* və *ədat* kimi işləyə bilər. Məsələn: *Mən ancaq* bu gün işlərimi qurtara bildim (ədat). *Mən çox dedim, ancaq o,* sözlərimə qulaq asmadı (*bağlayıcı*). *Sən ki* mənə söz vermişdin! (ədat). *Sən özün dedin ki,* imtahan sabahdır (*bağlayıcı*). *Niyə susursan, danış da* (ədat). *Fəhlə də, kəndli də, qulluqçu da* qanuna tabe olmalıdır (*bağlayıcı*).

Ki bağlayıcısından sonra həmişə vergül qoyulur, ki ədatından sonra isə vergül qoyulmur.

2. *Bax, qoy, gör, gəl* sözləri *fel* və *ədat* kimi işləyə bilər. Məsələn: *Ora bax,* gələn uşaqlardır (*fel*). *Sözü bax* belə açıq deyərlər (ədat). *Çantanı yerə qoy* (*fel*). *Uşağa dəymə, qoy* oyuncaqları ilə oynasın (ədat).

Gedək, sən də onu öz gözərlənlə **gör** (fel). **Gör** bir nə iş tutdun (ədat). Bir bizim tərəflərə də gəl (fel). Gəl bu daşı etəyindən tək, inadından əl çək (ədat). Göstərilən sözlər fel olduqda nə et? sualına cavab olur, ədat olduqda isə fikri qüvvətləndirməyə xidmət edir.

3. **Tək** sözü sifət, zərf və ədat kimi işlənir. Məsələn: Tək əldən səs çıxmaz. (sifət) Hamı gedib, tək qalmışam (zərf). Bu işi tək sən bacararsan (ədat).

4. **Elə, belə, necə, nə** sözləri əvəzlilik və ədat kimi işlənir. Məsələn: **Elə** (belə) dost çətin tapılar (əvəzlilik). **Elə** yerində deyibsən (ədat). Bu barədə bir kəlmə **belə** danışma (ədat). Uşaq **necə** oxuyur? (əvəzlilik). Amma **necə** dedin (ədat). Nə istəyirsən? (əvəzlilik). Nə yaxşı ki, sən buradasan (ədat).

5. **Bir, bircə** sözləri say və ədat kimi işlənir. Məsələn: **Bir** sən bizim Bakıya bax (ədat). Bu, **bircə** günlük işdir (say-bir+cə-ədat). **Bircə** yaz tez gələydi (ədat). Belə sözlərin ədat və ya başqa nitq hissəsi olduğunu müəyyən etmək üçün onların cümlədəki mənə vəzifəsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Ədatların orfoqrafiyası. Ədatlardan yalnız sual bildiren **-mı** və əmr bildiren **-sana** və qüvvətləndirici **-ca** ədatları sözlərə bitişik yazılır. Məsələn: *Aldınmı? Gördünmü? Yazsana, gəlsənə, bircə* və s.

-mı sual ədatı *da, də* ilə işləndikdə ondan ayrı yazılır. Məsələn: *Sən də mi gedirsən? O yənə də mi danışacaq.*

Qalan ədatlar sözlərdən ayrı yazılır.

MODAL SÖZLƏR

Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildiren sözlərə modal sözlər deyilir.

Modal sözlərin mənaca aşağıdakı növləri vardır:

1. **Təsdiq bildiren modal sözlər:** *əlbəttə (əlbəttə ki), doğrudan (doğrudan da), həqiqətən, sözsüz, şəksiz, şübhəsiz (şübhəsiz ki), doğrusu, düzü* və s. Məsələn: *Əlbəttə ki, düz sözə zaval yoxdur. Doğrudan da, insan gücü tükənməzdir. Sözsüz, qələbə gec-tez bizim olacaqdır* və s.

2. **Güman və şübhə bildiren modal sözlər:** *gərək (gərək ki), yaqin (yaqin ki), görünür, deyəsən, ehtimal ki, bəlkə, güman ki, olsun ki,* və s. Məsələn: *Görünür, düşmən bizim zəif yerimizi bilir. Gərək ki, sən onu tanıyırsan. Deyəsən, yağış yağacaq. Ola bilsin ki, görüşümüz sabah baş tutmadı* və s.

3. **Nəticə, ümumiləşdirmə bildiren modal sözlər:** *deməli, yaxşı, demək, xülasə, beləliklə, ümumiyyətlə, bir sözlə, nəhayət* və s. Məsələn: *Deməli, qərarımız qətidir. Beləliklə, biz oranı tərk etməli olduq. Nəhayət, gözlədiyimiz gün gəlib çatdı* və s.

4. **Fikrin mənbəyini bildiren modal sözlər:** *məncə, sənəcə, bizcə, fikrimizcə* və s. Məsələn: *Məncə, o, yalan danışmır. Fikrimizcə, bu məsələnin həlli asandır* və s.

5. **Sıra və ardıcılıq bildiren modal sözlər:** *birincisi, əvvəla, ikincisi* və s. Məsələn: *Birincisi, o, hələ uşaqdır, ikincisi də, günahkar özünsən.*

6. **Təəssüf bildirenlər:** *təəssüf ki, heyif ki, əfsus ki* və s. *Təəssüf ki, biz mənaəviyyətə az əhəmiyyət veririk* və s.

7. **Bənzətmə və ya müqayisə bildiren modal sözlər:** *sanki, elə bil, elə bil ki* və s. Məsələn: *Sanki ona dünyanı bağışladılar. Elə danışır, elə*

bil ki, uşaqdır və s.

Modal sözlər quruluşca *sadə* və *mürəkkəb* olur. Bir sözdən ibarət olan modal sözlər quruluşca sadədir: *əlbəttə, deyəsən, xülasə, deməli, görünür* və s. *Bəlkə də, doğrudan da, şübhəsiz ki, bir sözlə, ola bilsin ki, sözsüz ki* və s. isə *mürəkkəb modal sözlərdir*.

Modal sözlər cümle üzvlərindən *vergüllə* ayrılır və cümlənin *əvvəlində, ortasında, sonunda* işləne bilər. Məsələn: *Doğrusu, mən yorulmuşam. Mən, düzü, bu yerləri tanımıram. Sən öz istəyinə çatacaqsan, əlbəttə.*

Bütün modal sözlər ayrı yazılır.

Görünür, deyəsən, demək, deməli, olmaya, demə, görəsən sözləri həm *fel*, həm də modal söz kimi işləne bilər. *Xülasə* sözü isə həm isim (məsələn, *qəzetlərin xülasəsi*) həm də modal söz kimi işləne bilər.

NİDA

Danışanın hiss və həyəcanını, qorxu və ya sevincini bildirən köməkçi nitq hissəsinə nida deyilir.

Nidalar müxtəlif insan hislərinin və bəzən idarə oluna bilməyən psixoloji yaşantıların bir səsle və ya bir neçə səs birlişməsi ilə meydana çıxmasıdır. Nida ifadəçisi olduğu hislərin adını bildirməyib, onların siqnailləri kimi meydana çıxır. Məsələn, *dəhşət* anlayışı *uy, oy* nidaları, *sevinc* anlayışı *bəh, bəh-bəh, oyya* nidaları ilə verilə bilər.

Nidaları bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Təbii ki, nidalarla, bir qayda, olaraq hislər, emosiyalar ifadə olunur. Hislər müxtəlif məzmunlarda, hətta bir-birinin əksinə də olur.

- qorxu, narahatlıq hissi bildirənlər: *vay, oy, ox, ah, vaxsey, həzər, Allah sən saxla, vay-vay-vay...*

Məsələn: *Vay, gör mən nə etdim. Ah, görən, onun işi necə olacaq.*

- şadlıq, sevinc və təəccüb hissi bildirənlər: *paho, bəh-bəh, bıy, oho, oxqay, afərin, ay can, aləm, mərhəbə* və s.

Məsələn: *Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can! Afərin, halal olsun sənə ananın südü və s.*

- qəm, kədər bildirənlər: *of, ah, vay, uf, bay-bay-bay... , ey, ox, oy* və s. Məsələn: *Of, ürəyim partlayır. Ah, mən bu ayrılığa necə dözəcəyəm?*

- ağrı hissi bildirənlər: *uf, ay-vay, Allah-Allah, of-of, dəhşət...*

- nifrət, ikrah və istehza bildirənlər: *tfu, tuf, lənətullah, rədd ol, cəhənnəm ol, cəhənnəmə ki, xux, xox, xa-xa-xa* və s. Məsələn: *Tfu, sənə çərxi-fələk. Xux, qorxdum səndən və s.*

2. Çağırış, yalvarış bildirənlər: *hey, ey, ay, ay aman, ay haray, huyy, ehay, ədə, dədə, ay qız, oğlan, ya* və s. Məsələn: *Hey, hardasınız, bura gəlin. Ay haray, köməyə gəlin və s.*

Çağırış bildirən *ya* nidası ərəb mənşəlidir, şeir dili və dini ədəbiyyatla dilimizə keçmişdir: *ya Allah, ya rəbb, ya Məhəmməd ...*

Ya nidası adların sonunda da işlənir. Saitlə bitən sözlərdə *ya*, samitlə bitən sözlərdə *a* şəklində işlənir. Məsələn, *Saqiya* və *ya Seyyida* və s.

3. And bildirənlər: *vallah, vallahi, billah, tallah, vallah-billah* və s.

4. Təəssüb bildirənlər: *ay dədəm vay, əşi, əşş, heyif, can-can.*

5. Müraciət bildirenlər: *haydi, marş, tərpən, başladıq, alo* və s.

6. Təəccüb bildirenlər: *pah atonnan, yoxa, bəs belə, yox bir, ə nə danışsən, ay səni, dəhşət* və s:

7. Son söz kimi və ya çıxılmaz vəziyyətdə işlənən nidalar: *vəs-salam, bəs belə, bu da belə, bu da bu, daha nə deyəsən* və s.

8. Alqış məqamında işlənən nidalar: *afərin, sağ ol, eşq olsun, bərəkallah, məşallah* və s.

9. Dar məqamda yaşanan psixoloji gərginlik zamanı işlənən nidalar: *ey qad, dad, ay aman, ay haray, haray* və s.

Nidalar dildə söz yaradıcılığında da iştirak edir. Məsələn, *ah* nidası həm fel kimi (*ah çəkmək*), həm də substantivləşərək isim kimi (*ahın dağlara*) işlənir.

Müstəqil leksik mənalı sözlər bəzən nidalara çevrilir. Məsələn, *təşəkkür, aman, cəhənnəmə (ki), haray, dəhşət, can (ay can), aləm* kimi müxtəlif isimlər yüksək intonasiya və psixoloji gərginliklə tələffüz edildikdə nida funksiyasını daşıyır.

Nida həm bir səsdən (*ə! e! a...a...a!*), həm də bir neçə sözdən (*bəs belə, cəhənnəmə ki!*) ibarət ola bilər.

Nidalar quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Bir sözdən ibarət olan nidalar sadə (məsələn: *ay, ey, ox, eh, vay* və s.), iki və daha artıq sözdən ibarət olan nidalar isə *mürəkkəb* nidalardır (məsələn: *ay can - ay can, pəh-pəh, ay aman, vay dadi-bidad* və s.).

Cümlənin *əvvəlində* gələn nidalardan sonra vergül və ya nida işarəsi qoyulur. Məsələn: *Ah, cavanlıq, cavanlıq! Aha! Yaxşıca əlimə keçibsən.*

Cümlənin *ortasında* gələn nidalardan əvvəl və sonra vergül qoyulur. Məsələn: *Qorxdum, ay aman, yarıldı bağrım.*

Cümlənin *sonunda* gələn nidalardan əvvəl vergül, sonra isə nida və ya üç nöqtə qoyulur.

Məsələn: *Çıxdı boşa sərvət qazanan əllərim, ey vay!*

Çağırış bildiren *a, ay, ey* nidalarından sonra vergül qoyulmur. Məsələn: *Ay uşaq, yaxına gəl.*

Qeyd: Nidalarla yamsılamaları (təqlidi sözləri) qarışdırmamaq lazımdır. *Yamsılamalar heyvanların çıxardığı səslərdən və təbiətdəki səslərdən ibarətdir.* Onların üzərinə - *iltir* şəkilçisini artırmaqla *isim düzəlir.* Məsələn: *vızıltı, gurultu, nəriltili, mırıltı, şaqqıltı, xorultu, qaqqıltı* və s.

SİNTAKSİS

Sintaksis qrammatikanın bir bölməsidir. Hərfi mənası yunancadan tərcümədə *tartib etmək* deməkdir.

Sintaksisdə söz birləşmələri və cümlələr öyrənilir.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

İki və daha artıq müstəqil sözün mənaca və qrammatik cəhətdən birləşməsinə söz birləşməsi deyilir. Məsələn: ağıllı uşaq, ana laylası, dağ çiçəyinin ətri, Vətəni sevmək, Vətəni qoruyan əsgər, Vətəni qorumaq şərəfi, Vətəni şərəflə qoruyanda və s.

Söz birləşmələrinin quruluşu. Söz birləşmələri quruluşca iki cürdür: sadə söz birləşmələri, mürəkkəb söz birləşmələri.

Sadə söz birləşmələri iki müstəqil sözdən ibarət olur. Məsələn: *doğma yurd, əlaçığı sağırd, dəniz havası, yaz ayları, məktəb illəri, məktəbin həyatı, oxumaq həvəsi, kitabı oxumaq və s.*

Mürəkkəb söz birləşmələri üç və daha artıq müstəqil sözdən ibarət olur. Məsələn: *qədim torpağın övladları, doğma yurdun gözəl mənzərələri, Vətənin azadlığı yolunda şəhid olanlar, Füzuli qəzəllərinin yeni şərhı və s.*

Söz birləşmələri və sözlər

Söz birləşmələri və sözlər (xüsusilə də mürəkkəb sözlər) arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər var.

Oxşar cəhətlər:

1. Söz birləşmələri də sözlər kimi ad bildirir. Məsələn: *bağ, küçə, məktəb, meşə, göl* və s. sözləri eşyaların adlarını bildirir. *Nar bağı, enli küçə, peşə məktəbi, paltıd meşəsi, duzlu göl* birləşmələri də eşyaların adlarını bildirir.

2. Həm mürəkkəb sözlər, həm də söz birləşmələri sözlərdən təşkil olunur. Məsələn: *boşqab – boş qab, Ağdaş – ağ daş, günəbaxan – günə baxan* və s.

Fərqli cəhətlər:

1. Sözlər səslərdən, söz birləşmələri isə sözlərdən düzəlir. Məsələn: *dərs, kitab, vətən, torpaq, azad, ölkə* sözlərini əlaqələndirib söz birləşməsi düzəltmək olur: *dərs kitabı, vətən torpağı, azad ölkə və s.*

2. Söz ümumiyyətlə ad bildirir. Məsələn: *daş, ağac, su* və s. Söz birləşməsinin tərkibində isə sözlərin mənası konkretləşir, dəqiqləşir. Məsələn: *çay daşı, alma ağacı, bulaq suyu* və s.

3. Söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərdən iki əsas fərqi var:

- Söz birləşmələrinin tərəfləri müstəqil leksik mənasını saxlayır və onlara ayrılıqda sual vermək olur. Məsələn: *incə (necə?) sənət (nə?), üç (neçə?) bucaq (nə?)* və s. Mürəkkəb sözlərin tərəfləri isə bütövlükdə bir anlayışı bildirir və onlara ayrılıqda sual vermək olmur. Məsələn: *incəsənət (nə?), üçbucaq (nə?)* və s.
- Söz birləşmələrində tərəflərin hər birinin öz müstəqil vurğusu olur. Məsələn: *qara göz, uzun saç* və s. Mürəkkəb sözlər isə bir vurğu ilə deyilir. Məsələn: *qaragöz (inək), uzunsaç (qız)* və s.

Söz birləşməsi və cümlə

Söz birləşmələri ilə cümlələr arasında da bir neçə oxşar və fərqli cəhət var.

Oxşar cəhətlər:

1. İstər söz birləşmələri, istərsə də cümlələr sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranır. Məsələn: *Yazın gəlişi – Yaz gəldi. Gözəl vətən – Vətən gözəldir* və s.

2. İstər söz birləşmələrində, istərsə də cümlələrdə sözlərin müəyyən sıralanma qaydası var. Məsələn: *Sular durulanda – Sular duruldu. Maraqlı kitab – Maraqlı kitabdır. Fəhlələrin iş günü – Fəhlələrin iş günüdür* və s.

Fərqli cəhətlər:

1. Söz birləşmələri bitmiş fikir ifadə etmir və onda intonasiya bitkinliyi olmur. Məsələn: *uşaqların səsi, qarlı dağlar, şagirdlərin oxuması* və s. Cümlələrdə isə hökmən bitmiş fikir və intonasiya bitkinliyi olur. Məsələn: *Uşaqlar gəlirlər. Dağlar qarlıdır. Şagirdlər oxuyurlar* və s.

2. Söz birləşməsi bir sözdən ibarət ola bilmir. Dilimizdə bir sözdən

ibarət olan cümlələr isə vardır. Məsələn: *Axşamdır. Sakitlikdir. İstidir* və s.

3. Ümumiyyətlə, cümlə söz birləşməsindən daha böyük dil vahididir. Belə ki, söz birləşmələri cümlənin tərkibinə daxil olur.

Söz birləşmələrində əsas və asılı tərəflər

Söz birləşməsinin tərkib hissələrindən biri əsas söz, o biri isə asılı söz olur. Asılı söz əsas sözə tabe olur və onu müxtəlif cəhətdən izah edir. Dilimizdə, bir qayda olaraq, əvvəl asılı söz, sonra isə əsas söz işlənir. Məsələn: çalışqan şagird, məktəb həyatı, vətəninə sevmə birləşmələrindəki birinci tərəflər asılı tərəflərdir. Həmin tərəflər ikinci tərəfə tabe olaraq onları müxtəlif cəhətdən izah edir. Bu xüsusiyyətinə görə asılı söz əvəzinə daha çox birinci tərəf, əsas söz əvəzinə isə ikinci tərəf ifadələri işlənir. Bəzən birinci tərəf əvəzinə tabe tərəf, ikinci tərəf əvəzinə tabe edici tərəf terminləri işlənir.

Söz birləşmələrinin növləri

Söz birləşmələri ikinci (əsas) tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki növə bölünür: **ismi birləşmələr**, **feli birləşmələr**.

İsmi birləşmələr

İkinci (əsas) tərəfi adlarla (əsasən, isim, sifət, say və isimləşmiş başqa sözlərlə) ifadə olunan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir.

Məsələn: *demokratik ölkə, azad seçki, insanların yaxşısı, uşaqların çoxu, gecənin istisi, şagirdlərin oxumağı* və s.

Dağlardan uca, hamıdan böyük, ürəyi qəmli, gözləri yaşlı və s. söz birləşmələri *təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrdir.*

İsmi birləşmələrdə, adətən, birinci tərəflər ikinci tərəfləri təyin (izah) etdiyi üçün həmin birləşmələrə **təyini söz birləşmələri** də deyilir. Təyini söz birləşmələri formasına və mənə xüsusiyyətlərinə görə üç növə bölünür. **Birinci növ təyini söz birləşmələri**, **ikinci növ təyini söz birləşmələri** və **üçüncü növ təyini söz birləşmələri**.

Birinci növ təyini söz birləşmələri

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin yaranmasında heç bir morfoloji əlamət – qrammatik şəkilçi iştirak etmir. Birləşmələrin ikinci (əsas) tərəfi, əsasən, isimlə ifadə olunur. Birinci (asılı) tərəf isə daha çox sifətlə, həmçinin say, əvəzlilik, feli sifət və isimlə ifadə olunur.

Məsələn: *uca dağ, səfalı yer, döyüşkən əsgər* – sifət, isim;

beş kitab, birinci sıra, çox uşaq – say, isim;

bu kənd, həmin oğlan, belə dost – əvəzlilik, isim;

açılmış gül, oyanan xalq, gələcək gün – feli sifət, isim;

taxta qapı, polad boru, dəri çanta – isim, isim və s.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin sxemi $1T_0 + 2T_0$ şəklindədir (birinci tərəfi şəkilçisiz, ikinci tərəfi şəkilçisiz)

İkinci növ təyini söz birləşmələri

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin yaranmasında morfoloji əlamət-qrammatik şəkilçi iştirak edir. Birləşmələrin birinci tərəfi qeyri - müəyyən yiyəlik halda (şəkilçisiz) olur, ikinci tərəfi isə üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi, əsasən, isimlərlə, bəzən də say və məsdərlə ifadə olunur.

Məsələn: *azadlıq mübarizəsi, vətən həsrəti, ata nəsihəti, ana heykəli, bulaq suyu, həsrət körpüsü* – isim, isim;

beş arzusu – say, isim;

yaşamaq həvəsi – məsdər, isim və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına söz artırmaq olmur. Bu birləşmələrin ikinci bir səciyyəvi xüsusiyyəti də *hər iki tərəfin eyni zamanda cəm şəkilçisi qəbul edə bilməməsidir*. Birləşmənin bir tərəfi cəmdə olduqda, o biri tərəf təkde olur. Məsələn: *dağ çayları, çay daşları, dağlar maralı, ellər gözəli* və s. *Gənclər təşkilatları, atalar sözləri, elmlər doktorları* kimi bir neçə birləşmə istisnadır.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin sxemi $1T_0 + 2T_m$ şəklindədir (birinci tərəfi şəkilçisiz, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili).

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri

Bu birləşmələr yiyəlik hal və mənsubiyyət şəkilçiləri ilə düzəlik. Birinci tərəf yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənir, ikinci tərəf isə hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Bu birləşmələrin tərəfləri də, əsasən, isimlərlə ifadə olunur. Məsələn: *elin sərəvəti, çayın kənarı, ananın arzusu, Nizaminin əsərləri* – isim, isim; *mənim oxumağım* – əvəzlik, məsdər; *sizin oğlunuz* – əvəzlik, isim; *yaxşılardan yaxşısı* – sifət, sifət; *oxumağın faydası* – məsdər, isim; *gələnlərin çoxu* – fəli sifət və say və s. Başqa nitq hissələri (o cümlədən, məsdər) bu birləşmələrin tərəfləri olduqda isimləşir (bax: yuxarıdakı nümunələrə).

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin sxemi $1T_y + 2T_m$ şəklindədir (birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçili, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili).

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə ikinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqlənir:

1. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi yalnız üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin eyni tərəfi isə hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edə bilər. Məsələn: *mənim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı, bizim ailəmiz, sizin ailəniz, onların ailəsi* və s.

2. İkinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında bir neçə söz artırmaq olur. Məsələn: *məktəbin həyatı* – *məktəbin güllü-çiçəkli, geniş həyatı; Nizaminin "Xəmsə"si* – *Nizaminin hikmət xəzinəsi olan "Xəmsə"si* və s.

3. İkinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri həm ayrı-ayrılıqda, həm də hər ikisi eyni zamanda cəmlənə bilər. Məsələn: *şairlərin əlyazmaları, dağların çiçəkləri, şagirdlərin qiymətləri, qonaqların sözləri* və s.

Təyini söz birləşmələrinin cümlədə rolu

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri ayrı-ayrılıqda cümlə üzvü olur. Birinci tərəf *təyin*, ikinci tərəf isə *cümlənin müxtəlif* üzvləri olur. Məsələn: *Biz azad ölkədə yaşayırıq. Köçəri quşlar isti ölkələrə uçar. Yarışda onuncu siniflər irəlidedir* və s. Bu cümlələrdəki

birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfləri (*azad, köçəri, onuncu*) təyin vəzifəsində, ikinci tərəflər isə (*ölkədə, quşlar, ölkələrə, siniflər*) zərflilik və mübtədə vəzifəsində işlənmişdir.

Elə birinci növ təyini söz birləşmələri də vardır ki, tərkibindəki sözlər mənaca bir anlayışı bildirir və bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn: *Yeni il xoş gəlib. Bu gün ayın biridir. Orta əsrlərdə Azərbaycan karvan yollarının mərkəzi idi. Hər an müharibəyə gədə bilərik* və s. Bu cümlələrdəki *yeni il, bu gün, orta əsrlərdə, hər an* birləşmələrinin tərkibindəki sözlər mənaca bir anlayışı bildirir, buna görə də bütövlükdə cümlənin mübtədəsi və zərfliliyi rolunda çıxış edir.

İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri isə bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn: *Dağ çiçəyi (nə?) dərdmandır. Atalar sözlərində (nədə?) hikmət var. Nizaminin əsərləri (nə?) bütün dünyada tanınır. Sabirin şeirlərini (nəyi?) çox sevirəm* və s. Birinci və ikinci cümlələrdəki ikinci növ təyini söz birləşmələri (*dağ çiçəyi, atalar sözlərində*) bütövlükdə cümlənin mübtədə və tamamlığıdır. Qalan iki cümlədə işlənmiş üçüncü növ təyini söz birləşmələri də (*Nizaminin əsərləri, Sabirin şeirlərini*) bir sintaktik vəzifəni daşıyır, yəni cümlənin mürekkəb mübtədəsi və tamamlığıdır.

Qeyd: *Bəzən üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfləri I və II şəxs əvəzlilikləri ilə (cəmdə) ifadə olunduqda ikinci tərəflər mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir.* Məsələn: *Bizim ziyatılar, sizin uşaqlar, sizin evlər* və s. *Belə birləşmələr I növ təyini söz birləşmələrinə oxşayır.* Məsələn: *bizim ziyatılar – gənc ziyatılar, sizin uşaqlar – çalışqan uşaqlar* və s. Buna görə də bu tip III növ təyini söz birləşmələrini tərəflərə ayıraraq, təhlil etmək lazımdır. Bu halda *birinci tərəf cümlənin təyini, ikinci tərəf isə cümlənin müxtəlif üzvləri* olur. Məsələn: *Bizim uşaqlar çalışqandırlar. Sizin kənddə neçə orta məktəb var?* Bu cümlələrdəki *bizim* və *sizin* sözləri *təyin, uşaqlar* və *kənddə* sözləri isə *mübtədə* və *zərflikdir*.

Feli birləşmələr

Əsas (ikinci) tərəfi felin təsriflənməyən formaları (məsdər, feli sifət və feli bağlama) ilə ifadə olunan söz birləşmələrinə feli birləşmələr

deyilir.

Məsələn: *məktubu yazmaq, yaxşı oxumaq, vətəni sevmək* (əsas tərəflər məsdərdir);

məktubu yazan, yaxşı oxuyan, vətəni sevən (əsas tərəflər feli sifətdir);

məktubu yazarkən, yaxşı oxuyanda, vətəni sevəndə (əsas tərəflər feli bağlamadır).

Feli birləşmələrin əsas (ikinci) tərəfləri fellə ifadə olunur, buna görə də hərəkət bildirir. Birləşmələrin asılı (birinci) tərəfləri isə hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edir və əsasən, aşağıdakı mənalara bildirir:

1. Hərəkətin subyektini (iş görəni): *biz gələndə, o danışıqca, uşaq gülərkən* və s.

2. Hərəkətin obyektini (üzərində iş görülən əşyanı): *qonaqları qarşılamaq, sərgiyə baxmaq, kitabdan öyrənmək* və s.

3. Hərəkətin yerini: *şəhərdə yaşamaq, kəndə getmək* və s.

4. Hərəkətin kəmiyyətini: *çox oxumaq, dəfələrlə təkrar etmək* və s.

5. Hərəkətin tərzini: *gülə-gülə demək, ucadan gülmək* və s.

Tərkiblər

Feli birləşmələrə cümlə daxilində tərkiblər deyilir. Bu halda onlar əsas tərəfin adları ilə adlanır: *məsdər tərkibləri, feli sifət tərkibləri, feli bağlama tərkibləri.*

Feli birləşmə dedikdə əsas tərəfin felin təsriflənməyən formalarından hər hansı biri ilə ifadə olunmasının fərqi yoxdur. Yəni, *vətəni sevmək, vətəni sevən, vətəni sevəndə* birləşmələrinin üçü də feli birləşmədir. Lakin cümlədə tərkib kimi onlar bir-birindən fərqlənir: *birincisi* məsdər tərkibi, *ikincisi* feli sifət tərkibi, *üçüncüsü* isə feli bağlama tərkibi adlanır. Ona görə ki, həmin birləşmələr cümlə daxilində ayrı-ayrılıqda *məsdərin, feli sifətin, feli bağlamanın* xüsusiyyətlərini və sintaktik vəzifəsini daşıyır. Feli birləşmələrdə, adətən, iki tərəf – *tabe söz (asılı tərəf)* və *tabeedicilə söz (əsas tərəf)* olur. Tərkiblərdə isə, bir qayda olaraq, sözlərin sayı çox olur. Feli birləşmə üçün iki söz, tərkiblər üçün isə bir neçə söz səciyyəvi hal sayılır. Lakin tərkib yalnız iki sözdən də ibarət ola bilər.

Tərkiblər üç cürdür: *məsdər tərkibləri, feli sifət tərkibləri, feli bağlama tərkibləri.*

Məsdər tərkibləri

Əsas tərəfi məsdər olan tərkiblərə məsdər tərkibləri deyilir.

Məsələn: *Gündəlik dərslərə yaxşı hazırlaşmaq hər bir şagirdin borcudur.* Bu cümlədəki *gündəlik dərslərə yaxşı hazırlaşmaq* məsdər tərkibidir və əvvəlki sözlərin *hazırlaşmaq* məsdərinə tabe olması yolu ilə yaranmışdır. Aşağıdakı cümlələrdə də məsdər tərkibləri işlənmişdir: *Əsrlərin yadigarını göz bəbəyi kimi qorumaq sizə tapşırılır. O, doğma torpağı düşmən tapdığından təmizləmək üçün cəbhəyə yola düşdü. Vətənin bu dar günündə evdə oturmaq biza yaraşmaz. Mən dəniz kənarında gəzməyi xoşlayıram. Bu mənzərəyə həyəcansız tamaşa etmək mümkün deyildi.*

Feli sifət tərkibiəri

Əsas tərəfi feli sifət olan tərkiblərə feli sifət tərkibləri deyilir.

Məsələn: *Gündəlik dərslərə yaxşı hazırlaşan şagirdlər imtahanda çətinlik çəkmirlər.* Bu cümlədəki *gündəlik dərslərə yaxşı hazırlaşan* feli sifət tərkibidir və əvvəlki sözlərin *hazırlaşan* feli sifətinə tabeliliyi yolu ilə yaranmışdır. Aşağıdakı cümlələrdə də feli sifət tərkibləri işlənmişdir:

Vətənin azadlığı uğrunda şəhid olan gənclər unudulmur. Səliqə ilə sraya düzülmüş uşaqlar birincilərdir. İmtahanlardan beş qiymət alan şagirdləri yayda Türkiyəyə göndərəcəklər.

Feli bağlama tərkibləri

Bu tərkiblərin əsas tərəfləri feli bağlama olur.

Məsələn: *Biz kəndə çatanda axşam düşürdü* - cümləsində *biz kəndə çatanda* feli bağlama tərkibidir. Tərkib *biz kəndə* sözlərinin *çatanda* feli bağlamasına tabe olması yolu ilə yaranmışdır.

Feli bağlama tərkibinə aid daha bir neçə nümunə: *O, Vətəni qorumaq üçün cəbhəyə yola düşəndə on altı yaşın içində idi. Dünən axşam sahildə gəzərkən köhnə dostumu gördüm. Köç yaylaqdan arana enərkən yolda yağışa düşdü.*

Tərkiblərin cümlədə rolu

Tərkiblər cümlədə bütövlükdə bir sintaktik suala cavab verir və cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur. Tərkiblərin cümlədəki rolu isə onların esas tərəflərinin cümlədəki vəzifəsi kimidir. *Yəni məsdər tərkibləri cümlədə daha çox mübtəda və tamamlıq; feli sifət tərkibləri daha çox təyin; feli bağlama tərkibləri isə zərflik olur.* Məsələn:

1. *Vətəni göz bəbəyi kimi qorumaq (nə?) hər bir əsgərin borcudur.*
2. *O, xalq məhənlərinə qulaq asmağı (nəyi?) xoşlayır.*
3. *Yarışda birinci yeri tutan (hansı?) şagirdlərə mükafat verdilər.*
4. *Arxeoloqlar suyun altında qalmış (hansı?) insan məskənləri aşkara çıxardılar.*
5. *Ana evdən çıxmaq istəyəndə (nə zaman?) qapı döyüldü.*
6. *Uşaq heç kimdən çəkinmədən (necə?) bildiklərini dedi.*

Yuxarıdakı 1-ci və 2-ci cümlələrdə işlənmiş məsdər tərkibləri mübtəda və tamamlıq, 3-cü və 4-cü cümlələrdəki feli sifət tərkibləri təyin, son iki cümlədə işlənmiş feli bağlama tərkibləri isə zərflikdir.

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Söz birləşmələrində və cümlələrdə sözlər arasında həm mənaca, həm də qrammatik (sintaktik) cəhətdən bağlılıq olur.

Sözların qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsinə, bağlılığına sintaktik əlaqə deyilir.

Sintaktik əlaqənin iki növü var: **tabesizlik əlaqəsi**, **tabelilik əlaqəsi**.

Tabesizlik əlaqəsi

Bu əlaqə *qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu və eyni formalı* sözlər arasında olur. Məsələn: *Vətənə dözümlü və iradəli igidlər gərəkdir. O, gülləri, çiçəkləri sevir.*

Bizdə şeir də var, sənət də vardır,

Şairə, sənətə hörmət də vardır. (S. Vurğun).

Bu cümlələrdəki *dözümlü* sözü ilə *iradəli*; *gülləri* sözü ilə *çiçəkləri* sözü; *şairə* sözü ilə *sənətə* sözü arasında **tabesizlik əlaqəsi** var. Həmin sözlər *bərabərhüquqludur* və qrammatik cəhətdən eyni formalıdır. *Tabesizlik əlaqəsi ya cümlənin həmcins üzvləri arasında, ya da tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında olur.* Bu əlaqə ya *intonasiyanın*, ya da *tabesizlik bağlayıcılarının* köməyi ilə yaranır. Məsələn: *Azərbaycan şairlər, sənətkarlar yurdu (intonasiya ilə).* Otaqda *oğlanlar və qızlar var (tabesizlik bağlayıcısı ilə).*

Tabelilik əlaqəsi

Bu əlaqə ilə bağlanan sözlərdən biri o birinə **tabe** olur. Tabelilik əlaqəsində tərəflərdən biri **əsas** (tabeedicisi söz), o biri isə **asılı** (tabe söz) adlanır. Tabelilik əlaqəsinin üç növü var: **uzlaşma**, **idarə**, **yanaşma**.

Uzlaşma əlaqəsi

Asılı (tabe) sözün əsas (tabeedicisi) sözə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına, uzlaşmasına **uzlaşma əlaqəsi** deyilir.

Məsələn: *Mən şagirdəm, mən yazıram* cümlələrində, eləcə də

mənim işim birləşməsində əsas söz (*mən, mənim*) birinci şəxsin təkində olduğu üçün *asılı* sözlər (*şagirdəm, yazıram, işim*) həmin şəxsə məxsus *şəxs (xəbərlilik) şəkilçilərini* və *mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş* və onunla şəxsə və kəmiyyətə görə *uzlaşmışdır*. Əsas sözlər dəyişdikdə *tabe* sözlər də ona uyğun olaraq dəyişəcəkdir. Məsələn: *Biz şagirdik, Onlar şagirdidirlər, Siz yazırsınız, onun işi* və s.

Uzlaşma əlaqəsi cümlədə, əsasən, mübtədə ilə xəbər arasında olur. Bu zaman mübtədə əsas (*tabeedic*) söz, xəbər isə *asılı (tabe)* söz olur, yəni xəbər mübtədadan *asılı* olur – onunla *şəxsə* və *kəmiyyətə* görə uzlaşır.

Uzlaşma əlaqəsinin mübtədə ilə xəbər arasındakı *qrammatik göstəricisi (morfoloji əlaməti)* – *şəkilçisi şəxs sonluqlarıdır*. Mübtədə ilə xəbər arasında *şəxsə görə uzlaşma həmişə gözlənilir*, heç vaxt pozulmur. Bunlar arasında *kəmiyyətə görə uzlaşma isə üçüncü şəxsin cəmində bəzən pozulur*. Məsələn: *Şagirdlər gəlirlər* cümləsində həm mübtədə, həm də xəbər cəmdədir. Deməli, kəmiyyətə görə *uzlaşma var*. *Uşaqlar qaçır* cümləsində isə mübtədə cəmdə, xəbər isə *təkdədir*. Deməli, bu cümlədə əvvəlki cümlədən fərqli olaraq, uzlaşma pozulmuşdur.

Uzlaşma əlaqəsi II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında da olur. Bu birləşmələrdə birinci tərəflər *əsas (tabeedic) söz*, ikinci tərəflər isə *asılı (tabe) söz* olur. İkinci tərəflər birinci tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. Məsələn: *məktəb həyəti, məktəbin həyəti, şagirdlərin kitabları, mənim evim, bizim evimiz, onun evi, onların evləri* və s. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə oluna bilmədiyi üçün uzlaşma yalnız üçüncü şəxsə görə olur. Məsələn: *ana ürəyi, ata nəsihəti, dərs kitabı, uşaq paltarları, pəncərə şüşəsi* və s. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində isə uzlaşma hər üç şəxsə görə olur. Məsələn: *mənim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı, bizim kitabımız, sizin kitabınız, onların kitabları* və s. Üçüncü şəxsin cəmində *kəmiyyətə görə* uzlaşma çox vaxt olmur. Məsələn: *onların evi (atası, dostu)* və s.

Uzlaşma əlaqəsinin II və III növ təyini söz birləşmələrində *qrammatik göstəricisi mənsubiyyət şəkilçiləridir*. Ümumiyyətlə götürdükdə isə, uzlaşma əlaqəsinin qrammatik göstəriciləri *şəxs sonluqları* və *mənsubiyyət şəkilçiləridir*.

Cümlə üzvlərinin də öz arasında idarə əlaqəsi olur. Məsələn:
tamamlıq → *xəbər*; *yer zərfliyi* → *xəbər*

Yanaşma əlaqəsi

Yanaşma əlaqəsinin heç bir qrammatik göstəricisi - şəkilçisi yoxdur.

Bu əlaqədə *asılı (təbə)* söz heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən əsas (təbəedici) sözə yanaşaraq, ona təbə olur. Məsələn: *əlaçı şagird* birləşməsində *əlaçı* sözü heç bir qrammatik şəkilçinin köməyi olmadan *şagird* sözüne təbə olub, onu təyin edir. *Azad ölkə, yaşıl çəmən, üç uşaq, həmin oğlan, uçan quş* və s. kimi birinci növ təyini söz birləşmələrində; *tez-tez sual vermək, çox danışmaq, yavaşca demək, sakitcə oturmaq, durub baxmaq* və s. kimi fəli birləşmələrdə də sözlər arasında yanaşma əlaqəsi vardır.

Yanaşma əlaqəsinin əsas əlaməti sözlərin sırasıdır. Bu əlaqədə həmişə təbə söz təbəedici sözdən əvvəl gəlir. Yanaşma əlaqəsi daha çox birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında və zərfliklə xəbər arasında özünü göstərir. Zərfliklə xəbər arasındakı əlaqə növündə xəbər əsas (təbəedici) söz olur. Məsələn: *Evə axşam gəldim. Uşaq qaça-qaça gəldi. Maşın sürətlə şütüyür. At bərk qaçır* və s. Bu cümlələrdəki zərflilər heç bir qrammatik şəkilçinin köməyi olmadan xəbərlərə yanaşaraq, onlara təbə olmuşdur.

Aşağıdakı cümlə üzvlərinin də arasında yanaşma əlaqəsi olur:

təyin → *mübtəda*

təyin → *tamamlıq*

təyin → *ismi xəbər*

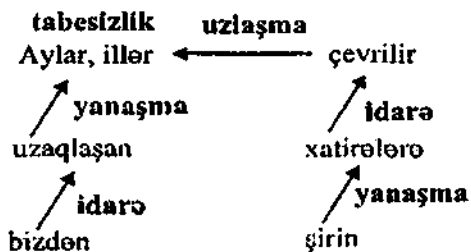
təyin → *təyin*

təyin → *zərflik*

zərflik → *xəbər*

Aşağıdakı cümlədə həm təbəsizlik əlaqəsi, həm də tabelilik əlaqəsinin hər üç növü vardır: *Bizdən uzaqlaşan aylar, illər şirin xatirələrə çevrilir.* Cümlədəki *aylar, illər* sözləri arasında təbəsizlik əlaqəsi vardır. Həmin sözlərlə *çevrilir* sözünün arasındakı əlaqə uzlaşmadır, *Bizdən* sözü *uzaqlaşan* sözünün tələbi ilə; *xatirələrə* sözü isə *çevrilir* sözünün tələbi ilə idarə olunmuşdur. *Uzaqlaşan* sözü *aylar, illər* sözlərinə; *şirin* sözü *xatirələr* sözüne yanaşma əlaqəsi ilə təbə

olmuşdur. Cümlenin sxemi aşağıdakı kimidir:

CÜMLƏ

Cümlə bitmiş bir fikri ifadə edir. Cümlənin baş üzvlərdən (hər ikisindən və ya birindən) ibarət qrammatik əsası olur. Cümlədə ya *müəyyən bir iş, hadisə haqqında məlumat verilir, ya bir şey soruşulur, ya da bir işə təhrik edilir*. Hər hansı bir söz və ya söz birləşməsi cümlə şəklində formalaşmasa, bitmiş bir fikri ifadə edə bilməz. Məsələn: *məktəbin həyəti, uşaqların səsi, zəng vurulanda, sıraya düzülən uşaqlar* və s. kimi birləşmələrdə *müəyyən əşya və hadisələrin yalnız adı çəkilir*, onlar haqqında *bitmiş fikir işə ifadə* olunmur. *Məktəbin həyəti səliqəlidir. Uşaqların səsi eşidilir. Zəng vuruldu? Sıraya düzülün!* – cümlələrində isə ya bir iş haqqında məlumat verilir, ya bir şey soruşulur, ya da bir işə təhrik edilir. Bütün bunlarda bitkin fikir vardır.

Sözlərin bitmiş fikir ifadə edən birləşməsinə cümlə deyilir.

Cümlə həm ayrı-ayrı sözlərin, həm də söz birləşmələrinin bir-biri ilə əlaqələnməsi yolu ilə yaranır. Məsələn: *Anar məktəbdə oxuyur. Onun atası neft mühəndisidir*. Birinci cümlə sözlərin (*Anar, məktəb, oxumaq*), ikinci cümlə isə iki söz birləşməsinin (*Onun atası, neft mühəndisi*) mənə və qrammatik cəhətdən əlaqəsindən yaranmışdır.

Cümlə yalnız bir sözdən də ibarət ola bilər. Məsələn: *Axşamdır. Sakitlikdir. Qaranlıqdır* və s. Bu sözlərin üçü də bitmiş fikir ifadə edir, buna görə də cümlədir.

Cümlələr quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur.

Sadə cümlənin bir qrammatik əsası olur. Məsələn: *Zəng vuruldu: Dərs başlandı*.

Mürəkkəb cümlənin isə iki və daha artıq qrammatik əsası olur. Məsələn: *Müəllim sinfə daxil oldu, şagirdlər ayağa qalxdılar*.

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri

Cümlələr məqsəd və intonasiyaya görə dörd növə bölünür: **nəqli cümlə**, **sual cümləsi**, **əmr cümləsi**, **nida cümləsi**.

Nəqli cümlə

Nəqli cümlələrdə müəyyən bir iş, hadisə, əşya və s. haqqında məlumat verilir.

Məsələn: *Yaz gəlir. Əkin işləri başlanır. Sular bulanır və s.* Nəqli cümlələr **adi intonasiya** ilə deyilir. Dilimizdə başqa cümlə növlərinə nisbətən nəqli cümlələr daha çox işlənir.

Sual cümləsi

Sual məqsədi ilə işlədilan cümlələrə sual cümləsi deyilir.

Belə cümlələr bir şey haqqında məlumat almaq və ya hər hansı bir məlumatı dəqiqləşdirmək məqsədi ilə işlədilir. **Sual cümlələri üç yolla** yaranır:

1. **Sual əvəzliliklərinin köməyi ilə.** Məsələn: *Neçə yaşın var? Hansı məktəbdə oxuyursan? Məktəbiniz haqqında nə bilirsən?* Bu cümlələr *neçə?, hansı? və nə?* sual əvəzliliklərinin köməyi ilə yaranmışdır.

2. **Sual ədatlarının köməyi ilə.** Məsələn: *Dərslərini oxudunmu? İmtahandan qorxmursan ki? Axı sən bunları bildirdin?* Bu cümlələr *-mı, ki* və *k* sual ədatlarının köməyi ilə yaranmışdır.

3. **Yalnız sual intonasiyasının köməyi ilə.** Məsələn: *Dərs başladı? Yaz gəlir? Sən gedirsən?* **Sual cümlələrinin bu növündə intonasiya cümlənin sonunda yüksəlir.** Bu tip cümlələrin cavabında ya həmin cümlələrin özlərini, ya da bir hissəsini təkrar etmək lazımdır. Məsələn: *Bəli, dərs başladı. Bəli, başladı* və s. **Sual ədatlarının köməyi ilə yaranan sual cümlələrinin cavabı da bu qayda ilə düzəlidir.**

Sual əvəzliliklərinin köməyi ilə yaranan sual cümlələrində isə sual əvəzliyinin tələb etdiyi sözü işlətmək lazımdır. Məsələn: *Neçənci sinifdə oxuyursan? – Onuncu.*

Əmr cümləsi

Əmr, istək, arzu, xahiş, məsləhət və s. kimi mənalara bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir.

Belə cümlələrin *xəbəri əmr şəklində* olan *fellə* ifadə olunur.
Məsələn: *Uşağa su verin. Dərslərini yaxşı oxu. Gözləsin. Gedək və s.*

Nida cümləsi

Yüksək hiss və həyəcanla deyilən cümlələr nida cümləsi adlanır.

Nəqli, sual və əmr cümlələri həyəcanlı intonasiya ilə deyildikdə *nida cümlələrinə* çevrilir. Nida cümlələri iki yolla yaranır:

1. **İntonasiyanın köməyi ilə.** Məsələn: *Bu nə iş idi, tutdun! Qalx, qalx, ana Vətən! Bəsdir, aparın bunları!* və s.

2. **Nidaların köməyi ilə.** Məsələn: *Vay-vay, gör mən nə etdim? Aman, köməyə gəlin! Of, partla ürəyim!* və s. Nida cümlələri daha çox bədii əsərlərdə, xüsusilə də dram əsərlərində və şeirlərdə işlənir. Nida cümlələrindən sonra, adətən, **nida** işarəsi qoyulur.

SADƏ CÜMLƏ

Cümlə üzvləri

Bir-biri ilə həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlı olan və müəyyən bir sintaktik suala cavab verən sözlərə *cümlə üzvləri* deyilir.

Cümlədəki sözlərin heç də hamısı cümlə üzvü ola bilmir. Hər hansı bir söz cümlə üzvü olmaq üçün, birinci növbədə, **leksik mənə** daşmalı və başqa bir sözle **sintaktik əlaqədə** olmalıdır. Deməli, cümlə üzvləri yalnız **əsas nitq hissələri** ilə ifadə olunur. Öyrəndiyimiz kimi, isim cümlədə daha çox *mübtəda* və *tamamlıq*; *sifət* və *say*, əsasən, *təyin*; *zərf* *zərflik*; təsriflənən *fellər* isə *xəbər* olur. Əvəzlik əvəz etdiyi nitq hissəsinin sintaktik vəzifəsini daşıyır.

Cümlə üzvləri *söz birləşmələri* ilə də ifadə olunur. Nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvləri quruluşca **sadə**, söz birləşmələri ilə, mürekkəb adlarla ifadə olunan cümlə üzvləri isə **mürekkəb cümlə üzvləri** olur.

Cümlənin beş üzvü var. Cümlənin təşkilindəki vəzifəsinə görə cümlə üzvləri iki növə bölünür:

1. **Baş üzvlər:** *mübtəda*, *xəbər*.
2. **İkinci dərəcəli üzvlər:** *tamamlıq*, *təyin* və *zərflik*.

Cümlənin baş üzvləri. Mübtəda

Mübtəda cümlədə haqqında danışılan şəxsi, əşyanı bildirən baş üzvdür. Kim?, nə? bəzən də hara? suallarından birinə cavab verir, ismin adlıq halında olan sözlərlə və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məsələn: Uşaq (kim?) evdədir. Bulaq suyu (nə?) sərin olur. Bərdə (hara?) qədim şəhərdir və s.

Mübtəda daha çox **isimlə** və **əvəzliklə** ifadə olunur. Məsələn: *Anar Quba Özəl Türk Liseyində oxuyur. O, əlaçı şagirdidir. Biz onunla bir yataqxanada yaşayırdıq* və s.

Məsdər və isimləşmiş sifət, feli sifət və say da cümlədə mübtəda ola

bilir. Məsələn: *Yaşamaq gözəldir. Qocalar dayağımızdır. Yaşayan yaratmalıdır. Onuncular irəlidedirlər və s.*

Mübtədə söz birləşmələri və mürəkkəb adlarla da ifadə olunur. Məsələn: *El gücü (nə?) böyük qüvvədir. Bizim arzumuz (nə?) xalqın xoşbəxtliyidir. Meşəyə gedənlər (kim?) qayıtdılar. El yolunda şəhid olanlar (kim?) unudulmur. Xalça toxumaq (nə?) qədim peşədir. Qız qalası (nə?) ulu keçmişimizin yadigarıdır. Mirzə Ələkbər Sabir (kim?) satira ustasıdır və s.*

Mübtədə quruluşca sadə və mürəkkəb olur.

Nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtədalar sadə, söz birləşmələri və mürəkkəb adlarla ifadə olunan mübtədalar isə mürəkkəb olur.

Mübtədə qrammatik cəhətdən cümlənin ən müstəqil üzvüdür, yəni heç bir cümlə üzvünə tabe olmur. Mübtədə cümlədə ən çox xəbərle bağlı olur. Mənsubiyyət və cəm şəkilçiləri qəbul etmiş sözlər də cümlədə mübtədə olur. Məsələn: *Atam (kim?) müəllimdir. Şagirdlər (kim?) məktəbə gedirlər. Kitablarımız (nə?) çantatadır. və s.*

Adlıq halda olan sözlər cümlədə mübtədə olur.

Xəbər

Xəbər mübtədəyə aid hərəkət və ya hökmü bildirən baş üzvdür. Nə edir? (felin bütün şəkil və zamanlarında) kimdir? nədir? necədir? haradadır? və s. suallarından birinə cavab verir.

Xəbər ən çox təsriflənən fellərlə ifadə olunur. Məsələn: *Körpə yatır. Qapı açıldı. Evimizə qonaqlar gələsindir. Sabah kəndə getməliyik və s.*

Nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərler quruluşca sadə, söz birləşmələri və mürəkkəb adlarla ifadə olunan xəbərler isə mürəkkəb olur. Yuxarıdakı nümunələrdə işlənmiş xəbərlerin hamısı sadə xəbərlerdir. Mürəkkəb xəbərlərə aid nümunə: *Ən sevimli nəğməmiz ana laylasıdır. Azərbaycan hamımızın vətənidir. Müəllimin borcu şagirdləri düzgün tərbiyə etməkdir. Qəhrəmanlıqla ölmək əbədi yaşamaqdır. Ən çox sevdiyim şair Məhəmməd Füzulidir və s.*

Xəbər cümlədə ən çox mübtədə ilə bağlı olur, mübtədadan asılı olur və şəxsə, kəmiyyətə görə onunla uzlaşır.

Xəbər ifadə vasitələrinə görə iki növə bölünür: **feli xəbər**, **ismi xəbər**.

Feli xəbər

Feli xəbərlər təsriflənən fellərlə və frazeoloji fellərlə ifadə olunur. Məsələn: *Ana bütün gecəni yatmadı, oğlunu yada saldı. Kəndə getməliyik. Bir neçə gün bizdə qal. Körpə dil açır. Diqqətlə qulaq asın və s.* Feli xəbər quruluşca mürəkkəb olmur.

İsmi xəbər

İsmi xəbərlər adlarla (*isim, sifət, say, əvəzlilik* və s.) ifadə olunur. Məsələn: *Uşaq bağçadadır (isimlə). Hava sərin dir (sifətlə). Qiymətlərimin hamısı beşdir (sayla). Gələn mənim (əvəzliliklə) və s. Məsdərlə, ismi birləşmələrlə, feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunan xəbərlər də ismi xəbərlərdir. Məsələn: Arzum oxumaqdır (məsdərlə). Bakı sənaye şəhəridir (II növ təyini söz birləşməsi ilə). Bu kitabın müəllifi Turatın atasıdır (III növ təyini söz birləşməsi ilə). Bu uşaqlar dünən dərsə gecikənlərdir (feli sifət tərkibi ilə).*

İsmi xəbərlərin sonuna həmişə xəbərlik şəkilçisi artırılır.

Var, yox, bəs, mümkün, lazım, gərək sözləri də *ismi xəbər* kimi işlənir və *heç bir suala cavab vermir*. Məsələn: *Mənim sizdən bir xahişim var. Otaqda heç kim yoxdur. Bizə məənəviyyat lazımdır. Hələlik bunlar bəsdir* və s.

İdi, imiş hissəcikləri aid olduğu söz və söz birləşmələri ilə birgə *ismi xəbər* olur və onun quruluşuna təsir etmir. Məsələn: *Gələnlər tələbələr idi* və s.

Xəbərin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması

Feli və ismi xəbərlər mübtədə ilə şəxsə görə həmişə uzlaşır, yəni mübtədə hansı şəxsdirsə, xəbər də həmin şəxsin şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: *Mən universitetdə oxuyuram. Biz yayda bağımızda dincəldik. Onlar kəndə gedirlər* və s.

Xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə görə də uzlaşır. Mübtədə tək olduqda xəbər də təkde işlənir. Və ya əksinə, mübtədə cəm olduqda xəbər də cəm olur. Lakin kəmiyyətə görə uzlaşma I və II şəxslərdə həmişə gözləndiyi halda, III şəxsin cəmində bəzən pozulur. III şəxsin cəmində xəbərin mübtədə ilə kəmiyyətə görə uzlaşması bu qayda üzredir:

1. Mübtədə insan anlayışı bildirdikdə xəbər cəmdə olur. Məsələn: *Uşaqlar qaçırlar. Tamaşaçılar onu alqışladılar və s.* Lakin bəzi hallarda xəbər təkde də işlənir, yəni mübtədə ilə kəmiyyətə görə uzlaşmır. Məsələn: *Qonaqlar gəldi.*

2. Mübtədə heyvan, quş, anlayışı bildirdikdə xəbər həm cəmdə, həm də təkde ola bilər. Məsələn: *Quzular mələşirlər. Quzular mələşir. Quşlar uçurlar. Quşlar uçuur.*

3. Mübtədə bu anlayışları bildirmədikdə xəbər onunla, adətən, uzlaşmır. Məsələn: *Çaylar daşır. Evlər tikilir. Ağaclar çiçəkləyir və s.*

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri

Cümlənin baş üzvləri söylənilən fikrin əsas məzmununu bildirir. İkinci dərəcəli üzvlər isə baş üzvlərə aid olub, onları müxtəlif cəhətdən izah edir. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri tamamlıq, təyin və zərflikdir. Tamamlıq və zərflik xəbərlə bağlı olur və onu müxtəlif baxımdan aydınlaşdırır. Təyin isə həm mübtədəyə, həm də tamamlığa aid ola bilər.

TAMAMLIQ

Tamamlıq cümlədə əşya məzmunu bildirir, adlıq və ziyəlik hallardan başqa, qalan halların suallarına cavab verir. Tamamlıq kimi?, nəyi?, nə?, kimə?, nəyə?, kimdə?, nədə?, kimdən?, nədən?, kim ilə?, nə ilə?, kim üçün?, nə üçün?, kim haqqında?, nə haqqında?, nə barədə? suallarından birinə cavab verir. Məsələn: Uşağı (kimi?) çağır. Kitabı (nəyi?) aldım. Müəllimdə (kimdə?) maraqlı kitab var. Biz onunla (kim ilə?) fəxr edirik. Milli qəhrəmanlar haqqında (kim haqqında?) nə bilirsiniz? və s.

Tamamlıq daha çox isim və əvəzliliklərlə ifadə olunur. Məsələn: Anar Turala dedi. Biz onu tanıyırdıq və s.

Məsədlər və isimləşmiş başqa nitq hissələri də cümlədə tamamlıq olur. Məsələn: Yaşamağı atalardan öyrənin (məsdərlə). Yaxşını pisdən ayırın (sifətlə). Gələnləri qarşıləyin (feli sifətlə) və s.

Nitq hissələri ilə ifadə olunan tamamlıqlar quruluşca sadə olur (bax: yuxarıdakı nümunələrə). Söz birləşmələri, mürəkkəb adlar, feli sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunan tamamlıqlar quruluşca mürəkkəbdir. Məsələn: Elin sərvətini (nəyi?) göz bəbəyi kimi qoruyun. Vətənin keşiyində duranlara (kimə?) qayğı gərəkdir. Mətni düzgün oxumağı (nəyi?) öyrənin və s.

Tamamlığın iki növü var: vasitəsiz tamamlıq, vasitəli tamamlıq.

Vasitəsiz tamamlıq

Vasitəsiz tamamlıq ismin təsirlik halında olur, yalnız təsirli fellərlə bağlı olur və kimi?, nəyi?, nə? (bəzən də haranı?) suallarından birinə cavab verir.

Vasitəsiz tamamlıq iki cür olur: müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq müəyyən təsirlik halda olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur və kimi? nəyi? suallarına cavab verir.

Məsələn: İclasda şagirdlərimizi (kimi?) təriflədilər. Məktubu (nəyi?) yola saldım. Arazın qardaşını (kimi?) Türkiyəyə oxumağa göndərirlər və s.

Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq qeyri-müəyyən təsirlik

halda olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur, nə? sualına cavab verir və həmişə xəbərin yanında işlənir..

Məsələn: Uşaq su (nə?) istəyir. Bağban gül (nə?) əkir. Arxeoloqlar Şəmkirdə qədim insan məskənləri (nə?) tapıblar və s.

Substantivləşən (isimləşən) işarə əvəzlilikləri, yer zərfləri (ora, bura, içəri, irəli və s.) də təsirlik halda olduqda cümlənin vasitəsiz tamamlığı olur. Məsələn: Ana bunu hiss etdi. İçərini diqqətlə yoxla. Buranı kim təmizləyib və s.

Təsirlik halda olan söz zaman anlayışı bildirdikdə (nə vaxt?, nə zaman? suallarına cavab verdikdə) cümlənin zaman zərfliyi olur. Məsələn: Keçən yayı kənddə dincəlmişəm. Bu gecəni çox narahat yatmışam və s. Bu cümlələrdəki yayı və gecəni sözləri nə zaman? sualına cavab verdiyi üçün onları tamamlıq yox, zərflik kimi qəbul etmək lazımdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, vasitəsiz tamamlıq həmişə təsirli fellərlə əlaqələnir. Bu cümlələrdəki yayı və gecəni sözləri isə təsirsiz fellərlə əlaqələnmişdir.

Qeyd: Qeyri-müəyyənlik bildirən (nə? sualına cavab verən) vasitəsiz tamamlıq eyni suala cavab verən mübtədaya oxşayır. Məsələn: Quzu (nə?) su (nə?) içir. Quş (nə?) dən (nə?) yeyir. Lakin bu cümlələrdəki quzu və quş sözləri mübtədə, su və dən sözləri isə tamamlıqdır. Bu cür tamamlığı nə? sualına cavab verən mübtədadan asanlıqla fərqləndirmək olar. Birincisi, belə tamamlığa müəyyənlik bildirən hal şəkilçisi artırmaq olur: Quzu suyu içir. Quş dənini yeyir. İkincisi isə, bu cür tamamlıq həmişə felin yanında işlənir və onun yerini dəyişdikdə (və ya əvvəlinə, o, bu işarə əvəzliliklərini artırıqda) həmin tamamlıq təsirlik halın şəkilçisini qəbul edir: Suyu quzu içir. Dənini quş yeyir (Quzu bu suyu içir. Quş bu dənini yeyir).

Vasitəli tamamlıq

Vasitəli tamamlıqlar kimə?, nəyə?, kimdə?, nədə?, kimdən?, nədən?, kim ilə?, nə ilə?, kim üçün?, nə üçün?, kim haqqında?, nə haqqında?, nə barədə? suallarından birinə cavab verir.

Məsələn: *Anaya hədiyyə aldıq. Bizdə köhnə çap kitabları var. Biz onunla fəxr edirik. Uşaq üçün dərslik alın. Dastanlar haqqında nə bilirsiniz?* və s.

Tamamlığın hər iki növü daha çox fəli xəbərle bağlı olur. Lakin vasitəli tamamlıq bəzən ismi xəbərle də bağlı ola bilər. Məsələn: *O, yaşca məndən kiçikdir. Səninlə işim var. Onda gözəl qabiliyyət var.* və s.

Tamamlıq xəbərle, əsasən, idarə əlaqəsi ilə bağlı olur.

Qeyd: Biz, siz, onlar şəxs əvəzliləri ismin yönük, yerlik, çıxışlıq hallarında işlənilib, *yer anlayışı bildirdikdə* tamamlıq yox, zərflik olur. Məsələn: *Bizə gedək. Sizdən gəlirəm. Onlarda oturmuşdum.*

TƏYİN

Cümlədə isimlə ifadə olunan hər hansı üzvü izah (təyin) edən ikinci dərəcəli üzvə təyin deyilir.

Təyin *necə?, nə cür?, hansı?, neçə?, nə qədər?, neçənci?* suallarından birinə cavab verir. Məsələn: *Anar intizamlı oğlandır. Sınıfda iyirmi şagird var. Çalışqan şagirdlər misalları hamıdan tez həll etdilər və s.*

Təyin daha çox *sifət, feli sifət və işarə əvəzliliyi* ilə ifadə olunur. Məsələn: *Kəndimiz uca dağlar qoynunda yerləşir (sifətlə). Mağazadan beş dəftər aldım (sayla). Bu kitab çox maraqlıdır (əvəzliliklə). Yatmış körpə səsə oyandı (feli sifətlə) və s.*

İsim və zərflər də sifətin xüsusiyyətlərini daşdıqda (sifətləşdikdə) təyin vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn: *Cərrah Əli qonşumuzdur. Özüənə dəri çanta aldım. Daş bina davamlı olur. Aşağı otaqlar nəmdir və s.*

Bezen təyin *qoşmalı məsdərlə* də ifadə oluna bilər. Məsələn: *Yaşamaq kimi, görəsən, nemət varmı?*

Təyin quruluşca sadə və mürəkkəb olur.

Nitq hissələri ilə ifadə olunan təyinlər quruluşca sadə olur (bax.: yuxarıdakı nümunələrə).

İsmi birləşmələr və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunan təyinlər isə quruluşca mürəkkəb olur. Məsələn: *Məktəb direktoru Əli müəllim qabaq sırada oturmuşdur. Səhərdən meşəyə gedən uşaqlar axşama yaxın qayıtdılar.*

Cümlədə isimlə (və ya isimləşmiş sözlərlə) ifadə olunan bütün üzvlərin təyini ola bilər. Məsələn: *Yaşıl zəmilər göz oxşayır. Qız güllü donunu geymişdi. Biz doqquzuncu mikrorayonda yaşayırıq. Məmməd Araz istedadlı şairdir.* Bu cümlələrdəki *yaşıl, güllü, birinci* və *istedadlı* təyinləri sıra ilə *mübtədaya, tamamlığa, zərfliyə* və *ismi xəbərdə* aiddir.

Təyin həmişə yanaşma əlaqəsi ilə başqa cümlə üzvlərinə tabe olur.

ZƏRFLİK

Zərflik hərəkətin icrasını müxtəlif cəhətdən izah edən ikinci dərəcəli üzdür.

Zərflilər, əsasən, cümlənin feli xəbərlərinə aid olur və yanaşma əlaqəsi ilə onlara bağlanır. Məsələn: *Şagirdlər imtahanlara ciddi hazırlaşurlar. Uşaqlar həyətdə oynayırlar. Axşam biza gələrsən. Əsgərlər irəli cumdular. Xəstə olduğu üçün uşağın rəngi sapsarı idi və s.* Bu cümlələrdəki ciddi zərfliyi işin icra tərzi, həyətdə və irəli zərfliləri iş və hərəkətin icra olunduğu yeri, axşam zərfliyi iş və hərəkətin icra zamanını bildirir. Bu zərflilərin hamısı feli xəbərə aiddir. Sonuncu cümlədəki xəstə olduğu üçün zərfliyi isə əlamətin yaranma səbəbini bildirir və ismi xəbərə aiddir.

Zərflik daha çox zərflilərlə ifadə olunur. Məsələn: *Uşaq bərk yatmışdı. Mən onu çoxdan tanıyıram. Qoca ehtiyatla yeriyirdi. Dünən yağış yağdı. Məruzəçi az danışdı və s.*

İsim, feli bağlama və qoşmalarla işlənən məsdər de cümlədə zərflik olur. Məsələn: *Dağlara qar yağır. Biz İçərişəhərdə yaşayırıq. Baba gül-gülə dedi. Qoca yıxılmamaq üçün ağaca söykəndi.*

Zərflik quruluşca sadə və mürəkkəb olur.

Nitq hissələri ilə ifadə olunan zərflilər sadə, ismi birləşmələr və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunan zərflilər isə mürəkkəb olur. Yuxarıdakı zərflilərin hamısı quruluşca sadədir. Aşağıdakı cümlələrdə isə mürəkkəb zərflilər işlənmişdir: *Xəzər dənizinin dərinliyindən neft çıxır. Kür çayı daşanda el-obanın vəziyyəti çətinləşir. Eşitdiklərimi öz gözələmlə görmək üçün hadisə yerinə getdim. Kişi geriyyə baxmadan yeyin-yeyin gedirdi və s.*

Zərfliyin məna növləri

Zərfliyin aşağıdakı məna növləri var:

1. Tərzi-hərəkət zərfliyi. *İş və hərəkətin icra tərzi, necə?, nə cür?* suallarından birinə cavab verir.

Tərzi-hərəkət zərfləri, feli bağlama, feli bağlama tərkibləri, qoşmalı söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məsələn: *Əsgərləriniz qəhrəmancasına vuruşur. Qapı taybatay açıldı. Düşünmədən danışma. Uşaq böyüklər kimi danışdı. Ana qayğılı halda dedi. Kişinin qara bıqları qoç buynuzu kimi əyilmişdi və s.*

Təyin ilə tərzi-hərəkət zərfliyini bir-birindən fərqləndirmək üçün onların hansı cümlə üzvünə aid olduğuna fikir vermək lazımdır. *Təyin həmişə isimlə ifadə olunan üzvləri izah edir.* Məsələn: *Açıq qapı bizimdir. Anar yaxşı oğlandır. Tərzi-hərəkət zərfliyi isə feli xəbərlə bağlı olur.* Məsələn: *Anar yaxşı oxuyur. Mənimlə açıq danış və s.*

2. Zaman zərfliyi. *İş və hərəkətin, hadisənin zamanını bildirir, nə vaxt?, nə zaman?, haçan? suallarından birinə cavab verir.*

Zaman zərfləri, zaman mənalı isimlər, feli bağlama, feli bağlama tərkibləri və ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn: *İndi hər kəs öz bacarığını göstərməlidir. Dünən səhərdən yağış yağır. Tənəffüsdə müdirin yanına get. Onu görəndə ürəkdən sevinirəm. Qız qurtarana kimi buradayıq. Mən onu uşaqlıq illərindən tanıyıram. Biz səhər açılar-açılmaz evdən çıxdıq və s.*

3. Yer zərfliyi. *İş və hərəkətin icra olunduğu yeri, istiqamətini, başlanğıc və bitmə nöqtəsini bildirir, hara?, haraya?, harada?, haradan? suallarından birinə cavab verir.*

Yer zərfləri, yer mənalı isimlər və ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn: *Yuxarıdan evimiz görünür. Evə tələsirəm. Oradan aşağı düş. Dəniz sahilində dincəlirik. Dağın başında tonqallar yanırırdı və s.*

4. Kəmiyyət zərfliyi. *İş və hərəkətin nə qədər icra olunduğunu bildirir, nə qədər?, bəzən də nə dərəcədə? sualına cavab verir.*

Miqdar zərfləri və ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn: *Dünən mən sizi çox gözlədim. Bu gün az işlədik. O, həddindən çox kökəlibdir. Bu sözü mən sizə dəfələrlə demişəm. Biz onunla bir neçə dəfə görüşmüşdük. Məhsulumuz ikiqat artmışdır və s.*

5. Səbəb zərfliyi. *İş, hərəkət və ya əlamətin səbəbini bildirir,*

niyə?, nə üçün?, nə səbəb? suallarına cavab verir.

Üçün, ötrü, görə qoşmaları ilə işlənən sözlər və birləşmələrlə, feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, ismi birləşmələr, sual əvəzlilikləri və s. ilə ifadə olunur. Məsələn: *Utandığından uşağın sifəti qızarmışdı. Nəqliyyat işləmədiyi üçün evdə oturmaları olduq. Oğlum universitetə qəbul olunduğu üçün çox seviniyəm. Bu gün niyə evdəsən? Düşmən qorxaraq geri çəkildi. Yer belləməkdən allərinin içi qabarmışdı* və s.

Səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi iş xəbərdəki işdən əvvələ aid olur.

6. Məqsəd zərfliyi: İş və hərəkətin məqsədini bildirir, niyə?, nədən ötrü?, nəyə görə?, nə məqsədlə? suallarına cavab verir.

Üçün, ötrü qoşmaları ilə işlənən isim, məsdər və məsdər tərkibləri, sual əvəzlilikləri, ismi birləşmələr və s. ilə ifadə olunur. Məsələn: *Tədqiqatçı Qarabağa bu yerlərin təbiətini öyrənmək üçün gəlmişdi. Vətəni qorumaq üçün vətənpərvər övladlar yetişdirməliyik. Öskürməmək üçün əlimi ağzıma tutmuşdum. Uşaq dincəlmək üçün bağa getdi. O, torpaqlarımızı düşməndən təmizləmək üçün könüllü olaraq cəbhəyə getdi* və s.

Məqsəd zərfliyi səbəb zərfliyinə oxşasa da, mənə çalarına görə ondan fərqlənir. Səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi iş, qeyd olunduğu kimi, xəbərdəki işdən əvvələ aid olur. Məqsəd zərfliyində isə əksinədir: *Onun ifadə etdiyi iş xəbərdəki işdən sonraya aid olur.* Bundan əlavə, məqsəd zərfliyinə **nə məqsədlə?** sualını vermək mümkün olduğu halda, səbəb zərfliyinə bu sualı vermək düzgün olmur. Bu fərqi aşağıdakı iki nümunədə aydın görmək olar:

1. *O, şəhərdə darıxdığı üçün kəndə getdi.*
2. *O, anasını görmək üçün kəndə getdi.*

Birinci cümlədə **səbəb zərfliyi**, ikinci cümlədə isə **məqsəd zərfliyi** işlənmişdir. Səbəb zərfliyindəki iş (*darıxmaq*) xəbərdəki işdən (*getmək*) əvvəl baş verir. Bundan əlavə, birinci cümlədəki zərfliyə **nə məqsədlə?** sualını vermək düzgün olmaz, ikinci cümlədəki zərfliyə isə bu sualı vermək olar.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN ƏLAVƏSİ

Cümlədə özündən əvvəlki üzvü izah edən, dəqiqləşdirən sözə və ya söz birləşməsinə əlavə deyilir.

Əlavələr aid olduğu cümle üzvündən sonra gelir, həmin üzvlə eyni qrammatik formada olur və ondan xüsusi fasilə, intonasiya ilə ayrılır. Məsələn: *İbrahimlə İsmayıl – ata ilə oğul Kəbəni yenidən ucaltdılar. Əli özümüzünküdür – uzaq qohumumuzdur. Günaya – X sinif şagirdinə mükafat verdilər. Dünən, mayın 15-də fərdi sərgim açıldı.*

Yuxarıdakı cümlələrdə sıra ilə mübtədanın, xəbərin, tamamlığın və zərfliyin əlavəsi işlənmişdir. Nadir hallarda təyinin də əlavəsi işlənir. Bu zaman əlavədən əvvəl çox vaxt yəni sözü işlənir: *Sonuncu, yəni iyirmi beşinci test çox çətin idi.*

Əlavələr aid olduğu sözlərdən tire (–) ilə ayrılır. Bəzən əlavədən əvvəl tire əvəzinə, vergül işarəsi də qoyulur. Məsələn: *Biz, milli ordunun döyüşçüləri Vətəni qorumağa and içirik.*

Əlavə bəzən yəni bağlayıcısı ilə də işlənir və bu halda da ondan əvvəl vergül qoyulur. Məsələn: *Biz uzaqdan, yəni ucqar dağ kəndindən gəlmişik.*

Cümlədə bəzən üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin, fəli sifət, fəli bağlama və məsdər tərkiblərinin asılı tərəflərinə, xitablara aid əlavələr də işlənir. Məsələn: *Turalın – gənc döyüşçünün qəhrəmanlığı bütün alaya yayıldı. Kəndə – doğma obaya qayıdanda onun xəyalında uşaqlıq illəri canlandı. Çiçəklən, Azərbaycan, doğma Vətən! və s.*

Həmcins üzvlü cümlələr

Eyni bir cümlə üzvü ilə bağlı olub, eyni suala cavab verən və qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu olan üzvlərə həmcins üzvlər deyilir.

Həmcins üzvlər arasında tabesizlik əlaqəsi olur və onlar bir-biri ilə ya sadələmə intonasiyası, ya da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanır.

Cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bilər. Məsələn: *Sinifdə oğlanlar və qızlar var. Oqtay həm oxuyur, həm də işləyir. Aysel gülləri, çiçəkləri*

sulayır. İndi şəhərdə də, kəndə də qaz var. O, bacarıqlı, tərbiyəli və ağıllı oğlandır və s. Bu cümlələrdə sıra ilə həmcins mübtədalar, xəbərlər, tamamlıqlar, zerfliklər və təyinlər işlənmişdir.

Həmcins üzvlər arasında və, ilə bağlayıcılarından başqa, qalan bağlayıcılar işlədikdə vergül qoyulur. Həmcins üzvləri bir birinə bağlayan qarşılaşdırma bağlayıcılarından (*amma, ancaq, lakin*) və təkrar olunan, *həm – həm də, nə – nə də, ya – ya da, gah – gah da* bağlayıcılarından (ikincisindən) əvvəl vergül qoyulur. Məsələn: *Uşaq gah ağlayır, gah da gülürdü. Sən ya iqtisadçı, ya da mühəndis ol. İclasda nə mənə, nə də sənə söz verəcəklər. O həm ana dilini yaxşı bilir, həm də bir neçə xarici dildə sərbəst danışır* və s.

Həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözlər

Həmcins üzvlərin hamısına aid olub, onları ümumiləşdirən sözə və ya söz birləşməsinə ümumiləşdirici söz deyilir.

Ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən əvvəl gəldikdə, ondan sonra iki nöqtə, sonra gəldikdə isə ondan əvvəl tire işarəsi qoyulur. Məsələn: *Sınıfdakilər: müəllimlər və valideynlər diqqətlə müdirə qulaq asırdılar. Məktəbdə, küçədə, bağda – hər yerdə bir səliqə-sahman gözə dəyirdi* və s. Bəzən ümumiləşdirici sözdən əvvəl bir sözlə ifadəsi işlədilir. Məsələn: *İndi evdəkilərdən də, dostlardan da – bir sözlə, hamudan incimişəm.*

Bəzi hallarda ümumiləşdirici sözdən sonra yəni, məsələn sözləri də işlədilir. Məsələn: *Lənkəran və Astarada sitrus meyvələri, yəni: limon, mandarin və apelsin yetişir. Dillərin bir qisminə, məsələn: ərəb, fars, rus dillərində sözün kökü içəridən dəyişir* və s.

Həmcins üzvlərdə ixtisarlər

Həmcins üzvlərdə təkrar olunan bəzi qrammatik şəkilçilər və hissəciklər sonuncusu saxlanılmaqla ixtisar oluna bilər. Hal, cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri, xəbərdə şəxs şəkilçiləri, eləcə də idi, imiş hissəcikləri və, ilə, üçün qoşmaları daha çox ixtisar olunur. Məsələn:

1. *Məktəbdəki tədbirdə müəllim (–), şagird (–) və valideynlər iştirak edəcəklər.*

ifadə edildikdə, xəbər III şəxsin cəmində və ya təkində işləne bilər. Məsələn: Günay, Aysel və Aytən məktəbə gedirlər. Yazda güllər, çiçəklər və ağaclar yaşıl dona bürünür.

Sadə cümlədə sözlərin sırası və məntiqi vurğu

Yalnız baş üzvlərdən ibarət olan cümlələrdə (*müxtəsər cümlələrdə*) əvvəl mübtədə, sonra xəbər işlənir. Məsələn: *Yaz gəlir. Ağaclar çiçəkləyir. Sular daşır. Oxuyan Rəşiddir. Biz irəlidayıq* və s.

İkinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə qurulan geniş cümlələrdə də, adətən, cümlənin əvvəlində mübtədə, axırında isə xəbər gəlir. Təyin mübtədadan (və ya tamamlıqdan) əvvəl, tamamlıq mübtədadan sonra, zərflik isə xəbərin yanında (əvvəlində) işlənir. Məsələn: *Müəllim yeni sözləri ucadan və xüsusi vurğu ilə deyirdi.*

Lakin dilimizdə zərfliklərin cümlənin əvvəlində işləndikləri hallar da çoxdur. Məsələn: *Axşam narın yağış yağdı. Dünən məktəbimizdə gənc şairlərlə görüş keçirildi.*

Qeyd olunduğu kimi, təyin həmişə aid olduğu üzvdən əvvəl işlənir. Məsələn: *Neft mühəndisi Həsənli gənc fəhlələrlə şirin söhbət edirdi. Qonşumuz bacarıqlı dülğərdir* və s.

Cümlələrdə məqsəddən asılı olaraq, bezi üzvlərin yeri dəyişdirilir. Belə hallarda diqqətə çatdırılan söz bir qədər yüksək tonla, xüsusi vurğu ilə deyilir. Bu cür qüvvətli vurğu altında deyilən sözlər, adətən, xəbərin yanında işlənir. Məsələn:

Biz kəndə sabah yola düşürük.

Biz sabah kəndə yola düşürük.

Sabah kəndə biz yola düşürük.

Bu cümlələrdə məqsəddən asılı olaraq, sözlərin sıralanma qaydası dəyişdirilmiş və üzərinə vurğu düşən söz xəbərin yanına gətirilmişdir. Birinci cümlədə məqsəd yola düşməyin zamanını, ikinci cümlədə yerini, üçüncü cümlədə isə kimin yola düşməsini ifadə etməkdədir.

Cümlədə sözlərin yerini dəyişmədən də ayrı-ayrı sözləri qüvvətli vurğu altında demək mümkündür. Məsələn: *Sənin qardaşın Türkiyədə oxuyur. Sənin qardaşın Türkiyədə oxuyur. Sənin qardaşın Türkiyədə*

2. *Dənizkənarı parkda gəzərkən tələbə yoldaşlarımdan Afiq (-), İsa (-) və Oqtayı gördüm.*
3. *Mən dərslərimi oxumuş (-), tapşırıqları yazmış (-), ev-əşiyi yığışdırmışam.*
4. *Uşaq evdə oxuyur (-), yazır (-) və arabir televizora baxırdı.*
5. *Rəssam tez-tez buralara gələr (-), camaatla söhbət edir (-) və gözəl şəkillər çəkərmiş.*
6. *Bütün bunları öz gücüm (-), bacarığım (-) və qabiliyyətimlə əldə etmişəm.*
7. *Ata oğlu (-), qızı (-) və gəlini üçün hədiyyə aldı.*
8. *Bu gün bizə əmi (-), bibi (-) və nənəm gələcək.*

Birinci cümlədə həmcins mübtədaların (*müəllimlər, şagirdlər*) cəm şəkilçisi, ikinci cümlədə isə həmcins tamamlıqların (*Anarı, Turalı*) hal şəkilçisi ixtisar edilmişdir. Üçüncü cümlədə həmcins xəbərlərdəki (*oxumuşam, yazmışam*) şəxs şəkilçiləri buraxılmışdır. Dördüncü və beşinci cümlələrdəki *idi* və *imiş* hissəciklərinin qısa forması ixtisar edilmişdir (*oxuyurdu, yazırdı* əvəzinə *oxuyur, yazır; gələrmiş, söhbət edərmiş* əvəzinə *gələr, söhbət edir* işlənmişdir) Altıncı və yeddinci cümlələrdə isə həmcins üzvlərdən sonra gələn *ilə (-lə, -lə)* və *üçün* qoşmaları ixtisar olunmuşdur (*gücümlə, bacarığım* əvəzinə *gücüm, bacarığım; oğlu üçün, qızı üçün* əvəzinə *oğlu, qızı* işlənmişdir).

Xəbərin həmcins mübtədalarla uzlaşması

Həmcins mübtədalar həm isimlərlə, həm də şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Həmcins mübtədalardan heç olmazsa biri şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunarsa, bu halda xəbərin onlarla uzlaşması bu qaydada olur:

1. Həmcins mübtədalar sırasında I şəxs olduqda, xəbər I şəxsin cəmində olur. Məsələn: *Mən, sən və Anar bu gün Türkiyəyə gedirik. Mən və o yarışda birinciyik. Biz və siz eyni mərtəbədə yaşayırıq. Onlar və biz tələbəyik. Mən və sən yarışa getməliyik.*

2. Həmcins mübtədalar sırasında yalnız ikinci və üçüncü şəxs olduqda, xəbər II şəxsin cəmində olur. Məsələn: *Sən və Tural kəndə gedirsiniz. Siz və onlar yarışda iştirak etməlisiniz. Sən (siz) və o, siyahıda birincisiniz.*

3. Həmcins mübtədalar yalnız III şəxsə olan əvəzlilik və ya isimlə

oxuyur. Sənin qardaşın Türkiyədə oxuyur.

Cümlədə müəyyən sözün başqalarına nisbətən qüvvətli vurğu altında deyilməsi məntiqi vurğu (söz vurğusu) adlanır.

Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər

Bəzi cümlələrin tərkibində ehtiva söz və söz birləşmələri olur ki, cümlənin heç bir üzvü ilə qrammatik əlaqəyə girmir, heç bir suala cavab vermir və cümlə üzvü olmur. Xitab və ara sözlər bu cür söz qruplarına aiddir.

Xitab

Cümlədə müraciət olunan şəxsi, əşyanı bildirən sözlərə və ya söz birləşmələrinə xitab deyilir.

Xitablar, əsasın, isimlərlə və ismi birləşmələrlə ifadə olunur. İnsan anlayışı bildirən isimlər daha çox xitab kimi işlənir. Məsələn: *Oğul, yaxına gəl. Körpə balam, rahat yat. Ata, eşidirəm səni. Ev Vidadi, gərdişi -dövrani-kəcəraştara bax və s.*

Xitab başqa canlılara və cansızlara da aid olur. Məsələn: *Baş alıb gedirsən hayana, ceyran. Dağlar, səndə gözüm qaldı. Oxu, tar, oxu, tar. Göy göl, tərifini çox eşitmişəm və s.*

Xitab ismin adlıq halında olur və bu baxımdan mübtədəyə oxşayır. Lakin, o, xüsusi intonasiya ilə deyilir və cümlə üzvlərindən kiçik fasilə ilə ayrılır. Məsələn: S. Vurğun məşhur «Ceyran» qoşmasında *ceyran* sözünü həm mübtədə, həm də xitab kimi işlətmişdir:

Əyilib su içir bir ana ceyran ...

Şöhrətin yayılıb hər yana, ceyran ...

Birinci misrada *ceyran* sözü mübtədə, ikinci misrada isə xitabdır.

Xitablar cümlə üzvlərindən vergülə ayrılır. Xitab cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işləne bilər. Cümlənin sonunda işlənən xitabdan əvvəl vergül, sonra isə nöqtə, nida işarəsi və ya sual işarəsi qoyulur. Məsələn: *Heydərbaba, dağlar yaman dumandı. Nə olub, ana, niyə belə narahatsan? Gəl, ey qoca Təbriz!* və s.

Xitablardan əvvəl *ay, ey, a* nidaları işlənir. Məsələn: *Siz necə gözəlsiz, yollar, a yollar. Ey vətən, torpağın əzizdir mənə və s.*

Ara sözlər

Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirən sözlərə və ya söz birləşmələrinə ara sözlər deyilir.

Ara sözlər, əsasən, modal sözlərlə ifadə olunur. Ara sözlər söz və söz birləşmələri, bəzən də cümlə şəklində olur. Məsələn: *Deyəsən, işlər düzəlmək üzrədir. Qələbə, sözsüz ki, gec-tez bizimlə olacaq. Mən, sözün doğrusu, sizi tanımadım. İndi, necə deyərlər, söz meydanıdır və s.* Bu cümlələrdəki *deyəсэн* və *sözsüz ki* söz şəklində, *sözün doğrusu* söz birləşməsi şəklində, *necə deyərlər* isə cümlə şəklində olan ara sözlərdir.

Ara sözlər daha çox cümlənin əvvəlində və ortasında işlənir. Bəzi hallarda ara sözlər cümlənin sonunda da işlənir. Məsələn; *Qarşıda bizi sevincli günlər gözləyir, əlbəttə. O xəstələnmişdir, mənçə* və s. Ara sözlər də xitablar kimi xüsusi intonasıya ilə deyilir və cümlə üzvlərindən vergüllə ayrılır.

Ara sözlərin mənəca aşağıdakı növləri var:

Yəqinlik bildirənlər: *əlbəttə (ki), şübhəsiz (ki), sözsüz (ki), düzü, doğrudan da, həqiqətən də.* Məsələn: *Əlbəttə, gündəlik dərslərini yaxşı oxuyan üçün imtahan asan olar. Doğrudan da, yaşamaq gözəldir. Həqiqətən də, bu yerlər çox mənzərəlidir* və s.

Güman, şübhə bildirənlər: *bəlkə (də), deyəsən, görünür, ehtimal ki, ola bilsin (ki), gərək ki.* Məsələn: *Bəlkə, onun bu işlərdən xəbəri yoxdur. Dostumuz, deyəsən, buraları tanımır. Görünür, sən yorulmuşsan* və s.

Təəssüf bildirənlər: *əfsus (ki), heyf (ki), çox təəssüf, təəssüf ki.* Məsələn: *Əfsus ki, o bizi gec başa düşdü. Təəssüf ki, biz gətməliyik* və s.

Fikrin mənbəyini, kimə aid olduğunu bildirənlər: *mənçə, sənçə, bizçə, mənim fikrimçə, deyilənə görə, eşitdiyimə görə.* Məsələn: *Mənçə, biz bir daha görüşəcəyik. Sənçə, dostumuz niyə iclasda yoxdur. Fikrimizçə, bu məsələni sülh yolu ilə həll etmək olar* və s.

Nəticə bildirənlər və nitqin hissələri arasında əlaqəni göstərənlər: *nəhayət, yaxşı, beləliklə, ümumiyyətlə, deməli, xülasə, qısa, əvvəla, birincisi, ikincisi, əksinə.* Məsələn: *Deməli, sabah yola düşürük. Nəhayət, gözlədiyimiz günləri gördük. Birincisi, biz bura başqa məsələ üçün yığılmışıq. Əksinə, Əli hamıdan ağıllıdır* və s.

SADƏ CÜMLƏNİN NÖVLƏRİ

Sadə cümlənin şəxsə görə (şəxs dedikdə grammatikada mübtədə nəzərdə tutulur) aşağıdakı növləri var:

1. Müəyyən şəxslı cümlələr
2. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr
3. Ümumi şəxslı cümlələr
4. Şəxssız cümlələr.

Müəyyən şəxslı cümlələrdə həm mübtədə, həm xəbər olur; sonraki üç cümlə növündə isə xəbər olur, mübtədə olmur.

Müəyyən şəxslı cümlələr.

Müəyyən şəxslı cümlələrin bu xüsusiyyətləri var:

1. Mübtədə cümlədə iştirak edir. Məsələn: *Hava sakit və mülayim idi. Bir yarpaq da tərpanmirdi.*

2. Mübtədə cümlədə iştirak etmir, ancaq cümlənin şəxsi təsəvvür edilir və cümləyə mübtədə əlavə etmək mümkün olur. Məsələn: *Qazeti aldım və oxudum.* Bu cümlədə mübtədə yoxdur, lakin xəbərlərə baxaraq hərəkətin I şəxs tərəfindən icra edildiyini görürük. Bu cümləyə həmin şəxsi bildiren *mən* əvəzliyini artıraraq mübtədə gətirə bilərik. Məsələn: *Mən qazeti aldım və oxudum.* Hər iki halda göstərilən cümlər *müəyyən şəxslı* cümlə hesab olunur. Buna əsasən müəyyən şəxslı cümlələr iki yerə ayrılır.

1. Mübtədəli müəyyən şəxslı cümlələr.
2. Mübtədəsiz müəyyən şəxslı cümlələr.

Müəyyən şəxslı cümlələrin mübtədəli şəxslərin üçünün də tək və cəminə aid sözlərlə ifadə oluna bilər. Buna uyğun olaraq, cümlənin də xəbəri şəxs və kəmiyyətə görə dəyişir. Məsələn:

Mən oxuyuram. Biz oxuyuruq.

Sən oxuyursan. Siz oxuyursunuz.

O oxuyur. Onlar oxuyurlar.

Mübtədəsiz müəyyən şəxslı cümlələrin də xəbərləri şəxsə və

kəmiyyətə görə dəyişir. Məsələn:

Kitab oxuyuram. Kitab oxuyuruq.

Kitab oxuyursan. Kitab oxuyursunuz.

Buraxılmış mübtədə III şəxsdə olduqda onu əvvəlki cümlə əsasında müəyyənləşdirmək olur.

– *Azər nə edir?*

– *Bağda işləyir.*

Müəyyən şəxslə cümlələr nitqdə daha çox işlənir.

III şəxsdə mübtədə insanlara aid sözlərlə ifadə olunduğu kimi, başqa canlılara, cansız əşyalara aid olan sözlərlə də ifadə oluna bilər. Həmin cümlələr də müəyyən şəxslə cümlə sayılır. Məsələn:

Yağış gölməçəsindən bir ceyran su içirdi.

Müəyyən şəxslə cümlələrin xəbərləri bütün əsas nitq hissələri ilə; felin bütün zamanlarında, şəkillərində olan fellərlə ifadə oluna bilər.

Müəyyən şəxslə cümlələr *ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə* iki növə bölünür: *müxtəsər, geniş.*

Yalnız baş üzvlərdən ibarət olan cümlələr müxtəsər cümlə, baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərin də iştirak etdiyi cümlələr isə geniş cümlə sayılır.

Məsələn: *Qapı açıldı (müxtəsər). Qapı taybatay açıldı (geniş).*

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlə

Hərəkət və ya hökmün qeyri-müəyyən şəxsə aid olduğunu bildirən sadə cümlələrə qeyri-müəyyən şəxslə cümlə deyilir.

Belə cümlələrin xəbəri, əsasən, fellə ifadə olunur və III şəxsin cəmində olur. Məsələn: *Qapını döyürlər. Bizi gözləyirlər. Uşaqları yaxşı qarşılayıblar. Bizə kənddən yazırlar. Yaxınlığımızda yeni binalar tikirlər* və s. Bu cümlələrdə *döyürlər, gözləyirlər, qarşılayıblar, yazırlar, tikirlər* xəbərlərinin mübtədalarını müəyyənləşdirmək çətindir, çünki hərəkət qeyri-müəyyən şəxslərə aiddir. Belə cümlələrdə işin icraçısı adətən bir və ya bir qrup şəxsdən ibarət olur, lakin həmin şəxslər qeyri-müəyyən olur və cümlədə bir mübtədə kimi öz ifadəsini tapa bilmir. Əslində, bu

cümlələrdə danışanı və dinləyeni işin icraçısı yox, işin özü, proses maraqlandırır.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə çox vaxt **elə bil, elə bil ki, sanki, deyəsən, guya ki** sözləri işlənir. Belə cümlələrdə işin icraçısı qeyri-müəyyən yox, qeyri-real olur. Məsələn: *Bu xəbərlə ona, elə bil ki, dünyanı bağışladılar. Sanki onu görmüdürlər. Qocanın qəlbində, elə bil, od qaladılar və s.*

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr, əsasən, geniş olur, çünki cümlədə, adətən, xəbərle bağlı ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir.

Qeyd 1. Bütün qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin xəbəri III şəxsin cəmində olduğu halda, xəbəri III şəxsin cəmində olan bütün cümlələr qeyri-müəyyən şəxslı olmaz; məsələn: *Uşaqlar məktəbin bağında işləyirdilər* – cümləsi müəyyən şəxslıdir.

Qeyd 2. Xəbərdeki şəxs şəkilsinə əsasən, qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə mübtədə kimi onlar sözünü artırmaq olar, lakin konkret mənə ifadə edə bilmədiyindən, belə bir sözün artırılması düzgün deyil.

Ümumi şəxslı cümlə

Hərəkət və ya hökmün eyni zamanda hamıya aid olduğunu bildirən sadə cümlələrə ümumi şəxslı cümlə deyilir.

Ümumi şəxslı cümlələrdə iş görənin konkret şəxs kimi deyil, ümumi şəkildə nəzərdə tutulur. Məsələn: *İşləməyə tənbəl deyirlər.*

Əvvəl düşün, sonra danış. Yüz ölç, bir biç. Günü günə satmazlar. Cücəni payızda sayarlar. Bu günün işini sabaha qoyma. İmtahana vaxtında hazırlaşarlar. Buralarda addımbaşı qayığa rast gəlersən və s.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri bir qayda olaraq, **II şəxsin təkində və III şəxsin cəmində** olur. Ancaq bu cümlələrdəki iş **II şəxsin təkinə və III şəxsin cəminə** deyil, hamıya – hər üç şəxsin təkinə və cəminə aid olur. Ümumi şəxslı cümlələr **ümumiləşmiş mənalar** ifadə edir, buna görə də daha çox atalar sözlərindən, məsəllərdən və hikmətli sözlərdən (*aforizmlərdən*) ibarət olur. Amma mübtədəsi olan atalar sözü və məsəllər isə ümumi şəxslı yox müəyyən

şəxslı cümlo hesab edilir. Məsələn: *Ot öz kökü üstə bitər.*

Ünıııı şəxslı cümlələr də, əsasən, geniş olur.

Qeyd 1. Gördüyümüz kimi, qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin hamısının, ünıııı şəxslı cümlələrin isə bir qisminin xəberi III şəxsin cəmində olur. Bunları fərqləndirmək üçün cümlələrin mənasına diqqət yetirmək lazımdır: qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə işin icrası bir və ya bir qrup qeyri-müəyyən şəxsə aid olur; məsələn: *Bizə mərkəzdən yazırlar.* Ünıııı şəxslı cümlələr isə hamıya, hər yerdə, həmişə aid olan işi bildirir; məsələn: *Qaranlıq yerə daş atmazlar.*

Qeyd 2. Mübtədasi *hamı* sözü olan cümlələr (*Hamı ayağa qalxdı*) müəyyən şəxslidir. Belə cümlələri ifadə etdiyi işin icrası hamıya aid olan ünıııı şəxslı cümlələrlə qarışdırmamalıdır.

Şəxssiz cümle

Mübtədasi olmayan və onun təsəvvür edilməsi qeyri-mümkün olan sadə cümlələrə şəxssiz cümlələr deyilir.

Şəxssiz cümlələrin xəberi III şəxsin təkində olur. Belə cümlələrin xəberi feli xəbər və ya adlarla ifadə olunan ismi xəbər olur. Məsələn: *Axşamdır. Sərhəddə sakitlikdir. Güzəl bir yaz günü idi (ismi xəbər). Məsələyə baxılacaq. Xəzərdə suitiyə az təsadüf edilir. Dediklərimə əməl olunur. Məktəbimizdə idmana fikir verilir (feli xəbər) və s.*

Şəxssiz cümlələrin xəberi feli frazeoloji birləşmələrlə də ifadə oluna bilər. Məsələn: *Kişinin ona acığı tutdu. Ananın ona yazığı gəldi. Ondan mənim xoşum gəlir* və s.

Şəxssiz cümlələr müxtəsər və geniş ola bilər. Məsələn: *İstidir. Soyuqdur (müxtəsər). Bazarda bahalıdır. Dünən mayın son günü idi (geniş).*

Adlıq cümle

Əşyanın və ya hadisənin adını çəkmək yolu ilə onun varlığı haqqında məlumat verən, xəbərlilik şəkilçisi qəbul etməyən sözlərdən və ya söz bir-

laşmalarından ibarət olan cümlələrə adlıq cümlə deyilir.

Adlıq cümlələrdə əşya və ya hadisənin varlığı bildirilir, lakin onun haqqında əlavə məlumat və ya hökm verilmir. Məsələn: *Ay işığı. Durna qatırı. Sakit bir hava. Sahil bağı. Yenə həmin yer və s.*

Adlıq cümlələr formaca ismi birləşmələrə oxşasa da, intonasiya bitkinliyi baxımından onlardan fərqlənir. İntonasiyanın gücü ilə ayrı-ayrı sözlər də adlıq cümlə kimi işləyə bilər. Məsələn: *Tufan! Dəhşət!* və s.

Adlıq cümlə, əsasən, yazılı nitq faktıdır. Şifahi nitqdə, əsasən, adlıq cümlələrdən istifadə edilmir. Yazıda mətnin quruluşu, sözlərin və söz birləşmələrinin düzülüşü onların fikir ifadə etməsinə kömək edir. Adlıq cümlələrdən ibarət mətnləri oxuyanda intonasiya sözlərin və söz birləşmələrinin cümlə məqsədi ilə işləndiyini bildirir. Məsələn:

*Axşam üstü. Bulaq başı. Mis səhəng,
Üç gəlinin bir ağızdan gülməyi (S. Vurğun).*

Adlıq cümlələrdə *mübtəda adlıq halda* olur, isimlə və ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Adlıq cümlələr ən çox dram əsərlərinin *remarkalarında*, şeir və nəsrə, jurnal və qəzet məqalələrində işlənir. Adlıq cümlələrin köməyi ilə müəllif fikri daha təsirli və yığcam şəkildə ifadə edə bilər. Adlıq cümlələr də müxtəsər və geniş olur. Məsələn: *Payız. Axşam. Nəğmələr (müxtəsər). Dağın ətəyində gözəl bir mənzərə. Geniş və zəngin naxışlarla işlənmiş bir zal (geniş) və s.*

Söz-cümlələr

Söz-cümlələr bir sözdən ibarət olub, *üzvlənməyən* cümlələrə deyilir.

Cümlə şəklində olan belə sözlər üzvlənmir, yəni cümlə üzvlərinə ayrılı bilmir. *Bəli, hə, yox, xeyr, hə, əsla* və s. *ədatları; albatta, bəlkə də, şübhəsiz, şək-siz, yəqin ki, sözsüz, əsla* və s. *modal sözləri*, əsasən, dialoqda ayrılıqda işləndikdə söz-cümlə kimi formalaşır. Məsələn: *Uşağı gördün? – Bəli. Məktəbə gedir? – Yox. Yaşı çatan kimi məktəbə qoy. – Sözsüz.*

Bəzi nidalar da təklikdə söz-cümlə kimi işlənir. Məsələn: *Uşaq əlifbanı bilir. – Əhsən! Anar bu il alaçı oldu. – Afərin!* və s.

Söz-cümlələr bir sözdən ibarət olsa da, bir cümlənin ifadə etdiyi fikrə

bərabər fikir ifadə edir. Söz-cümlələrdən sonra intonasiyadan asılı olaraq, müxtəlif durğu işarələri (nöqtə, üç nöqtə, nida və sual işarəsi) qoyulur.

Qeyd: Ədat və modal sözlər üzvlənən cümlə ilə birlikdə işlənilib, həmin cümlədəki fikrə uyğun mənə ifadə etdikdə söz-cümle olmur. Məsələn: *Bas siz usta deyilsiniz? – Bəli, ustayam. Gərək siz də gedəsiniz. – Əlbəttə, gərək gedəm.*

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Mürəkkəb cümlə quruluşuna görə sadə cümlədən fərqlənir. Sadə cümlənin bir qrammatik əsası, mürəkkəb cümlənin isə iki və daha artıq qrammatik əsası olur. Məsələn: *Göy guruldadı. Yağış yağdı, Yaz gəlir. Təbiət oyanır. Quşların səsi eşidilir* – cümlələri mübtəda və xəbərdən ibarət olan sadə cümlələrdir. Həmin cümlələrin birləşməsi yolu ilə mürəkkəb cümlə yaratmaq olar. Məsələn: *Göy guruldadı və yağış yağdı. Yaz gəlir, təbiət oyanır, quşların səsi eşidilir*. Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu iki mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələr bir-biri ilə həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən (*bağlayıcı və intonasiyanın köməyi ilə*) bağlanır və bütövlükdə vəhdət halında birləşərək bitkin bir fikir ifadə edir.

İki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən ibarət olan cümlələrə mürəkkəb cümlə deyilir.

Mürəkkəb cümlənin növləri

Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr bir-biri ilə sintaktik cəhətdən iki cür bağlanır: *tabesizlik əlaqəsi ilə, tabelilik əlaqəsi ilə.*

Tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan sadə cümlələr bərabərhüquqlu olur, yəni biri o birindən qrammatik cəhətdən asılı olmur. Belə cümlələrin birləşməsindən tabesiz mürəkkəb cümlələr yaranır. Məsələn: *Ata gəldi, uşaqlar onun qabağına qaçdılar. Ana layla dedi, körpə yuxuya getdi. Sentyabr başlanır, müəllimlərin qayğıları artır* və s.

Tabelilik əlaqəsi ilə bağlanan sadə cümlələr isə bərabərhüquqlu olmur: tərkib hissələrindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, o biri isə ondan asılı olur. Belə cümlələrin birləşməsindən tabeli mürəkkəb cümlələr yaranır. Məsələn: *Müəllim hiss etdi ki, uşaqlar yorulublar. Sizdən xahişim budur ki, bilmədiyinizi soruşasınız. Mən bu xəbəri dostuma çatdırı bilmədim, çünki o, kəndə getmişdi* və s.

Bu mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki birincilərdən sadə cümlələr qrammatik cəhətdən müstəqil, ikincilər isə onlardan asılıdır.

İkinci sadə cümlələr birinciləri aydınlaşdırır və tamamlayır.

Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr arasındakı bu cür bağlılıq tabelilik əlaqəsidir. Belə mürəkkəb cümlələr tabeli mürəkkəb cümlə adlanır.

Deməli, mürəkkəb cümlələr onları təşkil edən sadə cümlələr arasındakı sintaktik bağlılığa görə iki növə bölünür: **tabesiz mürəkkəb cümlələr, tabeli mürəkkəb cümlələr.**

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələr bir-birinə tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanır və qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu olur. Məsələn: *Hava birdən-birə soyudu və sulu qar yağmağa başladı. Torpaq qızır, qar əriyirdi. Müəllim danışır, uşaqlar diqqətlə ona qalıq asırdılar.* Bu mürəkkəb cümlələr bərabərhüquqlu sadə cümlələrin tabesizlik əlaqəsi ilə birləşməsindən əmələ gəlmişdir, ona görə də tabesiz mürəkkəb cümlələrdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-biri ilə müxtəlif mənə əlaqələri ilə bağlanır. Aşağıda öyrənəcəyimiz mənə əlaqələri ya tabesizlik bağlayıcılarının, ya da sadalama intonasiyasının köməyi ilə yaranır. Bu baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlələr iki qrupa bölünür: bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr, bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr

Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri, əsasən, aşağıdakı bağlayıcıların köməyi ilə əlaqənir:

Birləşdirmə bağlayıcısı: *və.* Məsələn: *Qatar uzaqdan göründü və camaat hərəkətə gəldi. Yağış yağdı və həyatda gölməçələr yarandı və s.*

Qarşılaşdırma bağlayıcıları: *amma, ancaq, lakin.* Məsələn: *Bu barədə qərar var, ancaq heç kim onu icra etmir. Qonaq gətirmək istədi, amma ana onu buraxmadı. Yaz girmişdi, lakin havalər qızdırdı və s.*

İştirak bağlayıcıları: *həm, həm də (ki), hətta, da -da, də-də.* Məsələn: *Kənddə həm dincələrəm, həm də anam mənə görə sevinir. Birdən-birə göy quruldadı, hətta ildırım çaxdı. Uşaq da sevinirdi, baba da altdan-altından gülürdü və s.*

İnkar bağlayıcıları: *nə, nə də (ki).* Məsələn: *Nə işiq yanırıdı, nə də su gəlirdi. Nə ana bir söz soruşdu, nə də oğlan danışdı və s.*

Bölüşdürmə bağlayıcıları: *ya, ya da (ki), gah, gah da.* Məsələn: *Kəndə ya özün get, ya da yaxın bir adam getsin. Gah yağış yağdırdı, gah da gün çıxırdı və s.*

Birləşdirmə bağlayıcısından başqa, qalan bağlayıcıların iştirakı ilə

qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında vergül qoyulur.

Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr

Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-biri ilə yalnız **sadalama intonasiyası** ilə bağlanır. Bu cür tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında vergül qoyulur. Məsələn: *Yağış yağır, rəqs eləyir gur damcılar. Zəng vurulur, uşaqlar sinfə daxil olur. Sel gəldi, çayın suyu bulandı* və s.

Bir çox hallarda bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında *və* bağlayıcısı işlənə bilər.

Həm bağlayıcı, həm də bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki sadə cümlələrin xəbərləri, əsasən, **eyni qrammatik quruluşda** olur, yəni biri **şühudi** keçmiş zamandadırsa, o biri də **eyni zaman**da olur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələri

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında aşağıdakı məna əlaqələri vardır: **zaman əlaqəsi, ardıcılıq əlaqəsi, səbəb-nəticə əlaqəsi, aydınlaşdırma əlaqəsi, qarşılaşdırma əlaqəsi, bölüşdürmə əlaqəsi.**

Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr

Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə eyni zamanda baş verən hadisələr sadalanır, başqa sözlə, belə cümlələrin tərkib hissələrindəki iş, hərəkət, hadisə eyni zamanda olur.

Məsələn: *Nəna nəgill danışır, nəvələr diqqətlə qulaq asırdılar. Həm yağış yağır, həm də külək əsirdi. Nə oğlan dillənir, nə də qız onu içəri dəvət edirdi.*

Nümunələrdən görüldüyü kimi, zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri ya ancaq **sadalama intonasiyası** ilə (birinci cümlədəki kimi), ya da **intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları** ilə (ikinci və üçüncü cümlələrdəki kimi) bağlana bilər.

Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr

Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində müəyyən ardıcılıqla baş verən hadisələr sadalanır. Məsələn: *Qonaqlar dağılıb getdilər, ana süfrəni yığışdırmağa başladı. Axşam düşür, camaat yavaş-yavaş evə gedir. Küçədə maşın səsi eşidildi, qapı döyüldü, ev sahibi qapıya tərəf getdi və s.*

Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri daha çox sadalama intonasiyası ilə bağlanır. Və bağlayıcısının iştirakı ilə də ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr yaranır. Məsələn: *Buludlar get-gedə sıxlaşdı və bir azdan yağış yağdı. Teatrda xəbərdarlıq zəngi çalındı, tamaşaçılar salona daxil oldular və tamaşa başlandı.*

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci tərkib hissədəki iş səbəb, ikincidəki isə onun nəticəsi olur. Məsələn: *Külək asdı, ağacların yarpaqları töküldü. Yağış yağdı, toz yatdı. Ağacdakı quşlar səs saldı, uşaq diksindi və s.*

Səbəb - nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri də intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir.

Qeyd: *Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrə oxşayır. Hər iki əlaqəli mürəkkəb cümlələrdə iş müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilir. Lakin səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə bir kortəbiiyyət və birbaşa səbəb məzmunu olur, yəni birinci cümlədəki səbəb üzündən ikinci cümlədəki iş baş verir. Məsələn: Elektrik məftilləri qırıldı, işıq söndü. Ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə isə işin ardıcıl icrası əsasdır. Məsələn: Işıqlar söndü, film başlandı.*

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrdən biri (əsasən, ikincisi) o birindəki fikri aydınlaşdırır. Məsələn: *Xaqan başını tərpətdi: yəni o razı idi. Çörək yaxşı bişməmişdi: içi çiy idi.*

Bu mürəkkəb cümlələrdəki ikinci tərkib hissələr birincidəki fikri aydınlaşdırır. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında, adətən, **qoşa nöqtə** qoyulur. İkinci tərkib hissələrdə **vergül** olduqda əvvəlki tərkib hissədən sonra **nöqtəli vergül** qoyulur. Məsələn: *Sahədə qızgın iş gədirdi; kimisi çalalara gübrə tökür, kimisi qələmə akirdi.*

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri, əsasən, **intonasiya** ilə əlaqələnilir.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindəki iş və ya hadisə bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Məsələn: *Mən şəhərdə yaşayıram, anam isə kənddə olur. Göyün üzü buludla dolu idi, ancaq yağış yağmırdı. Uşaq gəzməyə getmək istədi, ancaq anası icazə vermədi və s.*

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri **intonasiya, qarşılaşdırma bağlayıcıları (amma, ancaq, lakin, bəzən də isə) və antonim sözlərin köməyi** ilə əlaqələnilir. Məsələn: *Qonşularımızın çoxu varlıdır, biz isə kasıbıq. Düşmən aramsız atəş açırdı, bizimkilər cavab atəşi açmırdılar. Yaz girmişdi, havalar isə hələ də soyuq keçirdi. Qonaq ayaqqabısını çıxarmaq istədi, ev sahibi qoymadı və s.*

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindəki iş, hadisə ya növbə ilə bir - birini əvəz edir, ya da onlardan yalnız birinin mümkünlüyü bildirilir. Məsələn: *Meşədə gah quşlar cəh-cəh vururdu, gah da tam sakitlik olurdu. Torpağımız ya dinc yolla qaytarılmalı, ya da biz vuruşub onu geri almalıyıq. Gah qızmar gün çıxırdı, gah da göyün üzünü qara buludlar örtürdü və s.*

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bu növü **bölüşdürmə bağlayıcılarının köməyi** ilə düzəlidir.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələrdən biri qrammatik cəhətdən **müstəqil**, o biri isə ona **tabe** olur. **Tabe** edən tərkib hissə **baş cümlə**, **tabe olan** tərkib hissə isə **budaq cümlə** adlanır. Baş cümlə □, budaq cümlə isə ○ şərti işarə ilə göstərilir.

Budaq cümlə ya **baş cümlənin** buraxılmış bir üzvü yerində işlənir, ya da **baş cümlənin** ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Məsələn: *Məktəbdə aparılan sorğu göstərdi ki, şagirdlərin çoxu hərbiçi olmaq istəyir. İşğal olunmuş torpaqlarımız azad olmasa, bizim rahat yaşamağa mənəvi haqqımız yoxdur.*

Birinci cümlədə **budaq cümlə** **baş cümlədən** sonra gəlmişdir. Buradakı **baş cümlədə** (*məktəbdə aparılan sorğu göstərdi ki*) **tamamliq** buraxılmışdır. **Budaq cümlə** (*şagirdlərin çoxu hərbiçi olmaq istəyir*) buraxılmış **tamamliqın** yerində işlənmişdir. Bu mürəkkəb cümləni sadələşdirib, budaq cümləni bütövlükdə tərkib şəklində **tamamliq** yerində işlətmək olar: *Məktəbdə aparılan sorğu şagirdlərin çoxunun hərbiçi olmaq istədiyini (nəyi?) göstərdi.*

İkinci cümlədə isə **budaq cümlə** (*İşğal olunmuş torpaqlarımız azad olmasa*) **baş cümlənin** ümumi məzmunu ilə bağlı olub, ondakı işin şərtini bildirir. Bu cür mürəkkəb cümlələri əvvəlkindən fərqli olaraq, sadələşdirmək olmur.

Tərkibindəki sadə cümlələrdən biri o birinə **tabe olan** mürəkkəb cümləyə tabeli mürəkkəb cümlə deyilir.

Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr

Budaq cümlələr baş cümlələrə, əsasən, aşağıdakı vasitələrlə bağlanır:

1. Tabelilik bağlayıcıları ilə. Budaq cümlələrin bir hissəsi baş cümləyə **ki**, **çünki**, **ona görə ki**, **ondan ötrü ki**, **odur ki**, **əgər**, **hərçənd**, **madam ki**, **indi ki** və s. tabelilik bağlayıcılarının köməyi ilə bağlanır. Məsələn: *Qərara alındı ki, buraxılış imtahanları test üsulu ilə olsun. Ana bu sözlərə inanmadı, çünki oğlu belə bir işi tuta bilməzdi. Əgər uşaqlar*

gəlsələr, mənə zəng edin və s.

Son üç bağlayıcı (*əgər, hərçənd, madam ki*) istisna olmaqla, qalan bağlayıcıların köməyi ilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlələr, əsasən, baş cümlələrdən sonra gəlir.

2. **Bağlayıcı sözlərlə.** Budaq cümlələrin bir hissəsi də baş cümləyə kim, nə, hara, necə, hansı, nə vaxt, haçan, neçə, nə qədər və s. bağlayıcı sözlərlə (*öz funksiyasını itirmiş sual əvəzliləri ilə*) bağlanır. Bağlayıcı sözlər çox vaxt ki ədatı ilə birgə işlənir. Məsələn: *Kim ki əməksevərdir, o, həyatda çox şeyə nail olur. Nə əkərsən, onu da biçərsən. Haraya demişdim, ora da gedib. Nə qədər tapşırmışdınız, bir o qədər kitab alınıb və s.*

Bağlayıcı sözlər bağlayıcılardan fərqli olaraq, cümlə üzvü olur. Məsələn: Yuxarıdakı cümlələrdə *kim* bağlayıcı sözü mübtəda, *nə* (*nəyi*) sözü tamamlıq, *haraya* sözü yer zərfliyi, *nə qədər* sözü isə kəmiyyət zərfliyidir.

Bağlayıcı sözlər əsasında qurulan budaq cümlələr, bir qayda olaraq, baş cümlədən əvvəl gəlir.

Qeyd: *Bağlayıcı sözlərlə işlənən ki ədatından sonra vergül qoyulmur.*

3. **-sa² şəkilçisi və -mı¹ ədatı ilə.** Budaq cümlələrin az bir hissəsi də *-sa²* şəkilçisi və *-mı¹* ədatı ilə baş cümləyə bağlanır. Məsələn: *Uşaqlar gəlsələr, müəllimə xəbər verin. Kəndə çatdınımı, evdəkilər mənə zəng etsinlər və s.* Bu yolla qurulan budaq cümlələr də baş cümlələrdən əvvəl gəlir.

4. **İntonasiya ilə.** Budaq cümlələrin kiçik bir hissəsi də intonasiya ilə baş cümləyə bağlanır. Məsələn: *İgid odur, basdığını kəsməsin. Adam var, heç nəyi bəyəndirmək olmur və s.* Bu tipli budaq cümlələr isə baş cümlədən sonra gəlir.

Baş və budaq cümlələrdə əvəzlilərin rolu

Tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində bir sıra hallarda *bu, o, buna, bunda, onda, elə, belə* və s. işarə əvəzliləri işlənir. Bu cür sözlər budaq cümlənin növünün müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, həmin sözlər baş cümlədə hansı cümlə üzvü olursa,

budaq cümlə də onun adı ilə adlanır. Məsələn: *Bu da məlumdur ki, azadlıq asanlıqla əldə edilmir. Məruzəçi onu da əlavə etdi ki, Qarabağ döyününü bu il açılmalıdır. Məsləhətim budur ki, əlavə ədəbiyyat oxuyasan* və s. Birinci cümlədə **bu** əvəzliyi mübtədə, ikinci cümlədə **onu** əvəzliyi tamamlıq, üçüncü cümlədəki **budur** əvəzliyi isə xəbərdir. Deməli, birinci cümlə mübtədə budaq cümləli, ikinci cümlə tamamlıq budaq cümləli, üçüncü cümlə isə xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Bu xüsusiyyətlərinə görə baş cümlədə işlənən belə əvəzlilər **əvəzlik-qəlib** adlanır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlandıqda baş cümlədə bir sıra əvəzlilər işlənir. Belə sözlər budaq cümlədəki bağlayıcı sözün qarşılığı kimi işlənir, buna görə də qarşılıq söz adlanır. Məsələn: *Kim əlaçdır, olimpiadada o iştirak edəcək. Kimə demişdiniz, ona da çatdırdım. Harada deyirsiniz, orada oturum* və s. Birinci cümlədəki **o** qarşılıq sözü mübtədə, ikinci cümlədəki **ona** sözü tamamlıq, üçüncü cümlədəki **orada** sözü isə yer zərfliyidir. Deməli, birinci mürəkkəb cümlə mübtədə budaq cümləli, ikinci cümlə tamamlıq budaq cümləli, üçüncü cümlə isə zərflilik budaq cümləli mürəkkəb cümlədir.

Budaq cümlələrin növləri

Tabeli mürəkkəb cümlələr budaq cümlələrin növünə görə bir-birindən fərqlənir. Budaq cümlələr isə cümlə üzvlərinə uyğun gəlir və aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Mübtədə budaq cümləsi	2. Xəbər budaq cümləsi
3. Tamamlıq budaq cümləsi	4. Təyin budaq cümləsi
5. Zərflilik budaq cümləsi	

Zərfliyin mənaca bir neçə növü olduğu kimi, zərflilik budaq cümləsinin də müxtəlif növləri vardır:

1. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi	2. Zaman budaq cümləsi
3. Yer budaq cümləsi	4. Kəmiyyət budaq cümləsi
5. Səbəb budaq cümləsi	6. Məqsəd budaq cümləsi
7. Şərt budaq cümləsi	8. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Mübtədə budaq cümləsi ya baş cümlənin buraxılmış mübtədasi əvəzində işlənir, ya da baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədani izah edir.

Mübtədə budaq cümləsi mübtədanın sualına (daha çox *nə?* sualına, bəzən də *kim?* sualına) cavab verir, əsasən, baş cümlədən sonra gəlir və ona ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn: *Ürəyimdən keçir ki, yayda doğma yurdumu görməyə gedim. Kənddə olarkən ona aydın oldu ki, camaatın buradan köçmək fikri yoxdur. Fərmanda o da göstərilirdi ki, elmə qayğı və diqqət artırılacaqdır. Məktubda bu da yazılmışdı ki, tezliklə kənddə ikinci məktəb də açılacaq.*

Birinci və ikinci nümunələrdəki baş cümlələrdə mübtədə yoxdur, budaq cümlələr baş cümlələrdən doğan *nə?* sualına cavab verərək, buraxılmış mübtədanın əvəzində işlənmişdir. Üçüncü və dördüncü nümunələrin baş cümləsində *o*, bu işarə əvəzlilikləri (*əvəzlilik qalıbları*) mübtədə vəzifəsindədir, ancaq məzmunları aydın deyil. Buna görə də baş cümlədən sonra gələn budaq cümlələr həmin əvəzlilikləri izah edir, məzmunlarını aydınlaşdırır. Bu tipli mürəkkəb cümlələri sadələşdirəndə budaq cümlələr tərkib şəklində mübtədə yerində işlənir. Məsələn:

1. *Doğma yurdumu görməyə getmək (nə?) ürəyimdən keçir.*
2. *Kənddə olarkən ona camaatın burdan köçmək fikri olmadığı (nə?) aydın oldu.*
3. *Fərmanda elmə qayğı və diqqət artırılacağı (nə?) göstərilirdi.*
4. *Məktubda tezliklə kənddə ikinci məktəbin də açılacağı (nə?) yazılmışdı.*

Mübtədə budaq cümləsi az-az hallarda baş cümlədən əvvəl də gəlir və ona, əsasən, *kim*, *kim* ki bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Məsələn: *Kim əməksevərdir, o, həyatda istədiyinə nail olur. Kim ki halal zəhmətlə yaşayır, o, həmişə başıucadır.*

Mübtədə budaq cümləsi bəzən intonasiya ilə də baş cümləyə bağlana bilər.

Məsələn: *İki gündür, bərk istidir. Birinci il idi, baba evdə tək yaşayırdı. Belə cümlələrdə baş cümlədən sonra ki bağlayıcısını artırmaq mümkündür: *İki gündür ki, bərk istidir. Birinci il idi ki, baba evdə tək**

yaşayırdı.

Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş xəbərini izah edir. Xəbər budaq cümləsi, əsasən, baş cümlədən sonra gəlir və ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn: *İgid odur ki, basdığıni kəsməsin. Arzum budur ki, tezliklə torpaqlarımız azad olsun. Bizim kəndin vəziyyəti elədir ki, orada hər bitkini əkmək olar.*

Xəbər budaq cümləsi ismi xəbərin suallarına (*nədir?*, *necədir?*, *neçədir?* və s.) cavab verir. Baş cümlənin xəbəri daha çox *odur, budur, elədir, belədir, o idi, bu idi, o oldu, bu oldu, onun üçündür, bunun üçündür* və s. sözlərlə ifadə olunur və budaq cümlə onların məzmununu aydınlaşdırır. Məsələn: *Vəziyyət elədir ki, daha geri çəkilmək olmaz. Fikrim belə idi ki, onunla açıq danışım. Bir sıra problemlərimizin səbəbi bundadır ki, biz illərlə yalnız özümüzü düşünmüşük. Bütün bunlar onun üçündür ki, sən xoşbəxt olasan.*

Xəbər budaq cümləsi də bəzən baş cümlədən əvvəl gəlir və ona *kim, kim ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Məsələn:

1. *Birlik harada, dirilik orada.* (Bu cümlə yer budaq cümləsinə oxşayır. Lakin burada baş və budaq cümlələrdə xəbərlik şəkilçiləri buraxılıb. *Birlik haradadırsa, dirilik oradadır.*)

2. *Kim məsələni birinci həll etdi, bu kitablar onundur.*

3. *Kim çiçəkləri sevir, bu güldan onundur.*

Xəbər budaq cümləsinin baş cümlədən əvvəl gələn növü (2-ci və 3-cü cümlələr) mübtəda budaq cümləsinin oxşar növünə bənzəyir: hər ikisi *kim, kim ki* bağlayıcı sözlərinin köməyi ilə formalaşır. Lakin bunları asanlıqla fərqləndirmək olar. Mübtəda budaq cümlələrində qarşılıq söz *o* əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtəda olur (və ya onu təsəvvür etmək mümkün olur), xəbər budaq cümlələrində isə qarşılıq söz – *o* xəbər vəzifəsində işlənir. Məsələn: *Kim yarışda birinci oldu, o, Təbrizə gedəcək (mübtəda budaq cümləsi). Kim yarışda birinci oldu, bu hədiyyə onundur (xəbər budaq cümləsi).*

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Tamamlıq budaq cümləsi ya baş cümlənin buraxılmış tamam-
lığının yerində işlənir, ya da baş cümlədə işarə əvəzlilikləri ilə ifadə
olunan tamamlığı izah edir.

Tamamlıq budaq cümləsi daha çox baş cümlədən sonra gəlir və
tamamlığın suallarına cavab verir. Məsələn: *Hiss edirəm ki, təbiəti çox
sevirsiniz. Yay isti keçdiyi üçün anam təkid edirdi ki, biz də yaylağa
gedək. Əsgər onu da dedi ki, düşməyə layiqli cavab verməyə tam hazırıq.*
Birinci və ikinci nümunənin baş cümlələrində tamamlıq yoxdur, budaq
cümlə baş cümlədən doğan tamamlığın sualına (*hiss edirəm – nəyi?; təkid
edirdi – nəyi?*) cavab verir. Üçüncü nümunənin baş cümləsində isə
tamamlıq işlənmişdir (**onu**), lakin onun izaha ehtiyacı vardır. Ona görə
də budaq cümlə həmin tamamlığı izah edir, aydınlaşdırır.

Tamamlıq budaq cümləsi daha çox baş cümlənin **feli xəbərinə** aid
olur və ona ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Bəzən tamamlıq budaq cümləsi
yalnız intonasiya ilə də baş cümləyə bağlanır. Məsələn: *Biz istəyirik, bu
məsələ sülh yolu ilə həll olunsun. Üşüdüyü üçün xahiş etdi ki, qapını ört-
sünlər. Mən bilirəm, o niyə dərsə gəlmir.*

Mübtəda və xəbər budaq cümlələri kimi, tamamlıq budaq cümləsi də
bəzən baş cümlədən əvvəl gəlir və ona **kim, kimi, kimə** və s. bağlayıcı
sözləri ilə bağlanır. Bu halda baş cümlədə işlənən **qarşılıq söz cümlənin**
tamamlığı olur. Məsələn: *Kim ki dərsə gecikmişdi, onu məktəbə
buraxmırdılar. Kimə ki məktub göndərmişdik, ondan cavab almışdıq.*

Tamamlıq budaq cümlələri **həm vasitəsiz, həm də vasitəli tamam-
lığın** suallarına cavab verə bilər. Məsələn: *Müəllim onu da bilirdi ki,
(nəyi?) bu şagirdlərin çoxu kasıb uşaqlarıdır. Müəllim əmin idi ki, (nəyə?)
Tofiq yarışda birinci yeri tutacaq.*

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə (və ya isimləşmiş
sözlərlə) ifadə olunmuş üzvünü təyin edir. Təyin budaq cümləsi baş
cümlədən sonra gəlir və təyinin suallarına (**necə? nə cür? hansı?**)

cavab verir. Baş cümlədə, əsasən, **elə, elə bir, bir, o, həmin** qəlib sözləri işlənir və təyin budaq cümləsi vasitəsi ilə izah edilir. Məsələn: *Bizə elə döyüşçü lazımdır ki, hər bir çətinliyə hazır olsun. Mən o tənqidi sevirəm ki, işin xeyrinə olsun. Müəllimlik elə bir sənətdir ki, xalqın taleyində mühüm rol oynayır. Ay həzrat, bir zamana gəlibdi, Ala qarğa şux tərsləri bəyənəmiz və s.* Bu nümunələrin hər üçündə budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək, ona **ki** bağlayıcısı ilə, dördüncüsündə isə intonasiya ilə bağlanmışdır. Birinci nümunədə budaq cümlə baş cümlənin mübtədasına (**döyüşçü**), ikinci nümunədə **tamamlığına (tənqidi)**, üçüncü cümlədə isə cümlənin **xəbərində (sənətdir)** aiddir. Nümunələrdəki budaq cümlələr baş cümlədəki **elə, o, elə bir** qəlib sözlərini izah edir. Bəzən baş cümlədə qəlib söz işlənmişdir, lakin təsəvvür edilir. Məsələn: *Bu dağlarda otlar, çiçəklər var ki, min bir dərddin dərmanıdır. (Bu dağlarda, elə çiçəklər var ki...).* *Adam var ki, adamların naxşıdır (Elə adam var ki, ...)*

Təyin budaq cümləsi nadir hallarda baş cümləyə yalnız intonasiya ilə də bağlana bilər. Məsələn: *Kitab var, ələ almaq istəmirsən. Adam var, heç nəyi xoşlamır.*

Zərflik budaq cümlələri

Zərflik budaq cümlələri baş cümlədəki hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edir və yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bir neçə növə bölünür.

Tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin necə icra olunduğunu bildirir və *necə?, nə cür?* suallarına cavab verir.

Budaq cümlənin bu növü baş cümlənin feli xəbərində aid olur və baş cümlədəki **elə, belə** işarə əvəzliliklərini (**əvəzlilik-qəlibləri**) izah edir. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi daha çox **baş cümlədən sonra** gəlir və ona **ki** bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn: *Elə yaz ki, hamı oxuya bilsin. İşini elə gör ki, tay-tuşdan geri qalın. Məruzəçi elə danışdı ki, sözlərini yaxşı anlamaq olmurdu.*

Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin əvvəlində çox zaman **elə bil, guya,**

sanki sözləri işlənir. Məsələn: *Uşaq elə sevinirdi ki, sanki dünyanı ona bağışlamışdılar. Qız elə oxuyurdu ki, elə bil asl artist idi.* Budaq cümlənin bu növü daha çox müqayisə məzmunu bildirir.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi bəzən baş cümlədən əvvəl gəlir. Bu halda budaq cümlədə necə, necə ki bağlayıcı sözləri, baş cümlədə isə elə, eləcə də, o cür qarşıtlıq sözləri işlənir. Məsələn: *Necə deyirsiniz, elə də edək. İşə necə həvəslə başlamışdı, eləcə də qurtardı.*

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin zamanını bildirir və *nə zaman?, nə vaxt?, haçan?* suallarına cavab verir.

Zaman budaq cümləsi həm baş cümlədən sonra, həm də ondan əvvəl işlənir. Baş cümlədən sonra işləndikdə ona ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu halda baş cümlədə *o zaman, o vaxt, onda* sözləri işlənir və budaq cümlənin köməyi ilə izah edilir.

Məsələn: *Kəndə onda çatdıq ki, hava qaralmağa başladı. Birlik o zaman olur ki, hər kəs vətəni öz anası qədər sevir. Biz o vaxt rahat ola bilərik ki, doğma Şuşada, Laçında ay-ulduzlu bayrağımız dalğalansın.*

Zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işləndikdə baş cümləyə *o zaman ki, o gün ki, elə ki, nə vaxt* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Bu halda baş cümlədə, adətən, *onda* qarşıtlıq sözü işlənir. Məsələn: *Elə ki müdir kürsüyə qalxdı, hamı susdu. Nə zaman ki yığışib kəndə gəldin, onda mən rahat nəfəs ala bilərdim. O gündən ki oğlundan ayrı düşüb, onu gülər üzlü görməmişik. Nə vaxt sinifdə birinci olarsan, onda sənə də şəklin şəraf lövhəsinə vurular.*

Zaman budaq cümləsinin baş cümlədən əvvəl gələn bu növü baş cümləyə bəzən *ki* bağlayıcısı ilə də bağlanır. Məsələn: *Evdən çıxmaq istəyirdim ki, qapı döyüldü. Film təzəcə başlanmışdı ki, işıqlar söndü.*

Yer budaq cümləli tabeli cümlələr

Yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir və *haraya?, harada?, haradan?* suallarından birinə cavab verir.

Yer budaq cümləsi həmişə baş cümlədən əvvəl gəlir və ona yer anlayışı bildirən müxtəlif bağlayıcı sözlərlə (*haraya, haraya ki, harada, harada ki, haradan, haradan ki, o yərə ki, o yerdə ki, o yerdən ki, bir yərə ki, bir yerdə ki, bir yerdən ki*) bağlanır. Baş cümlədə isə bağlayıcı sözlərə uyğun olaraq *oraya, orada, oradan* qarşılıq sözləri işlənir və budaq cümlənin köməyi ilə izah edilir. Məsələn: *Hara gedirəm, orada səni görürəm. Haraya desən, ora da gedəcəyəm. Bir yərə ki səni dəvət etməyiblər, ora getmə. O yerdə ki ağsaqqalı eşitmirlər, orada din, bərəkət olmaz.*

Baş cümlədəki qarşılıq sözlər bəzən işlənmiş, lakin onları bərpa etmək mümkündür. Məsələn: *Harada birlik var, dirilik də var (Harada birlik var, orada dirilik də var).*

Kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin (bəzən də əlamətin) miqdarını bildirir və *nə qədər?* sualına cavab verir. Kəmiyyət budaq cümləsi də yer budaq cümləsi kimi, həmişə baş cümlədən əvvəl gəlir və ona bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Budaq cümlədə *nə qədər, hər nə qədər, nə qədər ki* bağlayıcı sözləri; baş cümlədə isə onlara uyğun olaraq *o qədər, o qədər də, bir o qədər, bir elə* qarşılıq sözləri işlənir. Budaq cümlə həmin qarşılıq sözləri izah edir, aydınlaşdırır. Məsələn: *Nə qədər desən, o qədər oxuyaram. Nə qədər ki tapşırırdınız, bir o qədər odun yığmışıq. Yazda nə qədər işləmişdiksə, payızda iki o qədər işləməli olduq.* Bu misallarda budaq cümlələr baş cümlədəki hərəkətin miqdarını bildirir. Kəmiyyət budaq cümləsi bəzən baş cümlədəki əlamətin miqdarını bildirir. Məsələn: *Dağ nə qədər sərin idisə, aran bir o qədər isti idi.*

Göründüyü kimi, bu cümlədəki budaq cümlə baş cümlədəki əlamətin (*aranın isti olmasının*) miqdarını bildirir.

Kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə bəzən baş cümlədə qarşılıq söz (*o qədər*) işlənmiş, lakin təsəvvür edilir və onu bərpa etmək mümkündür. Məsələn: *Nə qədər çox oxusan, çox bilərsən (Nə qədər çox oxusan, bir o qədər çox bilərsən).*

Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin və ya əlamətin səbəbini bildirir, *niyə?*, *nə üçün?*, *nəyə görə?*, *nə səbəbə?* suallarından birinə cavab olur.

Səbəb budaq cümləsi həmişə baş cümlədən sonra gəlir və ona ki, çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki bağlayıcıları ilə bağlanır. Məsələn: *Uşaq sevinirdi, çünki atası bu gün uzaq səfərdən qayıdırdı. Şair fəxr edirdi ki, xalq ona ürəkdən inanır. O, məzuniyyətdən yarımçıq qayıtdı, ona görə ki, evdən telegram almışdı. Buranın havası sərin, çünki dənizə yaxındır.* Birinci üç nümunədə budaq cümlə baş cümlədəki hərəkətin səbəbini, sonuncu misalda isə əlamətin səbəbini bildirir.

Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin məqsədini bildirir, *niyə?*, *nə üçün?*, *nəyə görə?*, *nə məqsədlə?* suallarından birinə cavab olur.

Məqsəd budaq cümləsi də səbəb budaq cümləsi kimi, baş cümlədən sonra gəlir və ona ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə, adətən, ona görə, ondan ötrü bağlayıcıları (*qəlib sözlər*) işlənir. Məqsəd budaq cümlələrinə aid nümunələr: *Ana ona görə məktəbə gəlib ki, oğlunu kəndə aparar. Bu zəhməti ondan ötrü çəkirik ki, gələcəkdə xoşbəxt yaşayaq. Müəllimlər keçmiş dərsi ona görə təkrar edirlər ki, şagirdlər mövzunu daha yaxşı öyrənsinlər. O səbəbə gəlmişəm ki, sən də özümlə evimə aparım.*

Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində qəlib söz işlənməyə də bilər. Məsələn: *Kəndə xəbər göndərdi ki, onu gözləməsinlər. İclasdan yarımçıq çıxdım ki, qatarı qarşılayım.*

Səbəb və məqsəd zərflikləri bir-birinə oxşadığı kimi, səbəb və məqsəd budaq cümlələri də bir-birinə yaxındır. Budaq cümlənin bu iki növünü fərqləndirmək üçün ilk növbədə mənaya diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, səbəb budaq cümləsi səbəb məzmunu, məqsəd budaq cümləsi isə məqsəd anlayışını bildirir. Məlum olduğu kimi, məqsəd həmişə qarşıda durur, səbəb isə keçmişə aid olur.

Deməli, səbəb budaq cümləsinin ifadə etdiyi iş baş cümlədəki işdən əvvələ aid olur. Məsələn: *Uşaq sevinirdi, çünki sinifdə birinci*

olmuşdu. Göründüyü kimi, uşaq əvvəlcə oxuyub birinci olub, sonra isə bu səbəbə görə sevinibdir. Məqsəd budaq cümləsinin ifadə etdiyi iş isə baş cümlədəki işdən sonraya aid olur. Məsələn: *Uşaq ciddi çalışırdı ki, sinifdə birinci olsun*. Bu cümlədə isə uşağın qarşısına qoyduğu məqsəd ifadə olunub – o hələ qarşıdadır, yəni baş cümlədəki işdən (*çalışmaq*) sonraya aiddir.

Budaq cümlənin bu iki növünü aşağıdakı əlamətlərə görə də fərqləndirmək olar:

1. Məqsəd budaq cümləsinə nə məqsədlə? sualını vermək olur, səbəb budaq cümləsinə isə bu sualı vermək düzgün deyil.
2. Səbəb budaq cümləsinin xəbəri felin xəbər şəklində (*müxtəlif zamanlarda*), məqsəd budaq cümləsinin xəbəri isə daha çox felin əmr şəklində (*bəzən də arzu şəklində*) olur.
3. Səbəb budaq cümləsi feli sifət tərkibi və qoşma şəklində, məqsəd budaq cümləsi isə məsdər tərkibi və qoşma şəklində sadələşir. Məsələn, yuxarıdakı iki cümləni belə sadələşdirmək olar: *Uşaq sinifdə birinci olduğu üçün (nə səbəbə?) sevinirdi. Uşaq sinifdə birinci olmaq üçün (nə məqsədlə?) ciddi çalışırdı.*

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin şərtini bildirir və *hansı şərtlə?* sualına cavab verir.

Şərt budaq cümləsi, əsasən, baş cümlədən əvvəl gəlir və ona *indi ki, madam ki, əgər, hərgah* bağlayıcıları və *-sa* şəkilçisi ilə bağlanır. Məsələn: *Atan gəlsə, əminə zəng et. Yağış yağsa, məhsul bol olar. Əgər yaxşı oxusan, əlaçı olarsan.*

Şərt budaq cümləsi bəzən baş cümlədən sonra gələrək, ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu halda baş cümlədə bu şərtlə, bir şərtlə, o şərtlə qəlib sözləri işlənir. Məsələn: *Bir şərtlə razı olaram ki, işə vaxtında gələsən. Ana bu şərtlə oğlunu sənət məktəbində oxumağa icazə verdi ki, axşamlar evə gəlsin.*

Şərt budaq cümləsi bəzən baş cümləyə yalnız intonasianın köməyi ilə də bağlanır. Məsələn: *Bir gün azdır, iki gün qal.*

Şərt budaq cümləsi baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur və

sadə cümləyə çevrilir.

Qarşılıq-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Qarşılıq-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir, ona *-sa²* şəkilçisi və *da, də* ədatları və ya nə qədər *bağlayıcı* sözü ilə bağlanır. Məsələn: *Nə qədər yalvarsaq da, qonaq yeməyə oturmadı. Qış girsə də, havalar xoş keçirdi. Bu mənim üçün nə qədər ağır olsa da, onu bağışlamalıyam.*

Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi baş cümləyə *hərçənd, düzdür, doğrudur* bağlayıcıları ilə də bağlanır. Bu halda baş cümlədə qarşılaşdırma bağlayıcıları (*amma, ancaq, lakin*) işlənir. Məsələn: *Düzdür, o, dərsi yaxşı bilmirdi, ancaq mən ona "yaxşı" qiymət verdim.*

Qarşılıq-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri *baxmayaraq, halda* sözlərinin köməyi ilə *sadə cümləyə* çevirmək mümkündür. Məsələn: *Müəllim yorğun olsa da, dərsi həvəslə danışırdı – Müəllim yorğun olmasına baxmayaraq, dərsi həvəslə danışırdı.*

Mürəkkəb cümlənin təhlil qaydası

1. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növü (nəqli, sual, əmr, nida) müəyyən edilir.
2. Cümlənin quruluşu göstərilir. Əgər cümlə mürəkkəbdirsə, tabeli və ya tabeli olması müəyyən edilir.
3. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri olan *sadə cümlələr* müəyyənləşdirilir. Cümlənin bağlayıcılı, yoxsa bağlayıcısız olması göstərilir. Cümlə tabeli mürəkkəb cümlədirsə, onun tərkib hissələri arasındakı mənə əlaqələri göstərilir və hər bir tərkib hissə ayrıca – *sadə cümlə* kimi təhlil edilir. Əgər cümlə tabeli mürəkkəb cümlədirsə, baş və budaq cümlə müəyyən edilir, budaq cümlənin növü göstərilir, baş və budaq cümlə *sadə cümlə* kimi təhlil edilir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin təhlilinə aid nümunə

Torpaq qızır, qar əriyir, çaylar bulanır.

Nəqli, bağlayıcısız, üç tərkib hissədən ibarət səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

Torpaq qızır – *nəqli, sadə, müəyyən şəxslı, müxtəsər cümlədir.*

Qar əriyir – *nəqli, sadə, müəyyən şəxslı, müxtəsər cümlədir*

Çaylar bulanır – *nəqli, sadə, müəyyən şəxslı, müxtəsər cümlədir.*

Tabeli mürəkkəb cümlənin təhlilinə aid nümunə

Uşaq məktəbə gecikmişdi, çünki avtobus yolda xarab olmuşdu.

Nəqli, bağlayıcılı, iki tərkib hissəli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Uşaq məktəbə gecikmişdi – *baş cümlə, avtobus yolda xarab olmuşdu* – *budaq cümlədir.*

Uşaq nə üçün (nə səbəbə?) məktəbə gecikmişdi. Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Budaq cümlə baş cümləyə çünki bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

Uşaq məktəbə gecikmişdi – *nəqli, sadə, müəyyən şəxslı, geniş cümlədir.*

Avtobus yolda xarab olmuşdu – *nəqli, sadə, müəyyən şəxslı, geniş cümlədir.*

VASİTƏSİZ VƏ VASİTƏLİ NİTQ

Danışarkən və ya yazarkən bəzən başqasının sözlərindən (nitqindən) istifadə olunur. Başqasının sözləri (nitqi) iki üsulla verilə bilər: **vasitəsiz, vasitəli**.

Vasitəsiz nitq

Vasitəsiz nitqdə başqasının sözləri (nitqi) dəqiq şəkildə, heç bir dəyişiklik edilmədən verilir.

Tərkibində vasitəsiz nitq olan cümlələr iki hissədən ibarət olur: müəllifin sözlərindən (M) və vasitəsiz nitqdən (V).

Müəllifin sözləri, adətən, *dedi, düşündü, soruşdu* və s. kimi *nitq fəzləri* ilə bitir və çox vaxt *müəyyən şəxslə cümlə* şəklində olur. Vasitəsiz nitq isə bir və ya bir neçə cümlədən ibarət olur və müəllif nitqinə *intonasiyanın köməyi ilə* qoşulur. Vasitəsiz nitq, adətən, **dırnaq arasına** alınır və aşağıdakı bir neçə şəkildə işləyə bilər:

1. **Müəllifin sözlərindən sonra:** Bu halda vasitəsiz nitqdən əvvəl *iki nöqtə* qoyulur və vasitəsiz nitqin ilk sözü *böyük hərflə* yazılır. Məsələn: *O dedi: «Biz doğma yurdumuza qayıdacağıq».* *sxemi: M: «V».*

Komandir qışqırdı: «Dayanın, ora minalanıbdır!» *sxemi: M: «V!»*

2. **Müəllifin sözlərindən əvvəl.** Bu halda vasitəsiz nitqdən sonra **vergül** (bəzən də **sual** və ya **nida işarəsi**) və **tire** qoyulur. Məsələn: *«Kim darsimizi danışmaq istəyir?» – deyə müəllim uşaqlara üz tutdu.* *Sxemi: «V?» – m.*

«Təki torpaqlarımız geri qayıtsın», – deyə ana hər cür çətinliyə dözüdü. *sxemi «V», – m.*

3. **Müəllifin sözlərinin arasında.** Bu halda vasitəsiz nitqdən əvvəl **iki nöqtə**, sonra isə **vergül** (və ya **sual** və **nida işarələri**) və **tire** qoyulur. Məsələn: *Ana üzünü qonağa tutub: «İçəri keçin, qapıda durmayın», – deyə nəvazişlə onu otağa dəvət etdi.* *M: «V», – m.*

O gülə-gülə: «Necədir, məktəbimiz xoşuna gəldi?» – deyə soruşdu. *M: «V?» – m.*

4. **Müəllifin sözlərindən əvvəl və sonra.** Bu halda vasitəsiz nitqdən əvvəl və sonra **vergül** və **tire** işarəsi qoyulur. Məsələn: *«Otur, gedirik, –*

dedi, – sonra danışarım» (sxemi: «V, – m, – v»).

5. Müəllifin sözləri ilə vasitəsiz nitq ardıcıl olaraq işlənir. Bu halda vasitəsiz nitqdən əvvəl iki nöqtə, sonra vergül və tire (iki dəfə) qoyulur. Məsələn: *O, başını qaldırıb: «Yox, olmaz, – dedi, – sən bu işə qarışma». M: «V, – m, – v».*

Vasitəsiz nitqin son iki qaydada işlənməsi nadir hallarda olur.

Vasitəsiz nitqdə sual işarəsi, nida işarəsi və üç nöqtə dırnaqdan əvvəl, nöqtə isə dırnaqdan kənarında qoyulur.

Vasitəli nitq

Vasitəli nitqdə başqasının sözləri (nitqi) eynilə deyil, dəyişilmiş şəkildə verilir, yəni onun məzmunu çatdırılır. Tərkibində vasitəli nitq olan cümlələr müəllifin sözlərindən və başqasının nitqinin məzmunundan ibarət olur. Vasitəli nitq budaq cümlə şəklində formalaşır və müəllifin sözlərindən sonra işlənir. Vasitəsiz nitq vasitəli nitqlə əvəz edilərkən dırnaqlar və tire işarəsi atılır və ki bağlayıcısı əlavə olunur. Məsələn:

Anar dedi: «Mən böyüyəndə müəllim olacağam».

Anar dedi ki, o böyüyəndə müəllim olacaq.

Nümunədən görüldüyü kimi, vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilərkən şəxs əvəzlilikləri və şəxs şəkildələri dəyişdirilə bilər.

DİL VƏ DİLÇİLİK

Dil haqqında

Dil çox-çox qədim zamanlarda toplu halında yaşayan insanların bir-birinə söz demək ehtiyacından, bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq zərurətindən ortaya çıxmışdır. Deməli, **dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir**. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi yalnız müəyyən şəraitdə – insan cəmiyyətində yaranır və fəaliyyət göstərir. Buna görə də **dil ictimai hadisə sayılır**. Dilin varlığı üçün beşər cəmiyyətinin olması mühüm şərt-dir. İnsan cəmiyyəti olmayan yerdə dil mövcud ola bilməz. Belə ki, yeni doğulan uşaq insanlarla ünsiyyət saxlamasa, yəni insan yaşamayan mühitdə böyüse (və ya lal adamlar arasında tərbiyə olunsu), o danışa bilməz. Dilin yaranmasında insan orqanizminin şaquli vəziyyətdə olması da mühüm rol oynamışdır.

Dil ancaq insana məxsusdur, heyvanlar yalnız münasibəti duya bilərlər. Dil təfəkkürlə (düşüncə ilə) də bağlıdır.

Dil irqi və irsi cəhətlərlə bağlı deyil. Buna sübut olaraq, belə bir nümunə göstərmək olar: *Bir zənci balası körpəlik çağından valideynlərindən ayrı düşərək, azərbaycanlı ailəsində böyüyərsə, o, Azərbaycan dilində danışmağa başlayacaq.*

Dil mənsub olduğu xalqın həyatı ilə sıx bağlıdır. Hər hansı bir xalqın milli şüuru, mədəni səviyyəsi inkişaf etdikcə onun dili də inkişaf edir, təkmilləşir.

Dilin üç vəzifəsi vardır:

1. *Dil cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsidir;*
2. *Dil insanı əhatə edən əşya və hadisələrin adlarını bildirir;*
3. *Dil fikri ifadə edir.*

Dil haqqında kəlamlar: *“İnsan öz dilinin altında gizlənmişdir, danışmağa başlayandan sonra ağıllı və ya ağılsız olduğu bilinir. (Həz. Əli əleyhissəlam). “Dil fikri açmaq üçün yox, gizlətmək üçündür. (Taleyran). “Bir səsini çıxar, deyim ki, sən kimsən” (Sokrat).*

Yazı haqqında

İnsanlar şifahi dilin köməyi ilə yalnız müəyyən yaxın məsafədə bir-birləri ilə ünsiyyət saxlaya bilməmişlər. Zaman keçdikcə insanlar səsini çatmadığı yerlərlə də əlaqə saxlamağa ehtiyac duymuşlar. Bu ehtiyacın nəticəsi olaraq yazı yaranmışdır. Yazı səsli dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemidir.

Yazının ilkin növü əşyaların köməyi ilə olmuşdur. İnsanlar uzaq yerlərə öz fikirlərini əşyaların köməyi ilə çatdırmışlar. Buna görə də həmin yazı əşyevi yazı adlanır.

Bir sıra nağıllarımızda əşyevi yazı ilə bağlı maraqlı epizodlar vardır. Məsələn: "Daşdəmirin nağılı"nda Mirzə Möhsün Nardana "məktub" – *daş, dəmir, əl dəyirmanı, armud və gavalı* göndərir. Nardan *daşla dəmirin Daşdəmir, əl dəyirmanının isə ovdan* olduğunu bilir. Daşdəmir isə *armudun Abasbəyi armudu* adlandığına görə şahın qoşun başçısı *Abas bəyə, gavalının isə vəzir Alı* adlandığına görə vəzirə işarə edildiyini oxuyur.

Yazının ikinci növü şəkli (piktoqrafik) yazıdır. Bu yazıda nəzərdə tutulan əşyanın şəkli çəkilir. Piktoqrafik yazıya aid nümunələr də bugünkü həyatımızda öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Məsələn, *ayaqqabı dükanının şüşəsində ayaqqabı şəklinin çəkilməsi piktoqrafik yazı nümunəsidir.*

Piktoqrafik yazıdan sonra fikri (ideoqrafik) yazı ortaya çıxmışdır. Bu yazıda da fikir şəklini köməyi ilə çatdırılır. Lakin piktoqrafik yazıda şəkil birbaşa əşyanın özünü bildirdiyi halda, ideoqrafik yazıda şəkil rəmzi mənada (ideya şəklində) işlənir. Məsələn, piktoqrafik yazıda günəş şəkli günəşin özünü bildirir, ideoqrafik yazıda isə bu şəkil işıq anlayışını ifadə edir.

Nəqliyyat yolunda qoyulmuş nida işarəsi və ya maşınların hərəkətini tənzimləyən qırmızı, sarı, yaşıl işıq ideoqrafik yazıya nümunə ola bilər. Kimya, riyaziyyat və dil dərslərində istifadə olunan işarələr, bayrağımızdakı rənglər və gerbdəki rəmlər də ideoqrafik yazı nümunələridir. Məsələn: NaCl – *xörək duzu*, > – *böyükdür* işarəsi, □ ^ – *kök və şəkilçi* və s.

Yazının ən son və müasir növü hərfi (fonoqrafik) yazıdır. Fonoqrafik

yazının ilk mərhələsi heca yazısı (sillabik yazı) olmuşdur. Bu yazıda bir neçə səs bir işarə ilə ifadə olunmuşdur. Əsl fonografik yazıda isə hər bir səs bir hərflə ifadə olunur.

Hazırda istifadə etdiyimiz latın əlifbası fonografik yazıya əsaslanır. Fonografik yazıda yalnız bütöv söz yox, həm də sözün ayrı-ayrı səsləri ifadə olunur.

Dilçiliyin sahələri

Dilçilik elmi dilin qayda-qanunlarını, xüsusiyyətlərini, quruluşunu öyrənir. Dil müxtəlif baxımdan öyrəniləndiyi üçün ayrı-ayrı sahələrə bölünür. Dilçiliyin *fonetika*, *leksikologiya* (*frazologiya* da bura daxildir), *morfologiya* və *sintaksis* kimi bölmələrindən başqa, *etimologiya*, *lüğətçilik*, *dialektologiya* kimi sahələri də vardır.

Etimologiya

Sözün mənşəyini, kökünü, nədən törəməsini öyrənən dilçilik sahəsinə etimologiya deyilir.

Dilimizdə yaranma tarixi çox qədim olan elə sözlər var ki, indiki şəkildə daşdığı leksik məna anlaşılmır, yəni kökü, mənşəyi izah edilə bilmir. Bu halda *etimologiya* elminə üz tutmaq lazım gəlir. Ya elmi əsaslara söykənən elmi etimologiyanın, ya da xalqın məntiqinə əsaslanan xalq etimologiyasının (yalançı etimologiyanın) imkanlarından istifadə olunur. *Sözün kökünü üzə çıxarmaq, onun başqa sözlərlə bağlılığını öyrənmək üçün aparılan dilçilik araşdırmasına etimoloji təhlil deyilir.*

Etimoloji təhllillərdə nəticə həmişə eyni dəqiqlikdə olmur. Ona görə də ayrı-ayrı sözlərin etimologiyası haqqında bəzən bir neçə fikir olur. Yalançı, uydurma etimologiyayı elmi etimologiyadan fərqləndirmək vacibdir.

Lüğətçilik (Leksikoqrafiya)

Dilçiliyin praktik (təcrübi) sahəsi olub, lüğətlərin tərtibi, yaranma

qaydalarını öyrənir.

Lügətlərin tərtibi ilə məşğul olan mütəxəssis lügətçi – leksikoqraf adlanır.

Lügətçilik Azərbaycan – türk dilçiliyinin qədim sahəsidir. **Mahmud Qaşğarlı**nın məşhur *“Divanü lüğət-türk”* (türk dillərinin divanı) (1072) buna nümunə ola bilər. Cəmaləddin ibn Mühənnə, Hənduşah Naxçıvani, Hümam Təbrizi (XIII-XIV əsrlər), Mirzə Məhəmmədəli Kazım bəy (XIX əsr) kimi Azərbaycan alimləri də lügət tərtib etmişlər.

M. Qaşğarlı türk dünyasının böyük alimidir. Onun lüğəti türk dünyasının ilk ensiklopediyasıdır. 10 ilə yazılan lügətdə 9000-dən çox söz və ifadə var. Lüğətin yeganə əlyazması XIII əsrdə Azərbaycanda köçürüldür. Bu əlyazma 1915-ci ildə Türkiyədə tapılıb və nəşr edilib.

XX əsrin əvvəllərində **Sultan Məcid Qənizadə**, **Üzeyir bəy Hacıbəyov**, **Qarabəy Qarabəyov**, **Əliqə Şıxlinski** bir sıra lügətlər tərtib etmişlər. Lüğətçilik sahəsində son ən böyük hadisələr 1940-cı illərdə **Heydər Hüseynov**un rəhbərliyi ilə çıxmış dördcildlik *“Rusca-azərbaycanca lügət”* və 1964-1987-ci illərdə **Əliheydər Orucov**un müəllifliyi və rəhbərliyi ilə nəşr olunmuş 4 cildlik *“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”* son 50 ildə lügətçilik sahəsində görülmüş ən böyük iş sayılır.

Lügətlərin bir neçə növü var: **izahlı lügətlər**, **tərcümə lügətləri** (məsələn, azərbaycanca – ərəbcə və ya ingiliscə – azərbaycanca lügətlər və s.) və **terminoloji lügətlər** (məsələn, dilçilik terminləri lüğəti).

Dilimizin ilk elmi qrammatikasını isə **Mirzə Kazım bəy** (1802-1870) yazmışdır. Rusiyada şərqşünaslığın əsasını qoyan **Mirzə Kazım bəy**in əsrlərinin çoxu Avropa dillərinə tərcümə edilərək, London və Parisdə nəşr edilmişdir.

Dialektologiya

Dialekt və ya şivəni öyrənən dilçilik sahəsidir. Yerli – məhəlli danışığa dialekt və ya şivə deyilir.

Bir çox şivələrimizdə elə qədim sözlər qorunub saxlanmışdır ki, vaxtilə ədəbi dilimizdə işlənmiş, lakin indi unudulmuşdur. Bu baxımdan dialektlər dilimizin tarixini, onun inkişaf mərhələlərini öyrənmək

üçün çox əhəmiyyətlidir.

Ayrı-ayrı ərazilərdə işlənən yerli – məhəlli söz və ifadələrə **dialektizm** deyilir.

Bədii əsərlərin dilində işlənən məhəlli əlamətlərə – **dialektizmlərə** rast gəlmək olur.

Azərbaycan dilinin quruluşu və tarixi

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycanda, eləcə də bir çox ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların ana dilidir. Dilimiz tarixən *türk dili*, *türki*, *türkcə* adı ilə tanınmış, indi isə **Azərbaycan dili** kimi rəsmiləşdirilmişdir. Hazırda dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan **35 milyondan çox** azərbaycanlı bu dildə danışır. **Azərbaycan dili müstəqil respublikamızın dövlət dilidir.**

Azərbaycan dili azərbaycanlıların ana dilidir. Respublikamızın qədim sakinlərindən olan azsaylı xalqlar da (ləzgilər, tatlar, talışlar, avarlar, kürdlər və s.) Azərbaycan dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirlər.

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili

Hər bir dövlətin dövlətçilik əlamətlərindən biri onun siyasi, iqtisadi, mədəni fəaliyyətini cəmiyyətə çatdıran dildir: dövlət qanunlarının, rəsmi göstəriş və sərəncamların, müxtəlif iş sahələrinə aid rəsmi sənədlərin vahid dildə olması mühüm siyasi şərtlərdəndir. Bu dil vahidliyi dövlət quruculuğunda və idarəçiliyində ünsiyyəti asanlaşdırır, anlaşmanı maksimum təmin edir. Bu əlaqələndirmə və ünsiyyət vasitəsinə **dövlət dili** deyilir. *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”*. (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 21).

Bu o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında yazılı və şifahi əlaqə işləri Azərbaycan dilində aparılacaqdır. Həmin prosesin ardıcılığına dövlət təminat verir.

Bu o deməkdir ki, dövlət idarələrində vəzifə tutan müxtəlif xalqların nümayəndələri öz işlərini məhz Azərbaycan dilində icra edəcəklər.

Yenə Konstitusiyada yazılır: *“Azərbaycan Respublikası əhalinin*

danıxdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir". Deməli, dövlət dilinin vahidliyi həm də öz demokratizmi ilə səciyyələnir. Belə ki, respublikamızda yaşayan azsaylı xalqların, etnik qrupların nümayəndələri öz aralarında, məişətdə, həyatlarının müxtəlif sahələrində öz ana dillərində ünsiyyət saxlamaq hüququna malikdirlər; öz dillərində və istənilən başqa dillərdə təhsil almaq hüquqları var.

Azərbaycanda dövlət dili ilə bağlı müxtəlif fərmanlar olub.

1919-20-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti dilimizi **türk dili** adı ilə dövlət dili kimi işlətdi. Sovet çevrilişindən sonra 1930-cu illərə qədər dövlət dili yenə **türk dili** adlandırıldı. 1936-cı ildən dövlət dili Azərbaycan dili adı ilə işlənməyə başlayır.

1992-ci ilin 22 dekabrında verilən fərmanla Azərbaycan Respublikasının dövlət dili öz əski adında, türk dili adlandırıldı. 2001-ci il iyunun 18-də Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərman verildi. 2003-cü ilin yanvarın 2-də isə **Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında qanun** qəbul edildi. Azərbaycan dili Azərbaycanda millətlərarası ünsiyyət vasitəsidir.

Türk dilləri ailəsi

Dünya dilləri yarandığı ilk dövrlərdə çox az sayda olub. Zaman keçdikcə bu dillər arasında bölünmə getmiş, bir dildən onlarla yeni dil formalaşmış, formalaşanların da hər birindən sonralar yenə başqa dillər emələ gəlmişdir. Beləliklə, bu gün dünyada 3.500-dən çox dil var. Bu törəmə prosesi ilə yanaşı, həm də onlarla dil ölmüşdür.

Bir kökdən törəyən dillərə qohum dillər deyilir. Qohum dillərin hamısı birlikdə dil ailəsi adlanır.

Azərbaycan dili **türk dilləri** ailəsinə mənsubdur. Türk dilləri ailəsi bir neçə qrupa bölünür: **oğuz qrupu, qıpçaq qrupu, qarluq qrupu.**

Dilimiz **oğuz qrupuna** daxildir. Türk (*Türkiyə türkcəsi*), türkmən, qaqaüz dilləri də oğuz qrupuna daxildir. Qazax, qırğız, tatar, başqırd, qumuq dilləri qıpçaq qrupuna aiddir. Qarluq qrupuna isə aşağıdakı dillər daxildir: **özbək, uyğur, salar** və s.

Oğuz qrupundan olan dillərin formalaşması eramızın birinci minilliyində başa çatır. Deməli, bu qrupa daxil olan Azərbaycan dilinin də

fonetik sistemi, əsas lüğət fondu (leksikası) və qrammatik quruluşu həmin dövrdə formalaşmışdır.

Azərbaycan-türk milli dili isə XVI əsrin sonlarından formalaşmışdır. Bu dövrdə çağdaş dilimizin əsas lüğət fondu (leksikası) və qrammatik quruluşu müəyyənləşir.

Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu

Dillər qohumluq xüsusiyyəti ilə yanaşı, **morfoloji quruluşuna** (tipoloji bölgüyə) görə də müəyyən qruplara ayrılır. Morfoloji quruluşuna görə dünya dilləri **kök dillər, flektiv dillər və iltisəqi** (aqlütinativ) dillər kimi qruplara bölünür. **Kök (amorfi) dillərdə** sözün kökü dəyişmir və sözdəyişdirici (**leksik**) **şəkilçi** olmur (məsələn, *Çin dili*).

Flektiv dillərdə sözün kökü içəridən dəyişir və şəkilçi sözün əvvəlində, axırında gəlir (məsələn, *ərəb, rus, ingilis dillərində*).

Azərbaycan dili morfoloji quruluşuna görə **iltisəqi (aqlütinativ)** dillərə daxildir. **Bu tip dillərdə sözün kökü dəyişmir və həmişə müstəqil leksik mənə bildirir. Şəkilçilərin (həm leksik, həm də qrammatik), bir qayda olaraq, söz kökündən sonra gəlməsi də iltisəqi dillərin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu xüsusiyyət dilimizdəki əsl Azərbaycan sözlərinə (türk mənşəli sözlərə) aiddir. Alınma sözlərdə isə bu qaydanın pozulması halları özünü göstərir, yəni şəkilçi söz kökündən əvvəl işlənir.** Məsələn: *na-insaf, na-məlum, bi-vəfa, bi-şüur, la-qeyd, ba-məzə, anti-faşist, a-normal* və s.

Bəzən alınma sözlərdə şəkilçini ayırarkən kök mənə vermir. məsələn, rus-avropa mənşəli sözlərdə: *bioloji, frazeologiya* sözlərində *-loji* və *-logiya* hissələri şəkilçidir, onları götürəndə *bio* və *frazeo* sözləri dilimizdə *müstəqil kök kimi işlənmə bilmir*.

Ərəb-fars mənşəli sözlərdə: **kimyəvi** və **lüğəvi** sözlərində *-vi* şəkilçisi aşkarca seçilir, ancaq dilimizdə **kimyə** və **lüğə** sözləri yoxdur.

Əslən öz dilimizə məxsus bir neçə söz də bu baxımdan istisnadır. Məsələn, *dinc, təmiz* və *kişi* sözləri xalis türk mənşəlidir. Ancaq bunlara *-na* ön şəkilçisi artırılı bilir: **na-dinc, na-təmiz, na-kişi**

Yaxud **yüksəl, yüksək** sözündə *-l* və *-k*, **kiçik** və **kiçil** sözündə *-k* və *-l* şəkilçidir, ancaq dilimizdə **yüksə** və **kiçi** adda müstəqil sözlər

olmadığından yüksəl-yüksək və kiçik-kiçil lügəvi vahidləri sadə söz kimi qiymətləndirilir. Bu tip sözlərdə hələ morfoloji sabitlik yaranmayıb. Dilimizdə belə sözlər olduqca azdır.

Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi.

İctimai hadisə olan dil başqa ictimai hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Dil müstəqil inkişaf qanunlarına malik olsa da, cəmiyyətin bütün sahələrindəki dəyişikliklərə, geriləmə və irəliləyişlərə reaksiya verir. Müəyyən köhnəliklərlə bağlı dilin lügət tərkibində bir sıra sözlər arxaikləşir, elmin, texnikanın, bütövlükdə mədəniyyətin inkişafı yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur.

Mədəni inkişaf geniş anlayışdır, cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir. İnsanların bütün fəaliyyət sahələri özünəməxsus mədəni davranışla müşayiət olunur.

Dildə mədəniyyət anlayışı ilə bağlı çoxlu ifadələr var: əmək mədəniyyəti, iş mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, dövlətçilik mədəniyyəti, dil mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, hərbi mədəniyyət və s.

Mədəni inkişaf dildə yeni terminlərin yaranmasını şərtləndirir ki, bu da dilin lügət tərkibinin zənginləşməsi deməkdir. Müasir radio-televizianın kütləviləşməsi xalqda nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə güclü təsir göstərir. Cəmiyyətdə insanların mədəni səviyyəsinin qalxması ədəbi dilin fəaliyyət dairəsini genişləndirir, ədəbi dilin orfoqrafik, orfoepik və qrammatik normalarını möhkəmləndirir. Nəticədə dialektin sosial işlənməsi məhdudlaşır. İnsanların ümumi mədəni səviyyəsinin inkişafı elmin genişlənməsini şərtləndirir. Bununla da ədəbi-kitab dili ilə xalq danışığı təzahürünün yaxınlaşması, özünəməxsus şəkildə sintezi gedir və bu prosesin nəticəsi kimi dilimizdə bu gün xüsusi elmi-kütləvi üslub deyilən nitq forması müəyyənləşir. Uluslararası mədəniyyətlərin yaxınlaşması ilə müasir dilimizdə alınma sözlərin yeni dalğası görünür-bu alınma sözlərdə elmi-texniki və idman terminləri xüsusi seçilir.

Beləliklə, *dilin inkişafı xalqın tarixi ilə bilavasitə bağlıdır*. Bu bağlılığı iki istiqamətdə görmək mümkündür. Biri budur ki, bir dövlətin erazisində qohum tayfaların birləşməsi nəticəsində xalq formalaşdığı kimi, bu tayfaların dili də (buña dialekt dili deyirlər, yəni dialekt tayfa

dilinə bərabərdir) qarışaraq-birləşərək həmin xalqın dilinə çevrilir.

Məsələnin başqa tərəfi odur ki, müəyyən mədəni-tarixi hadisələrin aydınlaşmasında dil faktları mühüm rol oynayır.

Dilimizdə ərəb və fars sözlərinin işlənməsi Azərbaycan xalqının tarixən həmin xalqlarla olmuş əlaqəsinin nəticəsidir.

Məsələn, islam dinini qəbul etdikdən sonra türkçə **uçmaq**, **damu**, **Tarı**, **yalavac** sözlərinin evəzinə müvafiq olaraq **cənnət**, **cəhənnəm**, **Allah**, **peyğəmbər** isimləri işlənmişdir.

Yaxud rus imperiyasının işğalı ilə XIX əsrdən Azərbaycan dilində rus və Avropa dillərinin sözləri istifadə olunmuşdur. Dil faktları xalqın mədəni-tarixi səviyyəsi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Məsələn, XI əsr uyğur-türk ədəbiyyatının kamil nümunələrindən biri olan Yusif Has Xacibin "Qutadğu bilik" (Xoşbəxtlik elmi) poemasında hökmdara, yüksək rütbə sahibinə "sən" yerinə "siz" deyilir.

Rus dilindəki **tovar** (əmtəə) sözünün bizim dilə və başqa türk dillərində xırdabuynuzlu heyvan mənasında işlənən "**davar**", **karandaş** sözünün "**qara(n)daş**"dan, **kolbasa** sözünün "**qolbasan**"dan, **kopeyka** (qəpik) sözünün Xarəzm sultanı Məhəmməd **Köbək**in adı ilə bağlı pul vahidindən yaranması türk xalqlarının qüdrətli dövlətçilik tarixi haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Şah Abbasın adı ilə bağlı yaranmış **şahı**, **abbası** pul vahidləri XVI əsr Azərbaycan dövlətçiliyi barəsində özlüyündə müəyyən təsəvvür yarada bilir. XI əsrin görkəmli alimi **Mahmud Qaşğarlı** yazırdı ki, **türk və ərəb dilləri atbaşı (bərabər) gedir**.

Qurani-Kərimin 112-ci surəsi olan İxlas surəsinin "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi həmin fikri təsdiqləyir.

Dilimizin morfoloji quruluşu və ahəng qanunu

Məlum olduğu kimi, **ahəng qanunu** sözdə **qalın** və **incə** saitlərin bir-birini izləməsi deməkdir. Dilimizin əsas fonetik qanunu kimi, ahəng qanunu fonetikada öyrənilir. Lakin ahəng qanunu **dilimizin morfoloji quruluşu** ilə də birbaşa bağlıdır. Belə ki, dilimizdəki milli sözlərdə ahəng qanunu, əsasən, gözlənilsə də, bir çox alınma sözlərdə pozulur. Məsələn: *kitab, alim, dünya, vəfa, radio* və s. Bununla belə, **bu kimi**

sözlərə öz dilimizə məxsus hər hansı bir şəkilçi artırıqda həmin şəkilçi söz kökündəki son hecanın ahənginə mütləq uyuşmalıdır. Məsələn: *kitab-lar, alim-lər-imiz, dünya-da, vəfa-lı, radio-ya* və s. Deməli, ahəng qanunu köklə şəkilçi arasında daha möhkəm və dəyişməz olur. Köklə şəkilçi sözün morfoloji quruluşunu müəyyən edir. Ahəng qanunu isə köklə şəkilçi arasında nizamlayıcı amil rolunu oynayır. Deməli, ahəng qanunu fonetik hadisə olmaqla yanaşı, həm də morfoloji hadisədir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə ahəng qanunu dilçilikdə morfonoloji (morfologiya və fonetikanı birləşdirən) hadisə sayılır. Morfonologiya iki sözdən ibarətdir: **morfologiya, fonetika**.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Nitq mədəniyyəti anlayışı

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik (təcrübə) sahəsi olub, dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını öyrənir. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin fonetik (orfoepik və orfoqrafik), leksik və qrammatik qayda-qanunlarını bilmək və nitq zamanı onlara əməl etmək zəruridir.

Nitq mədəniyyətində dilçiliyin nəzəri fikirləri əməli (praktik) şəkildə həyata keçirilir. *Buna görə də nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri yox, praktik sahəsi sayılır.* Nitq mədəniyyətində ayrı-ayrı dil faktları və ya hadisələri yox, diçiliyin qayda-qanunları sistemi öyrənilir. Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətinin konkret predmeti yoxdur.

Natiqliklə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmək olmaz. Natiqlik də şairlik, rəssamlıq kimi sənətdir. Hər kəs nitqini tərbiyə edə bilər, lakin hamı natiq ola bilməz. Ədəbi dilə yiyələnməyin özü nitq mədəniyyətinə sahib olmağa çalışmaqdır.

Bir sıra Avropa xalqlarında bizim "ədəbi dil" dediyimiz anlayışa "mədəni dil", "mədəniyyət dili" deyirlər. Yəni nitqin mədəniyyəti, dilin-danışığın gözəlliyi bütövlükdə millətin mədəniyyətinin tərkib hissəsidir.

"Mədəniyyət" sözü ərəbcə şəhər mənası verən mədinə sözündəndir.

Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir.

Hər hansı bir xalqın milli mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Gözəl nitq üçün, əsasən, iki şərt tələb olunur:

1. *Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanının olması;*
2. *Bu dildə danışanın yüksək hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi.*

Azərbaycan dili fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna görə dünyanın inkişaf etmiş və zəngin dillərindən biri sayılır. Bu dil

özünəməxsus musiqili ahəngi, səlisliyi və axıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. Çox-çox qədim zamanlarda dilimizdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, sonralar isə yazılı ədəbiyyat yaranmışdır.

Bu dildə "Dədə Qorqud kitabı" kimi dünya mədəniyyətinin nadir incisi yaranıb.

Böyük türk alimi Fuad Köprülü "Dədə Qorqud kitabı"nı bütün türk xalqlarının ən sanballı əsəri adlandırıb.

İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımız xalqımızın gözəl və zəngin nitq mədəniyyətinin olduğunu sübut edir.

Milli mədəniyyətin, o cümlədən də nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısı bütövlükdə xalqdır. Xalqın hər bir nümayəndəsi nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməli və onu layiqli şəkildə qorumaqdadır. Bu mədəniyyəti inkişaf etdirməkdə, yaymaqda söz ustalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Nitq mədəniyyətinin ən mühüm şərti, ədəbi dilin normalarına əməl etməkdir.

Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi

Nitq mədəniyyətinin (yaxud yüksək mədəni səviyyəli nitqin) əsas şərtləri bunlardır: nitqin düzgünlüyü, nitqin dəqiqliyi və nitqin ifadəliliyi.

Nitqin düzgünlüyü dedikdə dilin fonetik, leksik və qrammatik qayda-qanunlarına əməl etmək nəzərdə tutulur. Məsələn, "öyə getmək" düzgün deyil. Burada dilin fonetik (orfoepik) qaydası pozulmuşdur. Bu ifadəni "əvə getmək" kimi dedikdə nitq düzgündür.

Nitqin dəqiqliyi dedikdə fikrin ifadəsi üçün birbaşa tələb olunan sözün, ifadənin və ya cümlənin seçilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn: "Uşaq dərindən gəlir" – cümləsi düzgündür, ancaq dəqiq deyil. "Uşaq məktəbdən gəlir" – cümləsi isə həm düzgündür, həm də dəqiqdir.

Yaxud *mal sürüsü*, *at sürüsü* düzgündür, ancaq *naxır*, *ilxı* düzgün olmaqla yanaşı, həm də dəqiqdir.

Nitqin ifadəliliyi isə üslub baxımından ən uğurlu bədii dil vahidinin işlədilməsi deməkdir.

Nitqin ifadəliliyini nitqin dəqiqliyindən fərqləndirmək o qədər də

asan deyil.

Məsələn: "O, klassik ədəbiyyatı çox sevir" cümləsi düzgün və dəqiqdir, lakin ifadəli deyil. "O, klassik ədəbiyyatın vurğunudur" cümləsi isə düzgün və dəqiq olmaqla yanaşı, həm də ifadəlidir.

Yaxud: "Bizim eşqimiz xalq arasında məşhurdur" da demək olar, "Bizim eşqimiz dillərə düşüb" də. Ancaq Səməd Vurğun daha gözəl (ifadəli) deyib: "Bizim eşqimiz bir el nağılıdır".

Nitqin düzgünlüyünə hamı əməl etməlidir, nitqin dəqiqliyinə isə hamı əməl etməyə çalışmalıdır. Nitqin ifadəliliyi isə daha çox şair və yazıçılara məxsusdur.

Nitq mədəniyyətinin ümumi və xüsusi məsələləri

Nitq mədəniyyətinin elə məsələləri var ki, ümumi (ictimai) xarakter daşıyır. Məsələn, nitqin düzgünlüyü bütövlükdə cəmiyyətdən tələb olunur, yəni dilin qayda-qanunlarına hamı eyni dərəcədə riayət etməlidir. Sözün fonetik tərkibini, düzgün tələffüzünü (orfoepik), düzgün yazılışını (orfoqrafik), leksik mənasını, cümlənin quruluşunu hamı eyni cür qavrayır. Hərgah belə olmasaydı, dil öz əsas vəzifəsini-ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirə bilməzdi.

Nitq mədəniyyətinin elə məsələləri də var ki, xüsusi (fərdi) səciyyəlidir, yəni hər kəs eyni cür dəqiq danışır-yazmır, yaxud hamının nitqi gözəl (ifadəli) deyil. Eyni zamanda, nitqin gözəlliyi hərədə bir cür təzahür edir.

Bununla belə, nitq mədəniyyətinin ümumi (ictimai) məsələləri onun xüsusi (fərdi) məsələləri ilə birbaşa bağlıdır. Hər hansı gözəl nitq sahibi, sözün müəyyənləşmiş mənasını, cümlənin qrammatik quruluşunu kəskin şəkildə dəyişdirə bilməz: sözə yeni məna çalarları qazandırmaq olar, cümləni adi nitqdə işlədildiyi şəkildə deyil, xüsusi formalarda işlətmək də mümkündür, ancaq bu zaman ümumi (ictimai) tələblər gözlənilməlidir.

Ümumi (ictimai) tələbləri gözləməyən nitq kimi, xüsusi (fərdi) gücü olmayan nitq də yüksək mədəni nitq sayılmır.

Dil, nitq və nitq fəaliyyəti

Dil – ünsiyyət vasitəsi olub, *müərrəd işarələr sistemindən ibarət*dir. Dilin özünəməxsus qrammatik quruluşu və ifadə imkanları vardır.

Nitq ünsiyyət prosesidir. Nitq bu və ya digər informasiyanın ifadə tələbinə uyğun olaraq dilin ifadə imkanları əsasında ortaya çıxır. Dil əsasdır, nitq isə ondan törəmədir. Dil tarixən az dəyişkən, nitq isə ona nisbətən çox dəyişkəndir. Məsələn, bizim keçən əsrdəki dilimiz indikindən az fərqlənib, ancaq həmin yüzillikdə yaşayan şəxslərin nitqi indikindən çox fərqli olub, lakin onların da dili bizimki kimi Azərbaycan dili idi.

Nitq fəaliyyəti isə nitqin ortaya çıxması üçün lazım olan ictimai, psixoloji və fizioloji proseslərin toplusudur.

Ünsiyyət vasitəsi olan dilin ünsiyyət prosesi olan nitqə çevrilməsi çox müəkkəb bir hadisədir: onun ictimai (sosial), psixoloji və fizioloji tərəfləri vardır. Nitq bunların qarşılıqlı əlaqəsi əsasında fəaliyyət göstərir. Dinləyib anlama, danışma, oxu və yazı formalarında təzahür edir.

Azərbaycan ədəbi dili.

Nitq normaları

Ədəbi dil xalq dilinin ciddi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normalar əsasında fəaliyyət göstərən formasıdır.

Ədəbi dil – milli dilin müəyyən qayda-qanunlara tabe olan və xalqın nümunəvi ünsiyyətinə xidmət edən nitq formasıdır. Başqa sözlə desək, ədəbi dil milli dilin müəyyən normalar sistemində malik olan ən yüksək formasıdır. Ədəbi dil xalq dilinin cilalanmış formasıdır. Ədəbi dil dialektdən fərqlənir.

Ədəbi dil bütün üslubların sistemidir. Ədəbi dilimizin bütün üslubları öz dolğunluğu ilə seçilir. Xalqımızın elmi-mədəni yüksəlişi ilə, müasir dünya mədəniyyətinə yaxınlaşma və inteqrasiyası ilə ədəbi dilimizdə *elmi-kütləvi üslub* deyilən bir üslub formalaşır.

Tarixən başqa üslublarla müqayisədə nisbətən zəif olan *rəsmi üslubumuz* indi müstəqil dövlətçiliyimizlə bağlı, bütün rəsmi dairələrdə mütləq və

məcburi işlənməsi ilə şərtlənərək daha da kamilləşmişdir. Bu gün Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Bu həm ədəbi dilimizin, həm də bütün üslubların sürətli inkişafı üçün təminat yaradır.

Ədəbi dilin tabe olduğu qayda-qanunlar sisteminə nitq normaları deyilir.

Norma sözün fonetik (səs) tərkibinin, leksik mənasının və cümlənin qrammatik quruluşunun hamı tərəfindən qəbul olunan şəkildə fəaliyyətinə deyilir.

Ədəbi dil iki şəkildə özünü göstərir: şifahi ədəbi dil, yazılı ədəbi dil.

Şifahi ədəbi dil səslənən ədəbi dildir. Şifahi ədəbi dil əlifba, yazı yaranmamışdan qabaq xalq yaradıcılığının dili kimi işlənmişdir. Ədəbi dilin bu forması **orfoepik** normalara tabe olur. Nitq, çıxış və mürəzələr şifahi ədəbi dil normalarına aiddir. Dövrümüzdə ədəbi dilin şifahi forması radio, televiziya dilinin hesabına daha da genişlənmişdir.

Yazılı ədəbi dil yazılan dildir, orfoqrafik normalara tabe olur. **Yazılı ədəbi dilin ilk nümunələri dövlət sənədlərinin, dövlət başçılarının məktublarının və bədii əsərlərin dili olmuşdur.** Mədəni inkişafın yüksəlməsi ilə yazılı ədəbi dilin dairəsi daha da genişlənmişdir.

Bu gün bədii əsərlərlə yanaşı, qəzet və jurnalların, elmi və publisist kitabların, reklamların, müxtəlif məzmunlu plakatların da dili yazılı ədəbi dil nümunəsidir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları

Müasir Azərbaycan ədəbi dili mükəmməl, sabit normalara malikdir. Həmin normalar müəyyən tarixi təkamülün məhsuludur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları dilimizin dialekt və ya şivələrinə məxsus normalardan və xalq danışığı dilindəki qeyri-mükəmməl qeyri-sabit normalardan fərqlənir. Bu cür normalı (normativlik) ədəbi dilin nisbi sabitliyindən, əhatəliliyindən və daxili quruluşunu əks etdirməsindən irəli gəlir.

Dilin daxili quruluşunu onun fonetikasi, leksikası (lüğət tərkibi) və qrammatikası təşkil edir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları üç şəkildə özünü

göstərir: **fonetik norma**, **leksik (leksik-semantik) norma**, **qrammatik norma**. *Orfoqrafik və orfoepik normalar* fonetik və qrammatik normalar əsasında yaranır.

Azərbaycan dili iltisəqi quruluşa malik olduğu üçün dilimizdə iltisəqilik əsas şərt kimi gözlənilir, yəni sözlər ahəng qanununa tabe olur, şəkilçilər sözün sonuna qoşulur, cümlə qrammatik kateqoriyalarla təşkil olunur.

Ədəbi dilin normaları bütövlükdə bir sistem şəklindədir, ancaq hər bir normanın müstəqilliyi də vardır.

Dilimizin fonetik, leksik, qrammatik, orfoepik və orfoqrafik normaları normativ qrammatikalarda, dərslik və lüğətlərdə əks olunur.

Fonetik norma

Sözün ədəbi dildəki tələffüz qaydası orfoepik norma adlanır.

Hər hansı bir söz danışq dilində və ya şivələrdə müxtəlif şəkildə deyilsə də, ədəbi dildə bir cür, yəni **orfoepik** normaya uyğun formada tələffüz olunur.

Sözün ədəbi dildəki yazılış qaydası orfoqrafik norma adlanır.

Hər iki norma dilin **fonetik quruluşu**, xüsusilə də **ahəng qanunu** ilə müəyyən edilir. Dilimizin orfoepik və orfoqrafik normaları xüsusi lüğətlərdə (*orfoqrafiya* və *orfoepiya* lüğətlərində) əks olunmuşdur.

Həm orfoepik, həm də orfoqrafik normalar dilin fonetik quruluşu, xüsusilə də onun xarakterik əlaməti olan **ahəng qanunu** ilə müəyyənləşir.

Fonetik normada dəyişmə gec olur.

Dilin **fonetik norması** həm orfoepik normanı, həm də **orfoqrafik normanı** özündə birləşdirir. Fonetik norma iki şəkildə özünü göstərir: sözlərin düzgün **tələffüz şəkli** (orfoepiya) və düzgün **yazı şəkli** (orfoqrafiya). Sözlər ədəbi dildə düzgün tələffüz edilmədikdə və ya düzgün yazılmadıqda fonetik norma pozulur. Elə sözlər vardır ki, *onları tələffüz edildiyi kimi yazmaq və ya yazıldığı kimi tələffüz etmək səhvdir*. Məsələn: "məktəb" sözünün [məx`təb] şəklində deyil, yazıldığı kimi deyilməsi, eləcə də [maraxlı] şəklində tələffüz olunan sözün bu cür də yazılması fonetik normanın pozulması deməkdir.

Leksik norma

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi çox zəngindir. Dilimizin lüğət tərkibində əsl türk sözləri ilə yanaşı, həm formaca, həm də məzmunca türkləşmiş ərəb və fars mənşəli sözlər işlənir. Dilimizə Avropa dillərinə məxsus sözlərin daxil olması isə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır.

Dünyanın bütün ədəbi dillərində olduğu kimi, dilimizdə də leksik (leksik-semantik) normanın keyfiyyətini milli leksika təşkil edir. Alınma sözlərin forma və məzmunca milliləşməsi həmin leksik mühitdə gedir.

Leksik normada dəyişiklik fonetik və qrammatik normaya nisbətən daha tez olur.

Milli leksika (əsl türk sözləri) ədəbi dildə alınma sözlərə nisbətən daha fəaldır, dildə işlənmə tezliyi yüksəkdir.

Ədəbi dildə ikinci yeri milliləşmiş leksika tutur. Elə alınma sözlər də var ki, ədəbi dilin hər hansı bir funksional üslubu üçün xarakterikdir. Məsələn, elmi üslubda işlənən sözlərin (terminlərin) çoxunu alınma sözlər təşkil edir ki, həmin sözləri ictimaiyyət işlətmir, onlar yalnız həmin ixtisas sahəsinin mütəxəssisləri tərəfindən işlənir.

Ədəbi dilin bu norması yazılı dildə və ya şifahi nitqdə *hər bir sözün mənasına yaxşı bələd olmağı, onu düzgün və yerində işlətməyi* tələb edir. **Leksik normanın əsas şərti sözlərin dəqiq seçilməsi, ifadəli şəkildə və məna incəlikləri nəzərə alınmaqla işlədilməsidir.** Yazıda və ya nitqdə hər hansı bir söz düzgün və yerində işlədilmədikdə ədəbi dilin leksik norması pozulur. Məsələn, **Qulağıma hardansa bir səs toxundu** cümləsindəki sonuncu söz yerində işlədilməmişdir. Bu sözün əvəzinə **"dəydi"** sözünün işlədilməsi düzgündür.

Ədəbi dildə söyüşlərə, loru və ya kobud sözlərə yer verilmir.

Leksik norma funksional üslublara görə də fərqlənir. Məsələn, bədii üslubda obrazlı sözlər, ifadələr işləndiyi halda, elmi üslubda terminlər üstünlük təşkil edir.

Sözdən düzgün istifadə ilə yanaşı, onun dəqiq və ifadəli olması, məna incəliklərinə diqqət yetirilməsi, sözlərin müvafiq sinonim variantlardan faydalanmaqla işlədilməsi nitq mədəniyyətinin tələblərindəndir. Sözlərin oksəriyyətinin müstəqim (hoqiqi) mənası ilə bərabər, məcazi mənası da vardır.

Dilimizdə özləşmə meyilləri

Dildə alınma sözlərin əvəzinə *milli* sözlərin işlədilmə meyli *özləşmə meyli* adlanır.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində 1960-cı illərdən başlayaraq özləşmə meyilləri müşahidə olunur. Bu meyillər həmişə özünü doğrultmasa da, ədəbi dili etnik yaddaşına qaytarıb başqa dillərin təsirinə məruz qalmaqdan bu və ya digər dərəcədə xilas edir.

Özləşmə dedikdə hər cür söz yaradıcılığı başa düşülmür. Bu daha çox mövcud olan alınma sözlərin işlədilməsi əleyhinə yönələn və məhz həmin sözlər üçün qarşılıq tapmaq cəhdindən ibarət olan bir prosesdir.

Özləşmə üç yolla gedir:

1) hər hansı bir söz ustasının qədim mənbələrdən, xalq dilindən söz götürməsi və ya mövcud oxşarlıq əsasında söz yaratması yolu ilə;

2) cəmiyyətin özündə müəyyən hadisə ilə bağlı "söz partlayışı" yolu ilə;

3) türk dillərinin təsiri ilə.

Azərbaycanda alınma sözlərin tükləşdirilməsi prosesi əvvəllər də olmuş və bu günə qədər işlədiyimiz *qurultay*, *bildiriş*, *görüntü*, *seçki*, *ildönümü* və s. sözlər belə yaranmışdır.

Son vaxtlar da həmin qayda ilə bir sıra leksik vahidlər meydana çıxmışdır: *çimərlik*, *duracaq*, *saxlan* (məliyyə termini kimi), *aylacaq* (tor-moz), *dönəm* (mərhlə), *qaynaq* (mənbə), *çağdaş* (müasir), *yüzlük* (əsr), *durum* (vəziyyət), *özəlləşmə* (xüsusiləşmə), *nəfəslik*, *soyqırım*, *bölgə* (ərazi), *açıqca* (otkritka), *soyad* (fəmiyyə) və s. belə leksik vahidlər dildə öz qeyri-türk mənşəli qarşılıqları ilə paralel işlənir və həmin sözlərin sinonimlik imkanlarını artırır.

Dili tərək etmiş bir sıra türk mənşəli sözlərin yenidən qayıtması da özləşmə prosesinin təsiri ilə baş verir: *çavuş*, *yarlıq*, *ulu*, *ulus*, *dürlü*, *araşdırma* və s. Belə sözlərə *dirilən sözlər* deyilir.

Xalqımızın müstəqillik qazanması dilimizdə özləşmə prosesi üçün sosial-ideoloji şərait hazırlamışdır.

Qrammatik norma

Qrammatik norma sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə düzgün qurulmasını tələb edir. Bu əlaqələr düzgün qurulmadıqda qrammatik səhvlərə yol verilir.

Qrammatik normalar dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Miqdar saylarından sonra gələn isimlər təkdə işlədilir. Məsələn, üç kitab, iki adam (Bu sözləri üç kitablar, iki adamlar şəklində işlətsək, ədəbi dilin qrammatik norması pozular).

2. Adlara (isim, sifət, say və s.) sıra ilə cəm, mənsubiyyət, hal və xəbərlilik şəkilçiləri artırılır. Məsələn, övlad-lar-ın-ız-ın-dır, dost-lar-ın-ız-dan-am və s.

3. Fel kökünə sıra ilə təsirlilik, qrammatik mənə növü, sadə şəkillərin morfoloji əlaməti və şəxs (xəbərlilik) şəkilçiləri artırılır. Məsələn, inan-dır-ıl-malı-dır, yaz-ış-a-q, yu-yun-sa-nız və s.

4. Mübtada ilə xəbər şəxsə və müəyyən dərəcədə kəmiyyətə görə uzlaşır. Məsələn, Mən müəllim-əm, Onlar alim-dir-lər və s.

5. Cümlədə söz sırası gözlənilir. Yeni cümlənin əvvəlində mübtəda, sonra tamamlıq, cümlənin sonunda isə xəbər gəlir. Təyin təyin olunanndan əvvəl gəlir, zərflik isə xəbərdən əvvəl gəlir. Məsələn, *Leyla armudu stəkanları ehtiyatla qurulayırdı.*

Bütün bu qaydalara əməl edilmədikdə, sözlərin qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsində səhvə yol verildikdə qrammatik norma pozulur.

Ədəbi dilin bu normaları müəyyən bir tarixi dövrdə bütövlükdə bir sistem şəklində fəaliyyət göstərir. Ədəbi dilin normaları uzun müddət dəyişməz, sabit qalır. Lakin leksik normada zaman keçdikcə müəyyən dəyişiklik baş verir. Fonetik və qrammatik normalarda isə dəyişmə nisbətən gec olur.

Nitq normalarının tarixiliyi

Norma tarixi kateqoriyadır. Zaman keçdikcə ədəbi dilin normasında əvvəlkindən fərqli müəyyən əlamətlər, keyfiyyətlər meydana çıxır. Məsələn, 1930-cu illərə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasında

sağır n (nuni-səğir) adlı bir səs əlifbada xüsusi işarə ilə - hərflə göstərilirdi. 1930-cu ildən sonra həmin səs fonetik normativliyini itirdi.

Yaxud bir neçə il bundan əvvəl kimi ədəbi dilimizdə işlənən *sosializm, kolxoz, sovxoz, raykom, kommunizm, partkom, milis, pioner* və s. bu kimi sözlər artıq fəal nitq prosesindən çıxmışdır.

Ədəbi dilin normasında həmişə sabitlik olur. Amma bu sabitlik də nisbi xarakter daşıyır. Leksik normada həmin nisbilik özünü daha çox göstərir, yəni leksik normada dəyişmə daha tez gedir. Fonetik və qrammatik normalarda isə dəyişmə daha ləng gedir.

Nitq normalarının tarixiliyi ədəbi dilin inkişafının, təkamülünün nəticəsidir.

Nitq istisnaları

Ədəbi dilin müəyyən inkişaf mərhələsində norma ilə yanaşı, *nitq istisnaları – qeyri-normativ hallar* da olur. Nitq istisnaları iki halda ortaya çıxır:

1. *Ədəbi dildə işlənməyən, öz dövrünü keçirmiş nitq vahidləri bu və ya digər üslubda özünü göstərir;*
2. *Yeni yaranmış nitq vahidləri norma halına düşmür – normativləşə bilmir.*

Natiqlik sənəti

Natiqlik – nitq sahəsində müəyyən peşəkarlıq tələb edən sənətdir. Nitqi ədəbi normalara uyğun, düzgün, dəqiq və gözəl (ifadəli) olan adamlar **natiq** adlanırlar.

Natiqlik sənətinin əsas tələbləri bunlardır:

1. *Düzgün, dəqiq və gözəl (ifadəli) danışmaq;*
2. *Dinləyicilərin (auditoriya) səviyyəsini nəzərə almaq, onlar üçün anlaşılıq bir dildə danışmaq;*
3. *Nitqin intonasiyasına, ritminə fikir vermək və ona uyğun əl-qol, baş və bədən hərəkətləri etmək;*
4. *Mövzu haqqında yığcam danışmaq, mətləbdən kənara çıxmamaq;*
5. *Nitqə əvvəlcədən hazırlaşmaq və sonra təhlil edib konkret nəticələr çıxarmaq.*

Natiqlik sənət və elm kimi lap qədimdən formalaşmışdır. Qədim

dünyanın, xüsusilə də, *antik dövrün* yetişdirdiyi görkəmli natiqlər natiqliyin praktikasını ilə məşğul olmaqla yanaşı, bütöv bir elmi-nəzəri sistem hazırlamışlar: *Platon (Əflatun), Siseron, Aristotel (Ərəstun), Demosten* və s. antik dövrün ən tanınmış natiqləri sayılır.

Azərbaycanın da tarix boyu böyük natiqləri olub. Onlara nümunə olaraq *Xətib Təbrizi, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə, S.Vurğun, M.Rəfili, Ə.Sultanlı, İ.Şıxlı, Ş.Qurbanov, M.Məmmədov, H.Əliyevi göstərmək olar.*

Həmçinin Azərbaycanda əsrlər boyu natiqliyin nəzəriyyəsi ilə məşğul olmuş, bir sıra mükəmməl nitq prinsipləri müəyyənləşdirmişlər.

Natiqlik elminə *ritorika* da deyilir. Bu sənətin bir neçə sahəsi var: *bədii natiqlik, akademik natiqlik, siyasi natiqlik, inzibati-idarə natiqliyi, işgüzar natiqlik.* Sınıfdə, auditoriyada müəllimin söhbəti və ya mühazirəsi *akademik natiqlik* sayılır.

Natiqlik sənətinin mühüm şərtlərindən biri *jestlərdir. Jest nitq zamanı ona uyğun edilən əl-qol hərəkətləridir.*

Jestlər nitqin təsir gücünü, emosionallığını artırır. Bununla belə, hər bir jest ölçülüb - biçilməli və ondan yerində istifadə edilməlidir. Hər bir görkəmli natiqin özünəməxsus jest üslubu olur.

Nitq prosesində *mimikadan* da istifadə olunur.

Mimika nitq prosesində üz əzələlərinin mənalı hərəkətinə (təəccüb, narazılıq, sevinc və s. emosiyaları ifadə edən üz hərəkətinə) *deyilir.*

Mimika da jest kimi, şifahi nitqin emosionallığını artırır.

Jestlə mimika mükəmməl nitqdə bir-birini tamamlayır və vahid psixofizioloji akt kimi çıxış edir. Şifahi ədəbi dil bunlarla daha da gözəlləşir.

Nitq etikətləri

Ünsiyyət zamanı müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik və s. formalarına (*ifadələrinə*) nitq etikətləri, yaxud nitq yarlıqları deyilir. Nitq etikətləri xalqın milli mədəniyyətinə, təfəkkürünə uyğun olur və nitq mədəniyyətinin mühüm bir göstəricisi sayılır. Nitq etikətlərinin aşağıdakı növləri var:

1. **Müraciət etikətləri:** Həmsöhbət yaşca böyük olduqda və ya onu

tanımadığımız halda ona “siz” deyə müraciət olunur. “Divanü lüğatit-türk”də göstərilir ki, türklər özlərindən böyüklərə “siz”, kiçiklərə isə “sən” deyə müraciət edirlər.

Həmin qayda bütün müraciət formalarında gözlənilir: *Bağışlayın, buyurun, xahiş edirəm, zəhmət olmasa, lütfən* və s. *Qardaş! Bacı! Əmi! Dayı! Əzizim! Eloğlu! Ay oğlan! Qadası! Dərdin alım! Başına dönüm! və s.* kimi müraciət formaları da vardır. Müraciət etiketləri rəsmi və qeyri-rəsmi olur. Məsələn: *Cənab nazir, cənab rəis (rəsmi), Oğlum, əzizim (qeyri-rəsmi)* və s.

2. **Görüşmə etiketləri:** *Salam! Salaməleyküm! Əleykümsalam! Xoş gördük! Sabahınız xeyir! Xoş gəlmışsintiz!* və s.

3. **Ayrılma etiketləri:** *Xudahafiz! Əlvida! Salamət qalın! Sağ olun! Allah amanında! Gürüşənədək! Yaxşı yol! Uğur olsun!* və s.

4. **Təbrik etiketləri:** *Təbrik edirəm! Gözünüz aydın olsun! Mübarəkdir! Mübarək olsun! Sağlığınıza qismət olsun!* və s. (hamısının cavabında: Sağ olun!)

5. **Alqışlar (xeyir dualar):** *Allah köməyiniz olsun! Həmişə ayaq üstə! Allah rəhmət eləsin!*

6. **Qarğışlar (bəd dualar):** *Allah cəzanı versin! Allah evini yıxsın! Gözün tökülsün!*

7. **Söyüşlər:** *Səni yerə soxum! Üzünə lanət!* və s.

Bəzi nitq etiketləri minilliklər boyu sabit qalır, bəziləri də müəyyən dövrdə işlənilib sonra ünsiyyətdən çıxır. Məsələn, son illərə qədər fəal işlənən *Yoldaş! Vətəndaş!* müraciət formaları artıq qeyri-fəaldır. Ancaq son illərə qədər işlənməyən *cənab* sözü artıq geniş miqyasda yayılmışdır.

Nitq etiketlərindən yerli-yerində istifadə olunması ünsiyyətin normal gedişinə, anlaşmaya kömək edir, səmimi münasibət yaradır.

ÜSLUBİYYAT

Üslub haqqında

Üslub – dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə üsuludur.

Üslubları öyrənən dilçilik bölməsi üslubiyyat adlanır. Üslublar həm ümumi, ictimai baxımdan, həm də xüsusi, fərdi baxımdan özünü göstərir. Birinci halda, yəni ümumi, ictimai məzmun daşdıqda funksional üslublar ortaya çıxır. Funksional üslublar milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əhatə edir, buna görə də bir neçə növə bölünür. Funksional üslublar bütövlükdə *ədəbi dili* təşkil edir. Ədəbi dilin normaları (fonetik, leksik, qrammatik) bütün funksional üslublar üçün məcburidir.

Fərdi üslub xüsusi səciyyə daşıyır və əsasən, bir görkəmli şair və ya yazıçıya aid olur. Məsələn, *Füzuli üslubu*, *Sabir üslubu* və s. Fərdi üslub bəzən bir qrup şair və ya yazıçıya da aid ola bilər. Məsələn: *Molla Nəsrəddinçilər üslubu*.

Dilin üslubi imkanları nə qədər genişdirsə, dil də bir o qədər zəngindir.

Qeyd: Üslubiyyatla müqayisədə “üslub” anlayışı daha geniş məzmun daşıyır. Üslubiyyat ancaq dilçilik anlayışı olduğu halda, üslub ədəbiyyat və incəsənət sahələrinə də aiddir. Məsələn: *romantik üslub*, *Xan Şuşinski üslubu* və s.

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarına aşağıdakı üslublar daxildir: *bədii üslub*, *elmi üslub*, *publisistik üslub*, *məişət üslubu*, *rəsmi-ışgüzar üslub*. Bu üslubların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Tarixi inkişaf prosesində müəyyənlaşmış həmin xüsusiyyətlər bir üslubu başqa üslubdan fərqləndirir. Məsələn, *bədii üslub obrazlılığı*, *bədii ifadə vasitələrinin bolluğu ilə seçildiyi kimi*, *elmi üslubun da əsas səciiyyəvi xüsusiyyəti terminlərdən istifadəyə üstünlük verilməsidir*. Bu üslublar bir - birindən nə qədər fərqlənsə də, onların hamısı ədəbi dilin üslublarıdır. Buna görə də bu üslubların hər biri ədəbi dilimizin fonetik,

leksik və qrammatik normalarına tabe olur.

Üslublarda həm diferensiasiya (ayrılma, ixtisaslaşma), həm də inteqrasiya (yaxınlaşma) prosesi gedir. Birinci halda ədəbi dil ixtisaslaşır (yeni üslublar bir-birindən fərqlənir, ayrılır), ikinci halda isə onlar hamı üçün anlaşılıqlı olur.

Bədii üslub

Bədii üslub – milli bədii təfəkkürün ifadəsidir. Obrazlı, emosional nitq formasıdır. Bədii üslub ədəbi dilimizin tarixində həmişə aparıcı olmuşdur. Funksional imkanlarının genişliyinə görə bədii üsluba ədəbi-bədii dil də deyilir. Bədii üslubun ən vacib şərti və ümumi cəhəti obrazlılıqdır. Bədii üslubun obrazlılığı həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə özünü göstərir.

Emosionallıq (ekspressivlik) ilk növbədə obrazlılıqdan yaranır. Obrazlı nitq həm də emosional (ekspressiv) nitqdır.

Fonetik səviyyədə bədii üslubun göstəriciləri alliterasiya, assonans, təkrar və intonasiyadır. Birinci üç göstərici nitqdə ritm yaradan əsas vasitələrdir.

Alliterasiya eyni samit səslərin təkrarına deyilir.

Məsələn: *“Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidi, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidi”* atalar sözündə təkrar olunan *y* və *ş* samitləri nitqdə alliterasiya yaradır. Nəsiminin: *“Al ilə ala gözəllərin aldadıb aldı könlümü; Alinə bax nə al edər, kimsə irişməz alinə”* beytində isə *l* samitinin təkrarı alliterasiyadır.

Assonans isə eyni saitlərin təkrarına deyilir. Məsələn: *“Azacıq aşım, ağrımaz başım”* atalar sözündə *a* və *ı* saitlərinin təkrarı nitqdə assonans yaradır. Nəsiminin yuxarıdakı beytində də bu saitlərin təkrarı assonansdır.

Təkrar dedikdə isə ritmik (fonetik) təkrar nəzərdə tutulur. Məsələn: *Ağa Kərəm, paşa Kərəm, xan Kərəm; Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan Kərəm*” misralarında *Kərəm* sözünün təkrarı xüsusi bir ritm yaradır. **İntonasiya** isə şeirin və ya cümlənin xüsusi intonasiya ilə oxunması deməkdir.

Bədii üslubun leksik səviyyədə göstəriciləri: *epitet, təşbeh, istiarə,*

mübaligə, kinayə; frazeoloji birləşmələr, omonimlər, sinonimlər, antonimlər və s.

Bədii üslubun qrammatik səviyyədə göstəriciləri:

Söz sırasının qəsdən pozulması (inversiya), qeyri-normativ quruluşlu cümlələr, ellipsis (sözlərin və ya şəkilçilərin ixtisarı).

Obrazlılığın fonetik səviyyədə təzahürü qrammatik səviyyədə təzahürü ilə, leksik səviyyədə təzahürü isə həm fonetik, həm də qrammatik səviyyədəki təzahürləri ilə birbaşa bağlıdır.

Bədii üslub ümumxalq dilinə əsaslanır. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan sözlər, ifadələr, hətta müəyyən həcmdə dialektizmlər belə bədii üslubda işlənir.

Bədii üslub – şeir dili, nəsr dili və dramaturgiya dili formalarında özünü göstərir.

Şeir dili – müəyyən ahəngə, ölçüyə və bölgüyə malik olan və qəfiyələnən dildir. Məsələn,

Başına döndüyüm gül üzlü sona,

Ömrümün ilk çağı yadıma düşdü:

Şairlər oylağı bizim tərəflər,

Tərlənlər oylağı yadıma düşdü.

(S.Vurğun)

Nəsr dili – müəyyən süjetə malik olan təhkiyənin - hekayə, povest, romanın dilidir. Məsələn:

Dağ döşündə uzanıb kəndə baxa-baxa mən keçmiş səsləri xatırlayırdım: davaya gedən səsləri, oradan gəlməyən səsləri. Bizim qoz ağacındakı qarğanın da o vaxtka səsi qulağıma gəlirdi. Mən o səsdə o vaxtka günəşin o vaxtka işığını görürdüm.... (Ə.Əylisli)

Dramaturgiya dili – monoloq və dialoqlardan ibarət olan səhnə əsərinin dilidir. Məsələn:

Böyükbəy: (Şahnazın əlindən tutaraq). *Mənim əziz bacımın kefi necədir?*

Şahnaz: *Şükür Allaha, qardaş, yaxşıyam, axşam gəlib-gedən çox olduğu üçün soruşa bilmədim. Sənin Peterburq səfərin necə keçdi?*

Böyükbəy: *Səfərim o qədər də fərəhli olmadı. Peterburq bu saat qazan kimi qaynayır. Hər yerdə inqilab havası duyulur* (İ.Əfəndiyev).

Ədəbi janrlar müxtəlif olduqca bədii üslubun imkanları da genişlənir. Bədii üslub başqa üslublarla müqayisədə daha qədim və daha

zəngin sayılır. Başqa üslubların formalaşması, ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsində bədii üslub homişə aparıcı olmuşdur. *Ədəbi dildə normanın yeniləşməsi, ümumxalq dili vahidlərinin yazılı dilə gəlişi bədii üslubdan başlanır.*

Sözün poetik funksiyası (Poetizm)

Sözün mətnə bədii vəzifə daşmasına, obrazlı şəkildə işlədilməsinə sözün poetik funksiyası deyilir.

Mətnə poetik funksiya daşıyan söz və ya ifadə poetizm adlanır.

Sözün poetik funksiyası onun informativ (məlumat səciyyəli) vəzifəsindən fərqlənir. Məsələn: *dərin qab, dərin quyu* birləşmələrindəki *dərin* sözü informativ vəzifə daşıyır. *Dərin məna, dərin düşüncə* birləşmələrindəki *dərin* sözü isə poetik funksiyalı sözdür.

Deməli, poetizm bədii sözdür. Böyük söz ustası *M. Füzuli* bədii sözü (*poetizmi*) "*diri söz*" adlandırmışdır.

Bədii söz, əsasən, məcazi mənada işlənir və güclü emosiya, bədii təəssürat yaradır. Sözün bədii imkanlarının genişliyi birbaşa söz ustalarının istedadı və yaradıcılıq qabiliyyəti ilə bağlıdır. Bir çox sənətkarlar sözdən məharətlə istifadə yolu ilə güclü poetizmlər yaratmışlar. Zaman keçdikcə ayrı-ayrı poetizmlər hamı tərəfindən mənimsənilir və tədricən informativ səciyyəyə daşır. Məsələn: *daş ürək, acı söz, şirin arzı, ləkəsiz vicdan, mülayim xasiyyət* ifadələri gündəlik məişətdə tez-tez işlədilən poetizmlərdir. Frazeologizmlərin də çoxu bədii imkanlar hesabına yaranmışdır. Məsələn, bu gün kütləvi şəkildə işlənən *canımı dişinə tutmaq, çörəyini daşdan çıxarmaq, gördüyündən göz kərəsi istəmək, söz atmaq* və s. kimi frazemlər bir vaxtlar üslubi (stilistik) fiqurlar olmuşdur.

Sözün bədii imkanlarına "*sözün sehri*", "*sözün gücü*", "*sözün estetikası*" da deyilir. Sözün köməyi ilə bütöv bir sənət sahəsi – ədəbiyyat yaranmışdır.

Bədii təsvir və ifadə vasitələri (məcazlar)

Sözün poetik funksiyası ən çox bədii təsvir və ifadə vasitələrində - məcazlarda özünü göstərir.

Məcazlar birbaşa deyil, məcazi mənada işlənən söz və ifadələrdir. Məcazların əsas növləri aşağıdakılardır:

Epitet (bədii təyin)

Əşyanın əvvəlinə artırılır və onun müəyyən bir əlamətini bildirir. Epitet adi təyindən fərqli olaraq, məcazi mənada işlənir. Məsələn, *ağ əllər* birləşməsindəki *ağ* sözü adi təyin, “*gül əllər*” birləşməsindəki *gül* sözü isə bədii təyindir. *Dərin mənə, dəmir iradə, daş ürək, soyuq baxış* birləşmələrindəki birinci tərəflər epitetdir. Klassik ədəbiyyatda tez-tez işlədilən *qələm qaşlı dilbər, sərv boylu gözəl, dağ gövdəli igid, ahı baxışlı canan* və s. ifadələrindəki birinci tərəflər də epitetdir.

Təşbeh (bənzətmə)

Bir əşyanın özündən qüvvətli başqa bir əşyaya bənzədilməsinə təşbeh deyilir. Təşbehdə, adətən, dörd ünsür olur: bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti. Məsələn: *Qarpız bal kimi şirindir*. Təşbehin bu növü müfəssəl təşbeh adlanır. Son iki ünsürün iştirak etmədiyi təşbeh isə mükəmməl təşbeh adlanır.

Məsələn: *Qaşları kamandır, yanağı lələdir* və s. Təşbehe aid daha bir neçə nümunə:

Fərhad çinar kimi ucaboynu igiddir. Əsgər aslan kimi güclüdür. Qələmi qılınç kimi itidir, ağı dəryadır və s.

İstiarə (metafora)

Leksik (lüğəvi) mənası “köçürmə” deməkdir. Bir əşyanın

əlamətinin başqa əşya üzərinə köçürülməsinə deyilir. Bənzətmə əsasında yarandığı üçün istiarəyə gizli təşbeh (bənzətmə) də deyilir. Təşbehdən fərqli olaraq, istiarədə bənzəyon və ya bənzədilən tərəflərdən hər ikisi yox, *yalnız biri iştirak edir*. Məsələn: *Günəş gülüm-sədi. Buludlar ağladı. Quzum beşikdə mışıl-mışıl yatır. Gülüm niyə kefsizdir* və s. Birinci iki cümlədə insana aid əlamət günəşin və buludun üzərinə köçürülmüşdür. Son iki nümunədə isə körpə uşaq quzuya, sevgili isə gülə bənzədilmiş, lakin onların adı çəkilməmişdir.

Qeyd: *Epitet, təşbeh və istiarə ədəbiyyatşünaslıqda bədii təsvir vasitələrinin növləri kimi öyrənilir. Metonimiya (addəyişmə), sinekdoxa, simvol (rəmz) da bura daxildir.*

Mübaligə

Əşya və ya hadisənin həddindən artıq şişirdilməsinə deyilir. Məsələn: *Qaraca Çobanın atdığı daş yerə düşməzdi. Düşsəydi də, üç il orada ot bitməzdi. Məcnunun ahından dağlar titrədi. Nərəsindən yer yarıldı. Göz yaşlarından çaylar axdı* və s.

Mübaligə daha çox folklorda və klassik ədəbiyyatda işlədilir.

Kinayə

Sözün zahirən müsbət mənada deyilib, əslində isə mənfi mənada işlədilməsi kinayə adlanır. Məsələn, *zəif* adama *pəhləvan*, *qorxaq* adama *cəsur* və ya *ağılsız* adama *alim* demək, kinayədir.

Məzmununa görə kinayə iki yerə bölünür:

I Yumorlu kinayə- məsələn, *Maşallah, nə comərd adamsan (xəsis adama müraciətlə)*

II Satirik kinayə – məsələn, *Millətin dördünü çəkməkdən əriyib çöpə dönüb... (Öz kefində olub, millətə canı yanmayan biri haqqında)*

Qeyd: *Mübaligə və kinayə ədəbiyyatşünaslıqda bədii ifadə*

vasitələrinin növləri kimi öyrənilir. Bədii sual, təzad, təkrir, inversiya da bədii ifadə vasitələrinin növləri sayılır. Bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri haqqında "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" (X-XI sinif) kitabında geniş məlumat verilmişdir.

Müəllifin dili (təhkiyə) və tipin dili

Bədii üslubda müəllifin dili (təhkiyə) yazıcının öz üslubudur. Müəllifin dilində hadisələrin təsviri əsas yer tutur. Tipin dili dedikdə isə əsərdəki surətlərin danışq tərzini nəzərdə tutulur. Adətən, tipin dili müəllifin dilindən fərqləndirilir. Bundan əlavə hər tipin özünəməxsus fərqli cəhətləri olur. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" hekayəsində Novruzəli ilə xanın danışq tərzini üslubca bir-birindən fərqlənir. Eləcə də müəllifin dili tiplərin dilindən seçilir. Tipin dilində bir çox hallarda *dialektizmlərə*, *loru sözlərə*, *varvarizmlərə* (ədəbi dildə işlənməyən başqa dillərə məxsus olan sözlərə), *vulqarizmlərə* (söyüşlərə) və s. rast gəlmək olur. Məsələn, C. Məmmədquluzadənin "Ölümlər" komediyasındakı Şeyx Nəsrullah surətinin dili qəliz ərəb-fars ifadələri ilə (varvarizmlərlə) doludur.

ELMİ ÜSLUB

Elmi üslub – milli elmi təfəkkürün ifadəsidir. O, müxtəlif elm sahələrinin dilidir. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti məntiqilik, dəqiqlik, ardıcılıq və konkretlikdir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid kitab, dərslik və məqalələr elmi üslubda yazılır. Bədii üslubun əsas göstəriciləri olan obrazlılığa, emosionallığa elmi üslubda, demək olar ki, təsadüf edilmir.

Elmi üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onda ixtisas sözlərinin – terminlərin bol-bol işlənməsidir. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri vardır ki, onlar yalnız mütəxəssislər üçün tam və dəqiq şəkildə anlaşılıqlı olur.

Elmi üslubda mürəkkəb cümlələr, modal sözlər çox işlənir. Elmi üslubda fikrin daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadəsi üçün çox vaxt müxtəlif sxem və qrafiklərdən, şərti işarələrdən geniş istifadə edilir. Elmi üslubda söz və ifadələr müəyyən elmi anlayışları birmənalı şəkildə, birbaşa ifadə edir. Buna görə də elmi üslubda fikrin müxtəlif cür anlaşılmasına, mətnaltı mənaya və ya çoxmənalılığa yol verilmir.

Sözün terminoloji funksiyası (Termin)

Sözün elmi üslubdakı əsas vəzifəsinə onun terminoloji funksiyası deyilir.

Mətnə birbaşa terminoloji funksiya daşıyan söz və ya ifadə termin adlanır.

Başqa üslublar üçün səciyyəvi olmayan terminlər elmi üslubun əsas göstəricilərindən biridir. Elmi mətndəki hər hansı bir sözü termin kimi qəbul etmək olmaz. *Termin, ilk növbədə, ayrı-ayrı elm sahəsinə aid olan və yalnız həmin elm sahəsində işləyən mütəxəssislər üçün anlaşılıqlı olur.* Terminin daha bir xüsusiyyəti təkmənalı olması, yəni bir anlamı ifadə etməsi və yığcamlığıdır. Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, bizim dilimizdə də alınma terminologiya - beynəlmiləl səciyyə daşıyan ixtisas sözləri çoxdur. Elmi terminlərin çoxu bir sıra dünya dillərində eyni olur. Məsələn: *fonetika, leksikologiya, sinus, kosinus, benzol, petrol* və s.

Dünya dillərinin çoxunda olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma

terminologiya daha geniş yayılmışdır. Hər bir dilin elmi üslubunda beynəlmiləl terminlər milli terminləri sıxışdırır. Elmi məlumatların, müxtəlif araşdırmaların nəticələrinin daha çox elan edildiyi dillər müəyyənləşir. İngilis, alman, fransız, rus dilləri kimi.

Elmi üslub get-gedə daha çox formullara, sxemlərə meyli olur.

Elmi üslubun müxtəlif elm sahələri üzrə təzahürləri

Elmi üslub müxtəlif elm sahələrində işlənir, təzahür edir. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus *terminologiyası* vardır. Bu baxımdan onlar birbirindən fərqlənirlər. Elmlər üç böyük bölməyə ayrılır: *humanitar, təbiət və texniki elmlər*.

Humanitar elmlərə *fəlsəfə, tarix, filologiya (dil və ədəbiyyat), psixologiya* və s. daxildir.

Təbiət elmlərinə *biologiya, coğrafiya, tibb* və s. daxildir.

Texniki elmlərə isə *riyaziyyat, fizika, kimya* və s. daxildir.

Elm sahələri müxtəlif olsa da, onların dili eyni bir üsluba (elmi üsluba) aiddir. Azərbaycan ədəbi dilində humanitar elmlərin üslubu başqa elm sahələrinin üslubu ilə müqayisədə daha çox inkişaf etmişdir. Bu da onunla bağlıdır ki, humanitar elmlər daha çox milli səciyyə daşıyır. Təbiət və texniki elmlər isə daha çox beynəlmiləl səciyyəlidir.

PUBLİSİSTİK ÜSLUB

Publisistik üslub – milli ictimai təfəkkürün ifadəsidir. Bu üslub mətbuatın (*qəzetlərin, bədii-siyasi və ictimai jurnalların, elmi-kütləvi kitabların* və s.), radio-televizianın dilidir. Publisistik üsluba bəzən “mətbuat dili” də deyilir. “Qəzet dili”, “radio dili”, “televiziya dili” anlayışları da bu mənada işlənir. Əsasən mətbuatda funksionallaşan publisistik üslub müxtəlif mövqeləri, maraqları əks etdirir. **Radio və televiziya dili** publisistik üslubun **şifahi forması**, qəzet və jurnalların dili isə onun **yazılı formasıdır**. Bu iki forma arasında elə bir kəskin fərq yoxdur. **Publisistik üslubun hər iki formasının əsas xüsusiyyəti fikrin hamı tərəfindən anlaşılıq, aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasıdır**. Publisistik üslubda yazan müəllif ilk növbədə çalışır ki, toxunduğu məsələ mümkün qədər **kütləvi şəkildə** hamıya çatsın və oxucularda müsbət reaksiya doğursun. Məhz buna görə də publisistik üslubda əksəriyyət tərəfindən anlaşılan **ümumişlək sözlərdən** daha çox istifadə olunur. **Publisistik üslub kütləvi nitq forması olduğu üçün bütün dil göstəricilərinə görə adi danışq dilinə** çox yaxın olur. Mətbuat dilində gedən proseslər (yeni yaranan sözlər və s.) ümumxalq danışq dilinə də təsir göstərir.

Publisistik üslubun digər funksional üslublarla əlaqəsi

Publisistik üslub ən ictimai nitq forması olduğu üçün bu üslubda başqa üslubların da xüsusiyyətləri özünü göstərir. Bu baxımdan publisistik üslubun, əsasən, üç növü var: **bədii-publisistik dil, elmi-publisistik dil, rəsmi-publisistik dil**.

Bədii publisistik dil qəzet dilidir. Bu üslub növündə publisistik üslubun əsas xüsusiyyətləri gözlənilməklə yanaşı, yeri gəldikcə **obrazlılığa, bədilliyə** də yer verilir. Publisistik üslubun bu qolu oçerk və felyeton adları ilə tanınır.

Elmi-publisistik dil dedikdə isə *elmi-kütləvi jurnal və kitabların dili* nəzərdə tutulur. Müxtəlif elm sahələrinə (məsələn, siyasətə, dinə və s.) aid publisistik məqalə və ya kitabların dili elmi-publisistik dildir. Buna elmi-kütləvi dil də deyilir.

Rəsmi-publisistik dil isə publisistik məzmunlu rəsmi yaxud işgüzar

sənədin dilidir.

Publisistik üslub XIX əsrin II yarısında milli qəzetlərin nəşrə başlaması ilə formalaşmışdır.

MƏİŞƏT ÜSLUBU

Məişət üslubu – gündəlik həyatda insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxladığı dildir. Məişət üslubu adi danışq dildir – insanların bir-biri ilə hal-əhval tutduğu dildir. Məişət üslubu kitab-qəzet dili deyil, eyni zamanda məhəlli səciiyyə də daşımır. Məişət üslubu ədəbi dilin gündəlik davranışda işlənən sərbəst və şifahi nitq formasıdır.

Məişət üslubu ədəbi dilin ən geniş yayılmış üslubudur. Məktəbdə dərs zamanı müəllim də, şagird də bu üslubda danışır, bu üslubda öz fikirlərini ifadə edirlər. Məişət üslubu istər fonetik, istər leksik, istərsə də qrammatik xüsusiyyətlərinə görə yazılı ədəbi dildən fərqlənir. Burada sözlər orfoepik normalara uyğun şəkildə tələffüz olunur, cümlələr də quruluşuna görə yazılı ədəbi dildəki ilə müqayisədə fərqlənir.

Məişət üslubunun əsas səciiyyəvi xüsusiyyəti sərbəstliyi və yığcamlığıdır. Məişət üslubunun canı dialoji nitqdır. Dialoji nitq dedikdə iki nəfərin gündəlik həyatda üzləşdiyi zaman istifadə etdiyi dil, üslub nəzərdə tutulur. Məişət üslubunun sərbəstliyi və yığcamlığı dialoji nitqdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Dialoji nitqdə intonasiya və jest-hərəkət mühüm rol oynayır, yarımçıq cümlələr çox işlənir.

Bədii ədəbiyyatda da məişət üslubunun təsiri açıq-aşkar özünü göstərir. Bir çox şair və yazıçılar (məsələn, M.Ə. Sabir, C. Məmmədquluzadə və s.) əsərlərində məişət üslubundan – canlı danışq dilindən uğurla bəhrələnmişlər.

Məişət dili yazılı dildən fərqlənir. Yazılı dil əvəzinə “ədəbi dil” termini də işlənir, çünki o, bilavasitə yazıda təzahür edir. Buna görə də yazılı dil ədəbi nitq forması sayılır. Məişət üslubu isə yalnız şifahi şəkildə mövcuddur. Bu baxımdan məişət üslubu ədəbi dilə qarşı durmuş olur. Bununla belə, *məişət üslubu nə loru nitqdır, nə də məhəlli səciiyyə daşıyır. Məişət dili dialektüstü nitq formasıdır, yəni ədəbi dilin sərbəst və şifahi nümunəsidir.*

Bədii, elmi və publisistik üslubun nümayəndələri şifahi nitqdə məişət üslubundan istifadə edirlər. Deməli, müxtəlif üslublarn nümayəndələri ünsiyyətdə olduqda məhz bu üslubda birləşirlər.

Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, insanların yazılı və şifahi nitqləri eyni olmur.

Qeyd: Loru dil yonulmamış, pinti danışiq şəklidir. Loru söz (kobud əvəzinə köntöy), loru ifadə (məs: fürsəti əldən vermək yerinə gönü suya vermək) anlayışları da var.

Məişət üslubunun yaranma şəraiti

Məişət dili danışiq dilidir. Danışıq dilinin qarşılığı isə yazılı dildir. Yazılı dil şifahi danışiq dilinin əsasında formalaşır. Yazılı dil çox vaxt ədəbi dilin sinonimi kimi formalaşır.

Ədəbi dil üslublar sistemidir. Ədəbi dilin yaranması üslubların müəyyənləşməsi deməkdir.

Ədəbi dilin üslubları danışiq dilinin əsasında və danışiq normasından uzaqlaşma yolu ilə yaranır. Sonralar ədəbi dil öz yazılı üslubları ilə inkişafının yüksək mərhələsinə çataraq xalqın dilinin, canlı ünsiyyətinin təbiiliyindən uzaqlaşır. Bu zaman ədəbi dil qəlibə, şablon dilə çevrilir. Belə olduqda insanlar bir-biri ilə ünsiyyətdə təbii danışığa ehtiyac hiss edirlər. Ədəbi dilin bu səviyyəyə çatması həm də cəmiyyətdə mədəni səviyyənin yüksəlişi, maarifin genişlənməsi ilə insanların öz gündəlik ünsiyyətində məhəlli nitqdən, yerli şivəcilikdən uzaqlaşma meyilləri yaratmış olur. Yeni bu zaman *ədəbi normativli dil* insanın gündəlik məişətinə bu və ya digər dərəcədə təsir etmiş olur. Beləliklə, ədəbi dilin şifahi təzahürü – *məişət üslubu* yaranır. İndiki halında məişət üslubu üslublar sisteminin müstəqil subyektlərindən sayılır.

RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUB

Rəsmi-ışgüzar üslub – *rəsmi və işgüzar sənədlərin dilidir*. Bu üslubda fikir müəyyən qəlibə düşmüş (*standart*) formalarda və olduqca yığcam şəkildə verilir. Üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti də elə budur. Rəsmi-ışgüzar üslub hamı üçün eynidir – **standartdır**. Burada obrazlı ifadələrə, fərdi nitq xüsusiyyətlərinə rast gəlinmir. *Milli rəsmi-ışgüzar üslub başqa funksional üslublara nisbətən gec formalaşıbdır*. Bunun da əsas səbəbi əvvəllər ərəb və fars dillərinin, sonra isə rus dilinin Azərbaycanda ya bütünlüklə, ya da əsasən həmin funksiyanı daşması olub.

Bu üslubun lüğət tərkibi yığcam, sintaksisi məhduddur. Rəsmi-ışgüzar üslub müəyyən tarixi təkamül prosesinin məhsuludur. Buna görə də bu üslubda bir sıra arxaik sözlər və köhnəlmiş sintaktik qəliblər (konstruksiyalar) uzun müddət qorunub saxlanılır.

Hər hansı bir dilin dövlət dili olması dövlətin rəsmi-ışgüzar üsluba münasibəti ilə müəyyən edilir. İdarə və müəssisələrdə rəsmi ünsiyyət dövlət dilində olur. Beynəlxalq münasibətlərdə də dövlət bu dildə təmsil olunur.

Rəsmi-ışgüzar üslub iki yərə ayrılır: **rəsmi sənədlərin dili, işgüzar sənədlərin dili**.

Rəsmi sənədlərin dili

Dövlət, hökumət təşkilatlarının tərtib etdiyi və rəsmi qaydada (rəsmi şəxsin imzası, möhür və s.) təsdiq olunan **sənədlər** (məsələn, prezident fərmanları, hökumət sərəncamları, nazirlərin əmrləri, konstitusiya və s.) rəsmi sənədlər sayılır.

Rəsmi sənədlər mütəxəssislər tərəfindən hazırlanır, yerlərdə müzakirə edilir, sonra isə təsdiqlənir.

Rəsmi sənədlərin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- *dilin maksimum mükəmməlliyi;*
- *fikrin tam aydınlığı;*
- *fikrin (sözlərin) birmənalılıığı;*
- *fikrin hüquqi cəhətdən əsaslılığı (əsaslandırılması);*

– dil yiğcamlığı.

Hər bir dövlətin ən mühüm rəsmi sənədləri konstitusiyaya, qanun, qərar, sərəncamlar, nazirlərin əmrləri və s. dır. Rəsmi sənədlər mühüm hüquqi məzmun daşıyır, dövlətdaxili münasibətlər bu sənədlərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Rəsmi sənədin əsas şərti (həcmindən asılı olmayaraq) dil yiğcamlığıdır. Rəsmi sənədlər millətin dövlətçilik mədəniyyətini əks etdirir. Buna görə də həmin sənədlərin mükəmməl tərtibinə xüsusi diqqət yetirilir.

İşgüzar sənədlər

İşgüzar sənədlər isə ayrı-ayrı vətəndaşlara aid olur. *Ərizə, tərcümeyi-hal, akt, xasiyyətnamə, bildiriş (əlan), reklam, izahat, etiket, protokol, arayış* və s. işgüzar sənədlərdir. İşgüzar sənədlər hamı üçün eyni olan standart formalarda hazırlanır. *Bu ona görə vacibdir ki, sənədə artıq sözlər, ifadələr işlədilməsin və imla xətalərinə, cümlə qüsurlarına yol verilməsin.*

İşgüzar sənədlər xüsusi dövlət əhəmiyyəti daşıyır. İşgüzar sənədlər həcmcə kiçik olur və hər hansı bir şəxs tərəfindən hazırlanır. Hər hansı bir sənədin savadlılıq dərəcəsi bütövlükdə cəmiyyətin mədəni səviyyəsinə göstərir.

Rəsmi-İşgüzar üslubun şifahi forması olmur.

Qeyd: İşgüzar sənədlər haqqında əlavə məlumat üçün səhifə 217-ə baxın.

Sənəd dilində rəsmi və qeyri-rəsmi ifadələr

Rəsmi və işgüzar sənədlərin dilində ifadə qəlibləri – şablonlar əsas yer tutur. Amma bəzi rəsmi sənədlərdə (bəyanatlar, manifestlər və s.) obrazlılıq da olur. Cümlələri ciddi sintaktik ölçülərlə müəyyənləşən bu üslubda bəzən inversiyaya, bəzən də nida və sual cümlələrinə geniş yer verilir. Yüksək intonasiya və məntiqi vurğu ilə söylənen bclə cümlələr diqqətin daha da cəmlənməsinə xidmət edir.

Mektublarda da rəsmi yazışma dilində yaranır. Sənəd dili nümunəsi

sayılan məktublar məzmunca fərqlənir: Məsələn, siyasi xadimlərin, dövlət nümayəndələrinin bir-birinə məktublarında sənəd dili ölçüsü tam gözlənilir. Bundan başqa qeyri-rəsmi şəxslərin, qohumların, ailə üzvlərinin məktublarında başlanğıc və sonluqda rəsmi üsluba məxsus qelib- ifadələr (şablon) özünü göstərir, yəni bütün məktublar salamlaşma ilə başlayır, sağollaşma ilə bitir.

Məktub rəsmi üslubun ən sərbəst formasıdır. Məktublarda bütövlükdə məişət dilinə məxsus söz, ifadə və sintaksis geniş yer tutur.

Rəsmi-işgüzar üsluba aid olan tərcümeyi-hal həm rəsmi-işgüzar üslubda, həm də elmi-publisist üslublarda yazıla bilər. Yəni hər hansı bir şəxsin tərcümeyi-halının yazılması rəsmi işgüzar üsluba, dövlət xadiminin, şairin, yazıçının, alimin tərcümeyi-halının yazılması isə elmi və publisist üslublara aid edilir. Elmi və publisist üslublarda yazılan tərcümeyi-hala *elmi tərcümeyi-hal* deyilir. *Elmi tərcümeyi-halda obrazlılığa, təsvirçiliyə, tarixi-mədəni əhatəliliyə yer verilir, geniş nəsil şəcərəsi əks olunur.*

Üslubların ayrılma və birləşmə xüsusiyyətləri

Qədim dövrlərdə indi müstəqil elm sahələri kimi tanıdığımız *riyaziyyat, təbabət, dilçilik, estetika* və s. bir elmin – fəlsəfə elminin tərkib hissələri olmuşdur. Bu ixtisas sahələrinə aid elmi məlumatlar vahid fəlsəfi üslubda verilmişdir. İnsanların həyat, təbiət və cəmiyyət haqqında bilikləri dərinləşdikcə indiki elmlər fəlsəfənin içərisindən çıxaraq müstəqil şəkildə formalaşmışlar.

Elmlərin tarixi inkişafı onların müxtəlif sahələrinin yenidən yaxınlaşmasına, hətta birləşib yeni elm formalaşdırmasına gətirib çıxarır. Məsələn, biokimya, biofizika və riyazi dilçilik kimi elm sahələri mövcuddur.

Bir qoldan müxtəlif elm sahələrinin ayrılması (diferensiasiya) və müxtəlif elm sahələrinin bir-birinə yaxınlaşması (inteqrasiya) tarixin müəyyən mərhələlərində təkrar olunan proseslərdir. Həmin proseslərlə bağlı ədəbi dilin üslublarında da diferensiasiya və inteqrasiya halları baş verir.

Son onilliklərdə elmi üslubun məxsusi bir qolu fəaliyyət göstərir.

Elmi üslubun bu qolunda bədii və publisist dilin də xüsusiyyətləri iştirak edir. Bu, savadlanmanın kütləviləşməsi ilə bağlıdır.

Cəmiyyətin yetkinləşdiyi, sivilizasiyanın daha da yayıldığı bu günümüzdə elmi, tarixi bilik və məlumatların əhaliyə asan dillə çatdırılma zərurəti yaranır. Belə halda tarixi şəxsiyyətlərə, elmin müxtəlif sahələrinə aid biliklər bir qədər obrazlıqla, bir qədər publisistliklə sadələşdirilir. Bu ifadə tarzine elmi kütləvi dil deyilir.

FƏRDİ ÜSLUB

Bu və ya başqa bir görkəmli sənətkara məxsus şifahi, yaxud yazılı nitq xüsusiyyətləri fərdi üslub adlanır.

Fərdi üslub bədii üslubda daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Başqa üslublarda da (elmi, publisistik və məişət) nitq fərdiliyi olur, rəsmi-işgüzar üslubda isə fərdlilik yoxdur. Fərdi üslub ayrı-ayrı sənətkarların ümumi dünyagörüşü, təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Ədəbi dilimizin tarixində *Nəsimi üslubu*, *Füzuli üslubu*, *Sabir üslubu* səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə daha çox məşhur olan fərdi üslublardır. Fərdi üslubu ictimai-tarixi şərait yetişdirir. Bu üslub hər hansı bir şəxsin dünyagörüşü ilə yanaşı, dövrlə, hətta ovqatla, əhvali-ruhiyyə ilə də bağlıdır.

DURĞU İŞARƏLƏRİ

Durğu işarələri şifahi nitqdə səsin intonasiyasını; *yüksəlib-alçalmasını, fasiləni* və s. yazıda əks etdirən işarələrə deyilir.

Yazıda aşağıdakı durğu işarələrindən istifadə edilir: *nöqtə, nöqtəli vergül, iki nöqtə, sual işarəsi, nida işarəsi, mötərizə, dırnaqlar.*

Nöqtə

Nöqtə – nəqli cümlələrin sonunda qoyulur: *Azərbaycan hamımızın vətənidir.*

Sakit intonasiya ilə deyilən əmr cümlələrinin sonunda qoyulur: *Doğma vətəni göz bəbəyi kimi qoruyaq.*

Soyadlarda ad və ata adı qısaldılmış şəkildə verildikdə onlardan sonra qoyulur: *N. Gəncəvi, M. F. Axundzadə.*

Dramaturji əsərlərdəki surətlərin adları abzasdan verildikdə onlardan sonra qoyulur: *Fəxrəddin bəy. Məktəbxana, azarxana məndən sonra nişanədir, dağıtma ... (N. Vəzirov)*

Vergül

Vergül cümlənin sadalama intonasiyası ilə deyilən həmcins üzvləri arasında qoyulur: *Sabahkı yığıncaqda Anar, Tural, Günel çıxış edəcəklər.*

Cümlənin həmcins üzvləri (bəzən də tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri) *ya, gah, həm, nə, da* və s. təkrarlanan bağlayıcılarla bağlandıqda qoyulur. Bu halda vergül yalnız birinci işlənən bağlayıcıdan sonra qoyulmur: *Dərsi ya Elçin, ya da Nərmin danışsın. Gah yağış yağır, gah da külək asir. Həm Oqtay, həm də Orxan birinci sırada oturub. Nə uşaq, nə də ana bir söz deyirdi.*

Cümlənin həmcins üzvləri və *ya* tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri *amma, ancaq, lakin* bağlayıcıları ilə bağlandıqda *onlardan qabaq* qoyulur: *Uşaq diqqətlə qulaq asırdı, ancaq heç nə başa düşmürdü. O, vaxtında gəldi, amma içəri buraxmadılar.*

Ara sözlər cümlənin başqa üzvlərindən vergüllə ayrılır: *Sözsüz ki, sən də ora getməlisən. O, əlbəttə, gələcək. Bu işdə tələsmək uduzar, mənçə (S. Vurğun).*

Cümlə üzvünün əlavəsindən qabaq qoyulur: *Dünən, yəni mayın 28-də onu gördüm.*

Xitablar cümlənin başqa üzvlərindən vergülə ayrılır: *Şair, nə tez qocaldın sən. Duman, salamat qal, dağ, salamat qal.*

Mübtədə vəzifəsində işlənən *o, bu əvəzlilərindən sonra fel və köməkçi nitq hissələrindən başqa*, digər nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvü gəldikdə *vergül qoyulur. O, kəndə getdi. Bu, maraqlı kitabdır.*

İstər tabesiz, istərsə də tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında qoyulur: *Yaz gəldi, hər tərəf yaşıllığa büründü. Kim şərə bütün varlığı ilə nişrət etmir, o, düzlüyü də sevmə bilməz.*

Tire

Əlavələr də aid olduğu cümlə üzvündən tire ilə ayrılır: *O, məhəbbət şairini – Füzulini dəlicəsinə sevir.*

Əlavə cümlənin (ara cümlə) hər iki tərəfində tire qoyulur: *Bir gün – o günü mən həsrətlə gözləmişdim – arzularım çin oldu.*

Dialoqda iki və daha artıq şəxsin danışdığı (replika) verildikdə də cümlənin əvvəlində tire qoyulur:

- *Sənçə, bu gövdəli, qollu-qanadlı palıd nəyə görə yerə yuxulubdur?*
- *Yaşın ki, bu gecə güclənən küləyə görə.*

Vasitəsiz nitq işlənən cümlədə müəllifin sözü vasitəsiz nitqdən sonra işləndikdə ondan əvvəl tire qoyulur: *“Tural gəlir”, – deyər Günel sevindi.*

Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən əvvəl və sonra gəldikdə hər iki tərəfdə tire işarəsi qoyulur: *“Universitetə gedək, – dedi, – orada vacib işim var”.*

Müəllifin sözləri ilə vasitəsiz nitq ardıcıl işləndikdə də tire eyni qayda ilə qoyulur: *O, əlini masaya vurub: “Olmaz, – dedi, buna siz qarışmayın”.*

Qeyd: *Defislə tireni qarışdırmamal: defis mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrində, sözün hecalara bölünməsi və sətirdən sətərə keçirilməsində, sözün orta hissəsinin düşməsi ilə yaranan ixtisarlarda (məsələn: d-r doktor, z-d zavod və s.) istifadə olunur. Defis durğu işarəsi deyil.*

İki nöqtə

Cümlənin həmcins üzvlərindən əvvəl ümumiləşdirici söz işləndikdə ondan qabaq qoyulur: *Azərbaycanın hər yerində: Gəncədə, Şəkidə, Naxçıvanda onu sevirlər.*

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında qoyulur: *Hamını bir şey düşündürürdü: Qarabağ torpağı nə vaxt yağış düşməndən azad ediləcək?*

Vasitəsiz nitq müəllif sözlərindən sonra gələrsə, iki nöqtə qoyulur: *O, ötkəmlə bildirdi: Mən cəbhəyə gedirəm.*

Nöqtəli vergül

Mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələrdə həmcins üzvlər olduqda mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında qoyulur: *Uzun qış axşamı idi; külək əstr, üzü qılınc kimi kəsirdi.*

Möhtərizə

Əsasən əlavə cümlələri fərqləndirmək üçün onlar möhtərizədə verilir: *Dostumun üzündəki çapıq (uşaq vaxtı yıxılanda olmuşdu) onun sifətinə xüsusi yaraşlıq verirdi.*

Bəzən cümlə üzvünün əlavəsi və istifadə olunan mənbə də möhtərizədə verilir: *Səbr və dua ilə (namazla) Allahdan kömək diləyin (Qurani-Kərimdən).*

Nida

Nida cümlələrinin sonunda qoyulur: *Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya! Sən insan oğlunun taleyinə bax!*

Hiss-həyəcanla deyilən xitabdan, nidalardan, bəli, xeyr ədətlərindən sonra da nida işarəsi qoyulur: *Xuraman, Xuraman! Gör nəyin xəyalindəsan! Bəh, bəh! Afərin sənə! Xeyr! Bu, sənin işin deyil!*

Sual

Sual cümlələrindən sonra qoyulur: *Sən onu tanıyırsan? O, tələbədir?*

Dırnaqlar

Vasitəsiz nitq dırnaqlar arasında verilir: *Loğman dedi: "Həyatın şirin olur hər anı".*

Məni görəndə gülümsünür: "Necəsən, balaca, hazırlaş!" – deyib yanımdan keçərdi.

Sitatlar da dırnaqlar arasında verilir: *Peyğəmbərimiz (s.ə.s) buyurmuşdur: "Beşikdən qəbrədək elm öyrənin".*

ƏLAVƏLƏR

Vurğu qəbul etməyən (vurğu altına düşməyən) şəkilçilər və köməkçi sözlər

1. İsmə aid bir cür yazılan **-gil** şəkilçisi. Məsələn: *əmi'mgil, xala'mgil, Elçi'ngil* və s.

2. İsmə aid soyad düzəldən **-ov, -yev, -ova, -yeva** şəkilçiləri. Məsələn: *Həsə'nov, Əli'yev, Nəcə'fova, Piri'yeva* və s.

3. İsmə aid xəbərlilik (şəxs) şəkilçilərinin hamısı: **-am¹, -san², -dır³, -ıq⁴, -sınız⁵, -dır⁶ +lar⁷**.

Məsələn: *müəlli'ni-əm, vətənda's-san, vətənda's-am, vətənda's-dir, müəllim-dir, vətənda's-ıq, müəlli'm-ik, vətənda's-sınız, müəlli'm-siniz, vətənda's-dırlar, müəlli'm-dirlər* və s.

4. Felin inkar şəkilçisi: **-ma²**. Məsələn: *ya'zma, gü'lmə* və s.

Qeyd: *Qeyri-qəti gələcək zamanda inkar şəkilçisi -m şəklində işlənir.* Məsələn: *yaza'ram - yazma'ram, gələ'rəm - gəlmə'rəm.* Bu halda **-m** şəkilçisi sözün vurğusuna təsir etmir. Məsələn: *istər yaza'ram sözündə, istərsə də onun inkarında olan yazma'ram formasında vurğu ikinci hecaya düşür.*

5. Felin nəqli keçmiş, indiki, qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərindən sonra gələn şəxs şəkilçiləri: **-am¹, -san², -dır³, -ıq⁴, -sınız⁵, -lar⁷**. Məsələn: *yazı'ram, yazı'rsan, yazı'ریق, yazı'rsınız, yazı'rlar* və s.

Nəqli keçmiş zaman: *yazmı's-am, yazmı's-san, yazmı's-dir, yazmı's-ıq, yazmı's-sınız, yazmı's-dır+lar* və s.

Qəti gələcək zaman: *yazaca'ğam, yazaca'qsan, yazaca'qdır, yazaca'ğıq, yazaca'qsınız, yazaca'qdırlar.*

Qeyri-qəti gələcək zaman: *yaza'ram, yaza'rsan, yaza'ریق, yaza'rsınız, yaza'rlar* və s.

6. Fel şəkillərinə qoşulan *idi* hissəciyinin qısa şəkli *-di*. Məsələn: *yazmı'sdı, yazı'rdı, yazaca'qdı, yaza'rdı* və s.

7. Fel şəkillərinə qoşulan *imış* hissəciyinin qısa şəkli *-miş*. Məsələn: *yazı'bmiş, yazı'rmış, yazaca'qmış, yaza'rmış* və s.

8. Fel şəkillərinə qoşulan *isə* hissəciyinin qısa şəkli *-sa*.

Məsələn: *yazdı'sa, gəldi'sə, yazmı'ssa, gəlmi'ssə, yazı'rsa, gəli'rsə, yazaca'qsa, gələcə'ksə, yaza'rsa, gələ'rsə* və s.

9. Feli bağlama şəkilçisi *-madan*.

Məsələn: *ya'zmadan, gö'rmədən* və s.

10. Feli bağlama şəkilçisi olan *-arkən* şəkilçisinin *ikinci* hecası.

Məsələn: *qaça'rkən, düşə'rkən* və s.

11. Felin əmr şəklinin II şəxsinin cəm şəkilçisi *-ın*.

Məsələn: *ya'zın, gə'lin* və s.

12. *-lar* şəkilçisi. Bu şəkilçi *ismin* cəm şəkilçisi kimi işləndikdə *vurğu qəbul edir: oğlanla'r, müəllimlə'r* və s. Felin şəxs-kəmiyyət şəkilçisi kimi işləndikdə *isə* vurğu qəbul etmir: *yaz'ırlar, gəl'irlər* və s. Lakin bu şəkilçi *sühudi keçmiş zamana* və *felin əmr, şərt şəkillərinə* artırıldıqda *vurğu qəbul edir: yazdıla'r, gəldilə'r, yazsınla'r, gəlsinlə'r, yazsala'r, gəlsələ'r* və s.

13. Zərf düzəldən *-la* şəkilçisi. Məsələn: *ehtiya'tla, sürə'tlə* və s.

14. Zərf düzəldən *-casına* şəkilçisi. Məsələn: *do'stcasına, igi'dcasına* və s.

15. İlə qoşmasının şəkilçiləşmiş qısa şəkli *-la*. Məsələn: *qata'rla getmək, qələ'mlə yazmaq* və s.

16. *İlə* və *qədər* qoşmasının sinonimi kimi işlənən *-cə*¹ qoşması. Məsələn: *yol boyu ilə – yol boyu'nca; uşaq qədər – uşa'qca; mənim qədər – mə'nca* və s.

17. Sual ədatı *-mı*¹. Məsələn: *yazdı'nımı, gəldi'nmi* və s.

18. Fikrin mənbəyini bildiren *mə'nca, sə'nca, zənni'mca, bizcə, fikrimizcə* və s. kimi modal sözlərdəki *-cə* şəkilçisi.

Omonim şəkilçilər

1. *-r*¹. Bu şəkilçi həm qrammatik, həm də leksik şəkilçi kimi işlənir və omonim olur.

*-r*¹ qrammatik omonim şəkilçi kimi isimlərdə III şəxs təklin mənsubiyyət şəkilçisi və təsirlik halın şəkilçisidir: *Onun kitabı (mənsubiyyət) – Kitabı oxu (təsirlik hal)*.

*-r*¹ isimlərdə qrammatik və leksik şəkilçi kimi omonimdir: *Uşağı çağır (təsirlik hal) – yaz+ı, çək+i* (feldən isim düzəldən şəkilçi).

*-r*¹ isim və *sifət* düzəldən leksik şəkilçi kimi omonimdir: *sanc+ı, qorx+u – isim; badam+ı (göz), şabalıd+ı (torpaq), armud+u (stəkan) – sifət*.

2. *-ın*¹. Bu şəkilçi də həm qrammatik, həm də leksik şəkilçi kimi omonimlik seçiyəyəsi daşıyır:

*-ın*¹ qrammatik omonim şəkilçi kimi isimlərdə II şəxsin təklinin mənsubiyyət şəkilçisi və *yiylilik* halın şəkilçisidir: *Sənin kitab+ın (mənsubiyyət) – Kitab+ın cildi (yiylilik hal)*.

*-ın*¹ isimlərdə qrammatik və leksik şəkilçi kimi omonimdir. *Uşağın kitabı (yiylilik hal) – ax+ın, sağ+ın, ək+ın, qoş+un (feldən isim düzəldən şəkilçi)*.

*-ın*¹ ismə aid qrammatik, şəkilçi (yuxarıdakı nümunələrə bax) və felin əmr şəklinin II şəxsinin cəmini bildiren qrammatik şəkilçi kimi bir-biri ilə omonimdir: *yaz+ın, gəl+ın, qoş+un, gül+ün* və s.

*-ın*¹. Fele aid leksik şəkilçi kimi omonimdir. Felin qayıdış və məchul növlərini düzəldir: *Uşaq yuyundu (qayıdış); Lövha silindi (məchul)*.

3. **-lı**. Həm isim, həm də sifət düzəldən *leksik şəkilçi* kimi omonimdir: *Qurban+lı, Həsən+li, məktəb+li – isim; bağ+lı (qapı), enli (yol) – sifət.*
4. **-lıq**. Həm ismə, həm də sifətə aid *leksik şəkilçi* kimi omonimdir: *yaxşı+lıq, pis+lik, çox+luq – isim; yaz+lıq (taxıl), payız+lıq (əkin), il+lik (plan) – sifət.*
5. **-ıcı**. Həm isim, həm də sifət düzəldən *leksik şəkilçi* kimi omonimdir: *al+ıcı, seç+ici, dinlə+yici – isim; qızdır+ıcı (cihaz), kəs+ici (alət), keç-ici (xəstəlik) – sifət.*
6. **-a**. İsmın yönlük halı və felin arzu şəklinin *şəkilçisi* kimi omonimdir: *bağ+a, ev+ə – isim; kaş yaz+a, gərək gəl+ə+sən – fel.*
7. **-aq**. Həm feldən isim və sifət düzəldən *leksik şəkilçi*, həm də qrammatik *şəkilçidir* – felin ömr şəklində I şəxsin cəmini bildirir: *yat+aq – isim; qorx+aq (adam) – sifət; gəl yaz+aq, dərsi öyrən+ək – fel.*
8. **-qın**, **-ğın**. Əsasən sifət düzəldən bu *şəkilçi*, bəzi fellərdən isim də düzəldir: *satqın (adam), dalğın (baxış) və s. – sifət; basqın, yağın, qurğın – isim.*
9. **-ıq**. Feldən isim və sifət düzəldən *leksik şəkilçi* kimi omonimdir: *tapşır+ıq, bil+ik – isim; aç+ıq (qapı), əz+ik (kağız) – sifət.*
-ıq. Yuxarıdakı *leksik şəkilçilərlə* isim və fellərdə I şəxsin cəmini bildiren xəbərlik (şəxs) *şəkilçisi* kimi omonimdir: *insan+ıq, müəlim+ik – isim; yazır+ıq, gəlir+ik – fel.*
10. **-ış**. Feldən isim düzəldən *leksik şəkilçi* və feldən fel düzəldən *leksik şəkilçi*: *yağ+ış, uç+uş, gör+üş, döy+üş – isim; yazmaq – yazışmaq, görmək – görüşmək, döymək – döyüşmək – fel.*
11. **-mə**. Feldən isim və sifət düzəldən *leksik şəkilçi* və felin inkar *şəkilçisi* (qrammatik *şəkilçi*) kimi omonimdir: *dondur+ma, qovur+ma, süz+mə, düşə+mə – isim; hör+mə (saç) – sifət; yaz+ma, gül+mə – fel.*
12. **-m**. Feldən isim düzəldən *leksik şəkilçi* və I şəxs təkin mənsub-

ıyyət şəkilçisi, eləcə də felin ömr şəklinin I şəxsdə təkini bildirən şəkilçi kimi (hər ikisi qrammatik şəkilçidir). omonimdir: *de+yim, döz+üm – isim; kitab+ım, dəftər+ım – isim; yaz+ım, gəl+ım – fel.*

13. **-da³**. İsmın yerlik hal şəkilçisi və zərf düzəldən leksik şəkilçi kimi omonimdir: *kitab+da, ev+də – isim; yay+da (gəl), gün+də (oxu)–zərf.*
14. **-dan³**. İsmın çıxışlıq hal şəkilçisi və zərf düzəldən leksik şəkilçi kimi omonimdir: *kitab+dan, ev+dən – isim; uca+dan (oxu), bərk+dən (de) – zərf.*
15. **-la³**. Zərf və fel düzəldən leksik şəkilçi kimi omonimdir: *həyəcən+la (danışmaq), qəzəb+lə (baxmaq) – zərf; baş+la(maq), göz+lə(mək) – fel.* Bu şəkilçi həm də ilə qoşmasının qısa forması - la² ilə də omonimlik yaradır: *qatar ilə (qatarla) gəlmək, göz ilə (gözlə) işarə etmək – qoşma.*
16. **-ır⁴**. Həm leksik, həm də qrammatik şəkilçi kimi omonimdir. Feldən fel düzəldən şəkilçi kimi leksik, indiki zaman şəkilçisi kimi qrammatik şəkilçidir: *qaçmaq – qaç+ır+maq, yetmək – yet+ir+mək, bişmək – biş+ir+mək, uçmaq – uç+ur+maq – leksik şəkilçi; o yazır, gəlir, görür – qrammatik şəkilçi.*

Qeyd: *“Gəlir“ (qazanc mənasında) ismində də bu şəkilçi leksik şəkilçidir.*

17. **-ası³**. Həm feli sifət şəkilçisi, həm də felin lazım şəklinin şəkilçisi kimi (hər iki halda qrammatik şəkilçi sayılır) omonimlik yaradır: *yazıl+ası (mövzu), görül+əsi (iş) – feli sifət; yazasıyam, gələsiyəm – felin lazım şəkli.*
18. **-miş⁴**. Həm feli sifət, həm də nəqli keçmiş zamanın şəkilçisi kimi omonimdir: *açılmış (gül), çürü+müş (meyvə) – feli sifət; Gül açılmışdır. Meyvə çürümüşdür – nəqli keçmiş zaman.*

19. **-acaq³**. Həm feldən isim düzəldən leksik şəkilçi, həm də feli sifət və qəti gələcək zamanın şəkilçisi kimi omonimdir (son ikisi qrammatik şəkilçidir): *yan+acaq, qan+acaq, çap+acaq – isim; yazıl+acaq (əsr), görül+əcək (iş) – feli sifət; Əsr yazılacaqdır. İş görüləcəkdir – qəti gələcək zaman.*
20. **-malı³**. Həm feli sifət, həm də felin vacib şəkilinin şəkilçisi kimi omonimdir: *oxu+malı (kitab), gör+mali (yer) – feli sifət; Kitabı oxumalıdır. Onu görməliyəm – felin vacib şəkli.*
21. **-ib⁴**. Nəqli keçmiş zamanda II və III şəxslərdə **-miş⁴** şəkilçisinin sinonimi və feli bağlama şəkilçisi kimi omonimdir (hər ikisi qrammatik şəkilçidir): *O yazıbdır. Sən galibsən? – nəqli keçmiş zaman; Uşaq evə gəlib paltarını dəyişdi – feli bağlama.*
22. **-dir⁴**. Felə aid həm leksik (feldən fel düzəldən), həm də istər isimlərdə xəberlik, istərsə də fellərdə şəxs şəkilçisi kimi omonimdir: *yazmaq–yazdırmaq, gülmək–güldürmək – feldən fel düzəldir; İndi yazdır. Ora meşəlikdir. – ismin xəberlik şəkilçisi; O yazmışdır. Uşaq gəlmişdir – felin III şəxs şəkilçisi.*
23. **-il⁴**. Felə aid leksik şəkilçi kimi omonimdir. Felin iki qrammatik mənə növünün (qayıdış, məchul növlərin) yaranmasında iştirak edir: *Gül açıldı (qayıdış); Qapı açıldı (məchul)*
24. **-ar³**. Felə məxsus omonim şəkilçidir; həm leksik, həm də qrammatik şəkilçidir. Fel, isim və sifət düzəldən leksik şəkilçi kimi: *ağ+ar(maq) – fel kimi; aç-ar - isim kimi, ax-ar (su) – sifət kimi.* Qrammatik şəkilçi kimi isə qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisidir: *al+ar, gəl+ər.*

Qeyd: Şəkilçilər omonim olduğu kimi sinonim və antonim də ola bilər. Məsələn: Bişərəf-şərəfsiz (leksik); qaçıb-qaçaraq (qrammatik şəkilçi-feli bağlama kimi), laməkan-məkansız (leksik)- sinonim şəkilçilər, duzlu-duzsuz (leksik) isə antonim şəkilçilərdir.

Əməli yazı nümunələri

Ərizə

Ərizə əməli yazılarn ən sadə formalarından biridir.

Bu söz iki mənada işlədilir.

1. *Müraciət etmək "ərz" mənasında. N.B.Vəzirovun, M.F.Axundovun əsərlərində, ümumiyyətlə, XIX əsrin sonlarına qədər yazılan komediyalarda ərizə müraciət mənasında işlənirdi.*

2. *Müəyyən formaya malik olub, rəsmi şəkildə yazılmış müraciət şəklinə.*

Məzmununa görə ərizənin iki növünə təsadüf olunur:

1. *Şikayət xarakterli ərizələr.*

2. *Xahiş etmək məqsədi ilə yazılan ərizələr.*

Ərizəyə verilən tələblər aşağıdakılardır:

1. *Ərizənin başlığı, yəni kimə və kimdən yazılması dəqiq olmalıdır.*

2. *Ərizənin məzmununu qısa, faktlar ilə konkret olmalıdır.*

3. *Ərizəni ərizəçi öz xətti ilə yazmalıdır.*

4. *Ərizənin sonunda il, ay, gün və ərizəçinin şəxsi imzası qoyulmalıdır.*

Əslində ərizələr müxtəlif məzmunla malik olsa da, formaca eyni cürdür.

Ərizənin yazılış forması belədir:

1. *Vərəqin əvvəlində abzasdan böyük hərflə təşkilatın və müraciət edilən şəxsin adı və soyadı qeyd olunur.*

2. *Sətrin 1/2 hissəsi həcmində kimdən sualını verməklə ərizəçinin adı, soyadı göstərilir.*

3. *Vərəqin ortasında ərizə sözü yazılır.*

4. *Təzə sətirdən qısa, aydın və məzmunlu şəkildə ərizəçinin fikri şərh olunur.*

5. *Ərizənin sonunda imza qoyulur və onun yazılma tarixi göstərilir.*

Sadə ərizədə fikir bir neçə cümlə ilə ifadə edilir. Ərizənin mürəkkəb formasında isə rəsmi sənədlərin adı çəkilir, onlara münasibət

göstərilir və münasibətin icrası üçün rəhbərlikdən bu barədə sərəncam verilməsi xahiş olunur.

***

Xətai Araz Kursları müdir müavini
Tərhan Rəcəbova həmin kursun
III qrup dinləyicisi Könül Həsənli
tərəfindən

ərizə

Anam xəstə olduğundan yanvar ayının 15-dən 18-ə qədər ona qulluq etmək üçün mənə icazə verməyinizi xahiş edirəm.

İmza: Könül Həsənli

12 yanvar 2009-ci il

TƏRCÜMEYİ-HAL

Tərcüme-yi-hal ictimai həyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilən əməli yazı növüdür. Müxtəlif məqamlarda – orta və ali ixtisas məktəblərinə qəbul olunarkən, işə girərkən, hər hansı ictimai, siyasi təşkilata üzv qəbul olunarkən, rəhbər vəzifəyə irəli çəkilərkən mükafata təqdim olunarkən şəxsin özü haqqında ətraflı məlumat verilməsi məqsədilə yazılır.

Tərcüme-yi-hala verilən tələblər, əsasən, bunlardır:

1. *Tərcüme-yi-halda şəxsin doğulduğu il, ay və gün, yer (respublika, şəhər, rayon, kənd) dəqiq göstərilməli;*

2. *Faktlar (həyatının mərhələləri, oxuduğu, işlədiyi yerlər, nailiyyətləri, təltifləri, ailə vəziyyəti və s.) ardıcıl sadalanmalı;*

3. *Tərcüme-yi-hal şəxsin öz xətti ilə yazılıb imza qoyulmalıdır.*

Tərcüme-yi-hal formasına görə sadə və mürəkkəb olur. İbtidai siniflərdə sadə tərcüme-yi-hal öyrədilir. Bu zaman şagird yalnız özü haqqında bildiklərini yazır.

Mürəkkəb tərcüme-yi-halda isə həm özünün, həm də valideynlərinin həyatı, məşğuliyyəti haqqında məlumat verilir.

Tərcüme-yi-hala dair tam təsəvvürün yaranması üçün bunları bilmək faydalıdır:

1. *Başlıq: Tərcüme-yi-hal*
2. *Adı, soyadı və atasının adı.*
3. *Doğulduğu gün, ay, il, yer.*
4. *Məktəbəqədər olan dövr.*
5. *Məktəb dövrü.*
6. *Məktəbdə apardığı ictimai vəzifə (varsa).*
7. *Nailiyyətləri (mükafatları, təltifləri)*
8. *Ailə üzvləri haqqında qısa məlumat.*
9. *Tərcüme-yi-halın yazılma tarixi.*
10. *Tərcüme-yi-halı yazanın şəxsi imzası.*

***

Tərcümeyi-hal

Mən – Yaqubov Yaqub Şamil oğlu 1950-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşam. 1956-cı ildə Bakı şəhərindəki 134 sayılı məktəbin birinci sinfinə daxil olmuşam. 1966-cı ildə həmin məktəbi bitirmişəm. Eyni ildə il Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun birinci kursuna qəbul olmuşam. 1971-ci ildə isə kimya müəllimi ixtisası alaraq ali təhsilimi başa vurmuşam.

1971-1973-cü illərdə ordu sıralarında xidmət etmişəm. 1975-ci ildə Gəncə şəhərinə köçmüşəm. O vaxtdan indiyə qədər Gəncə şəhərində 10 nömrəli orta məktəbdə kimya müəllimi işləyirəm.

Atam – Yaqubov Şamil Araz oğlu, təqaüdüdür.

Anam – Yaqubova Zəminə İlkin qızı, təqaüdüdür.

Evliyəm. Həyat yoldaşım - Yaqubova Lalə Emin qızı musiqiçidir.

Oğlum – Yaqubov Anar Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin II kurs tələbəsidir.

Qızım – Yaqubova Nərmin Bakı Dövlət Universitetində oxuyur.

Yaradıcı əməyimə görə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Fəxri Fərmanını almışam.

İmza:

Yaqub Yaqubov

14 fevral 2007

ELAN

Əməli yazıların sadə formalarından biri də elandır. Məzmununa və məqsədinə görə elanın bir neçə forması vardır. *Anons, reklam, afişa, bildiriş* və s. kimi əməli yazılar elan xarakterlidir.

Elan bu və ya digər məlumatı insanlara qabaqcadan çatdırmaqla təşkilədiçi missiyam yerinə yetirir. Məlumat qruplaşdırılarkən aşağıdakılar diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

1. *Məlumatın mahiyyəti, məzmunu qeyd olunmalıdır;*
  2. *Məlumatın vaxtı, saati dəqiq göstərilməlidir;*
  3. *Tədbirin keçiriləcəyi yer (ərazi, bina, otağın nömrəsi) qeyd edilməlidir;*
  4. *Məlumatın kim tərəfindən verilməsi göstərilməlidir.*
- Elanda bir və ya bir neçə məlumat öz əksini tapa bilər.*

***

Elan

2007-ci il iyun ayının 21-də saat 11:00-da Bakı Araz Kursunun akt zalında Kurs pedaqoji şurasının iclası olacaqdır.

Gündəlikdə duran məsələlər:

1. 2006-2007-ci tədris ilinin yekunları və qarşıda duran vəzifələr.
2. Təşkilati məsələlər.
3. Çıxışlar.

Müdiriyyət

15 iyun 2007-ci il

Bidiriş

Mart ayının 11-də saat 15:00-da liseyin iclas zalında Qafqaz Universiteti tərəfindən təşkil olunan 'Vaxtdan səmərəli istifadə' mövzusunda seminar veriləcəkdir.

Maraqlananlar iştirak edə bilərlər.

Məktəb şagird təşkilatı

5 mart 2007-ci il

AFİŞA

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası

15 aprel 2007

Respublikanın xalq artisti, professor

Ramiz Quliyevin

iştirakı ilə

Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Musiqi Akademiyasının

1 nömrəli xalq çalğı alətləri kafedrası professor-müəllim və
tələbələrinin

XEYRİYYƏ KONSERTİ

Proqramda: Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri.

Əldə olunan vəsait Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə Yardım Fonduna
keçiriləcəkdir.

Konsert saat 19:00-da başlanır.

Biletlər kassada satılır.

MƏKTUB

Əməli yazıların ən geniş yayılmış növlərindən biri məktubdur. Bu yazı növünə təhsildən asılı olmayaraq, bir çox insanın gündəlik həyatında daha çox təsadüf edilir.

Məktublar məzmunca və formaca bir-birindən fərqlənir.

Məktub yazarkən aşağıdakı sistem gözlənilməlidir.

1. Müraciət hissəsi. Yazının bu hissəsində şəxsin adı, sənəti və hörmət əlaməti olaraq ona verilən təxəllüs göstərilməlidir.

Müraciət hissəsi məktubun başlığı sayılır. Belə başlıq, əsasən, əmr cümləsi şəklində qurulur.

Məktublarda belə başlıqlardan da istifadə edilə bilər.

– *Hörmətli dostum, salam!*

– *Əziz bacım, salam!*

2. Ümumi hissə. Burada məktublaşan şəxslərin əhval-ruhiyyəsi, vəziyyəti öz əksini tapır:

– *Hörmətli dostum, necə istirahət edirsiniz, kefin necədir? Arzum budur ki, həmişə gümrah və xoşbəxt olasın.*

– *Əziz bacım, yaz görüm, dərslərin necə gedir? Dərs ilini hansı qiymətlərlə başa vuracaqsan? Məndən narahat olma. Çalxıram ki, bütün qiymətlərim əla olsun və s.*

3. Fərqləndirici hissə. Bu məktubun əsasını, məzmununu əhatə edir. Burada yazılanlara aid olan xarakterik əlamətlər açıq şəkildə şərh edilir:

“Hörmətli müəllim, Sizin təkiif etdiyiniz kitablardan F.Kərimzadənin “Çaldıran döyüşü”, S.Rüstəmخانlının “Ömür kitabı”, E.Mahmudovun “Kainat gəmisini” adlı əsərlərini oxumuşam. Onların hamısı xoşuma gəldi”.

4. Yekunlaşdırıcı hissə (məktubun sonluğu).

“Hörmətli müəllim, Sizi narahat etdiyim üçün üzr istəyirəm.

Hələlik, sağ olun. Sizə uğurlar arzulayıram.

Hörmətlə şagirdiniz Günəl”.

Yaxud: *“Əziz bacım, məktubu bitirirəm. Səbirsizliklə cavab gözləyirəm. Xudahafiz, sevimli bacın Nuray”.*

15 mart 2006-cı il

ANNOTASIYA

Latınca “annotamık” sözündən olub qeyd aparmaq, əlavə etmək deməkdir. Ədəbi dildə annotasiyanın mənası kitab, jurnal və məqalənin məzmununu qısa şəkildə şərh etmək deməkdir. Annotasiyanın vasitəsi ilə şagird hər hansı bir kitabın məzmunu ilə daha yaxından tanış ola bilər.

Annotasiyanın planında aşağıdakılar öz əksini tapmalıdır:

1. kitabın adı, nəşriyyatın adı, harada nəşr edilməsi, həcmi;
2. kitab müəllifinin adı və soyadı;
3. kitabın nələrdən bəhs olunması, ideya məzmunu;
4. kitabın nə məqsədlə, kimin üçün yazılması.

Annotasiyanı, əsasən, əsərin müəllifi yazır və məqsədini bir neçə cümlə ilə şərh edir. Məsələn: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun altıcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının I cildinə dair annotasiyası belə verilir:

***

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.

Bakı, ELM nəşriyyatı, 2004, 760 səh.

Çoxcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin oxuculara təqdim olunan birinci cildi mədəni mədəniyyətimizin mühüm bir qolunu təşkil edən şifahi xalq ədəbiyyatının tarixi-semantik məziyyətlərini əks etdirir. Azərbaycan folklorşünaslığının çoxcildlik elmi təcrübəsi və yekun qənaətləri əsasında hazırlanmış bu kitab fundamental səciyyə daşıyır. Mifologiya və arxaik folklor, şifahi ədəbiyyatın ənənəvi janrları, ozan-aşıq sənəti, epos yaradıcılığı bu cildin əsas tədqiqat istiqamətini əhatə edir. Şifahi bədii düşüncənin tarixi inkişafı cilddə həm folklor yaradıcılığının ümumi mənzərəsi, həm də ayrı-ayrı janrların məndaxili məzmunu bütünlükdə əks etdirilmişdir.

PROTOKOL

“Protokol” sözü yunancadan götürülüb: protok – ilk, birinci vərəq, kolos – yapışdırmaq mənasını daşıyır.

Müasir dövrümüzdə protokolun müxtəlif işlənmə məqamları vardır:

1. *Müşavirə, konfrans, iclas və plenumda söylənilən çıxışları və çıxarılan qərarı təzahür etdirmək üçün protokol yazılır.*

2. *Həmçinin hər hansı bir ictimai qaydanın, dövlət qanununun pozulması ilə əlaqədar tərtib olunmuş akta əlavə etmək üçün də protokol yazılır.*

3. *Daha geniş fəaliyyət sahəsində dövlətlərarası saziş, müqavilə və s. bağlanan zaman da keçirilən yığıncağın protokolu yazılır.*

Forma və məzmununa görə protokol bir və ya bir neçə məsələni özündə əks etdirə bilər. Sadə məzmunlu protokolda çıxışların sayı və çıxarılan qərar nisbətən az olur.

Mürəkkəb protokolun forması aşağıdakı kimidir:

1. *Protokol və onun nömrəsi vərəqin ortasında böyük hərflə yazılır.*
2. *Təşkilatın adı, tarix və yığıncağın keçirildiyi yer qeyd olunur.*
3. *İclasda neçə nəfərin iştirak etməsi qeyd olunur.*
4. *Yığıncağı idarə etmək üçün sədr və katib seçilir.*
5. *Gündəlik məsələlər. (Ayrı-ayrı bəndlər üzrə yazılır)*
6. *Vərəqin ortasında böyük hərflə “Eşidildi” sözü yazılır, müzakirə ediləcək məsələ qeyd olunur.*
7. *“Çıxış etdilər” sözü yazılır, edilən çıxışların qısa məzmunu qeyd olunur.*
8. *Qərar. (Bu iclasın məqsədini əhatə etməli, növbəti hadisənin, işin yerinə yetirilməsi üçün hökm verilməlidir. Qərar bəndlər üzrə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır).*
9. *Protokolun sonunda sədr və katib imza atır.*

***

Protokol № 1

2006-cı il aprelin 15-də Gəncə şəhəri 24 saylı orta məktəbin XI sinif şagirdlərinin ümumi iclası oldu. İclasda sinifdə təhsil alan 23 şagird-dən 22-si və sinif rəhbəri A. Musayev iştirak edirdi.

İclasın gündəliyi:

Sinif şagirdlərindən Arif Həsənlı və Nurlan Osmanlının Respublika fənn olimpiadasında iştirakı barədə.

Eşidildi:

Müzakirə olunan məsələ haqqında sinif rəhbəri hesabat verdi.

Çıxışlar:

B.Rəşidli, M.Qasımlı və İ. Səfərli çıxış edərək A.Həsənlı və N.Osmanlının həmişə dərsə hazır gəlmələrindən, fizika fənninin sir-lərinə yaxşı bələd olmalarından söz açdılar.

Qərar:

1. A.Həsənlı və N.Osmanlının Respublika fənn olimpiadasında iştirakı barədə hesabat nəzərə alınmış.

2. Olimpiadada iştirak edən şagirdlərin mükafatlandırılması üçün məktəb müdiri qarşısında məsələ qaldırılsın.

Sədr: N.Mustafa
Katib: M.Maqsudlu

AKT

“Akt” latınca “*actos*” sözündən olub hərəkət, hadisə, cinayət işi deməkdir. Akt məzmununa görə rəngarəngdir:

- a) *cinayət aktı*;
- b) *dövlət aktı*;
- c) *bu və ya digər bir faktı açmaq üçün müəyyən edilən akt.*

Hər bir akt təşkilat tərəfindən ayrılmış komissiyanın iştirakı ilə tərtib olunur.

Mürəkkəb və ya xüsusi akt isə bir neçə faktı əks etdirir. Belə akt ən çox xüsusi təftiş komissiyasının iştirakı ilə tərtib olunur və lazımı ali orqana təqdim edilir. Akt aşağıdakı ardıcılıqla tərtib olunur:

1. *Akt sözü vərəqin yuxarı hissəsində böyük hərflə yazılır.*
2. *Akt sözünün altında il, ay, gün və aktın tərtib edildiyi yer göstərilir.*
3. *Aktı tərtib edənlərin vəzifəsi, soyadı, adı və atasının adı yazılır.*
4. *Yoxlanılan hadisə haqqında dəqiq məlumat verilir. Burada hadisənin gedişi, materialın qiyməti, kəmiyyəti öz əksini tapır.*
5. *Yoxlamanın müddəti həm rəqəm, həm də hərflə qeyd olunur.*
6. *Aktın sonunda nəticə qeyd verilir. Burada məsuliyyət daşıyan və ya işə vicdanla yanaşan şəxs göstərilir.*
7. *Aktı tərtib edənlərin imzası aktın sonunda qoyulur.*

***

Akt

Bakı şəhəri

16 mart 2007-ci il

Filologiya fakültəsindəki auditoriyaların vəziyyəti yoxlanıldı. Yoxlama zamanı aşağıdakılar müəyyənləşdirildi:

1. 137 və 139 nömrəli otaqlarda pəncərələr sınımtır.
2. 129 və 147 nömrəli auditoriyaların qapıları bağlanmışdır.
3. Auditoriyadakı bözi stolların üstü yazılmışdır.
4. Auditoriyalar vaxtında təmizlənmir.

Bu nöqsanlar həmin auditoriyalarda dərs keçən bözi tələbələrin intizam-sızlığı, təsərrüfat işlərinə baxanların məsuliyyətsizliyi nəticəsində baş vermişdir. Həmin nöqsanların üç gün ərzində qaldırılması üçün fakültə dekanlığı və təsərrüfat işləri üzrə prorektor tədbir görsünlər.

Aktı tərtib etdilər:

Fakültə həmkarlar ittifaqı komitəsinin sədri: N.Qurbanov

403-cü qrupun nümayəndəsi: G.Həsənlı

Dosent: H.Hüseynlı

Aktla tanış oldular:

Fakültə dekanı: A.Rüstəmli

Təsərrüfat işləri üzrə prorektor: F.Seyidov

İZAHAT

“**İzahat**” ərəb mənşəli söz olub, izah sözünün cəmi mənasını verir və bir məsələni, sözü və s. ətraflı surətdə aydınlaşdırma, şərh etmə, bəyan etmə mənalərini özündə ehtiva edir. İzahat yazılı və şifahi; sadə və müfəssəl olur.

***

205 nömrəli məktəbin direktoru Qasım Əliyevə həmin məktəbin Xa sinif şagirdi Ayaz Vəliyevdən

izahat

Evdə qəflətən vacib işim olduğundan icazəsiz bir gün dərs buraxmışam. Sınıf nümayəndəsi məni dərsə buraxmır. Məni üzrlü hesab edərək dərsə buraxılmağım üçün göstəriş verməyinizi xahiş edirəm.

İmza: Ayaz Vəliyev

6 mart 2006-cı il

TELEQRAM

“Teleqram” yunanca tele – uzaq, qramma – yazı birləşməsindən omlə gəlib, uzağa köçürmək mənəsini daşıyır.

Teleqram vasitəsilə bu və ya digər məlumatı uzaq məsafəyə təcili şəkildə çatdırmaq mümkündür. Onun, əsasən, iki növü vardır:

1. *Hadisə haqqında məlumat vermək və ya almaq üçün hazırlanmış teleqram.*

2. *Pul köçürmək üçün istifadə olunan teleqram.*

Teleqramın hər iki növünün özünəməxsus doldurulma qaydası vardır. Belə ki, birinci növdə məlumat, ikinci növdə pulun miqdarı öz əksini tapır. Teleqramın yazılması barədə aşağıdakıları bilmək vacibdir:

1. *Ünvan. Şəxsin adı və soyadı dəqiq və düzgün olmalıdır.*

2. *Teleqramın məzmunu yığcam, aydın və mənalı yazılmalıdır.*

3. *Məzmununda köməkçi nitq hissəsinə aid olan sözlər öz əksini tapmalıdır.*

4. *Mətdən ikimənalı, təhrif olunmuş söz çıxarılmalıdır.*

5. *Rəqəmlər, adətən, hərflə yazılmalıdır.*

Teleqramın məzmununa görə formaları rəngarəngdir. Onun ən çox yayılmış formaları aşağıdakılardır:

1. *Teleqramın adi forması.*

Bu formada olan teleqramda öz əksini tapan sözlərin ünunu miqdarı azlıq təşkil edir. Teleqramın göndərilmə və çatma nöqtəsi üçün ayrılan müddət qeyri-məhduddur.

2. *Təcili teleqram forması.*

Bu formada olan teleqramda vaxt məhduddur. Ən tez zaman ərzində teleqram sahibinə çatdırılmalıdır.

3. *Xüsusi teleqram forması.*

Bu formada olan teleqramı yazarkən lazımi sənəd - pasport və ya vəsiqə təqdim olunur, yəni teleqram vuran adamın şəxsiyyəti müəyyənləşdirilir. Tutaq ki, ölüm haqqında vurulan teleqram buna misal ola bilər. Həmin teleqram həkim tərəfindən təsdiq olunmalı və həkimin adı, soyadı, atasının adı mütləq göstərilməlidir.

Bəzən dövlətlər arasında da belə teleqramlardan istifadə edilir. Həmin teleqramı dövlət başçıları imzalayır.

***

1 nömrəli teleqram

Bakı şəhəri, Əhmədli q-si, VII bina, ev 55, Qurbanov Raufa

Seni Novruz bayramı və ad günün münasibətilə təbrik edir, uzun
ömür, can sağlığı və xoşbəxtlik arzulayıram.

Türkiyə.

Dostun Adil

ARAYIŞ

Arayış hər hansı bir şəxsin kimliyini təsdiq etmək məqsədilə bu və ya digər təşkilat tərəfindən verilir. Bir arayışda bir və ya bir neçə şəxs haqqında da məlumat vermək mümkündür, lakin müəkkəb məzmununa malik olan arayış növü də vardır. Belə arayışı təşkilatlar bir-birinə təqdim edir. Çox zaman burada müəyyən bir hadisənin gedişi öz əksini tapır. Bəzən cinayət xarakterli məsələlər də arayışda əks etdirilir. Arayışın özünəməxsus forması var. Belə ki, *arayışın sol tərəfdən üst küncündə idarənin ştamptı, ortada arayış sözü, aşağıda məzmunu, daha sonra arayışın təqdim olunduğu yer göstərilir. Axırda arayışı təsdiq edən idarə rəhbərinin imzası və möhürü vurulur.*

***

Arayış

Müəssisənin ştamptı

Məmmədli İlham Cavanşir oğlu,
bəqiqətən, məktəbimizin X sinfində
təhsil alır.

Arayış tələb olunan yərə təqdim etmək üçün verilir.

Məktəb müdiri:

C.D.Abbasov

Rəy

“Rəy” ərəb sözü olub, *bir şey haqqında fikir, mülahizə, söz mənasını* verir. Rəy, əsasən, aşağıdakı mənalarda işlədilir.

1. *Bir əsər, tamaşa, konsert, kinofilm və s. təhlil və tənqidini ehtiva edən məqalə, yazı, reseenziya.*

2. *Fikir, mülahizə.*

3. *Rəyimcə, rəyincə şəklində*

a) *məncə, səncə, mənə görə, sənə görə, ona görə;*

b) *mən, (sən, o) istəyən kimi, mənim arzumca, sənin arzunca.*

4. *Rəy vermək, rəyə gəlmək söz birləşməsi şəklində – razılaşmaq.*

Bir rəyə gəlmək – ümumi, ortaq fikrə, nəticəyə gəlmək

Rəy aşağıdakı formada yazılır:

1. Rəyin başlığı. *Nəyə və kimə verilməsi göstərilir və səhifənin ortasında rəy sözü yazılır.*

2. Rəyin ümumi məzmunu. *Bu və ya digər faktın həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri təhlil olunur.*

3. Rəyin nəticəsi. *Rəyçinin irəli sürdüüyü təklif və tövsiyələr bir neçə cümlə ilə ifadə edilir.*

4. İmza. *Bu hissədə rəyçi adını, soyadını və atasının adını göstərir, qarşısında isə imzasını qoyur.*

5. Tarix. *Rəyçi imzasının altında bütöv şəkildə gün, ay və ili göstərir.*

Ucar şəhəri, 1 sayılı orta məktəbin X a sinif şagirdi Günel Mustafanın “Mart soyqırımını erməni vəhşiliyinin bariz nümunəsidir” mövzusunda yazdığı inşaya

r ə y

Ucar şəhəri, 1 sayılı orta məktəbin X a sinif şagirdi Günel Mustafanın “Mart soyqırımını erməni vəhşiliyinin bariz nümunəsidir” mövzusunda yazdığı inşa məzmunu etibarlı ilə dolğun işlənmişdir. Şagird erməni qaniçənlərinin vəhşiliyini, onların insanlığa yaraşmayan hərəkətlərini faktlara əsaslandırmışdır.

İnşa orfoqrafik və qrammatik cəhətdən savadlı yazılmış, ayrı-ayrı dil vahidlərindən bacarıqla istifadə olunmuşdur. Buna baxmayaraq, inşa da bəzi üslub xətalılarına da yol verilmişdir. Bu isə inşanın məziyyətlərini azaltmır, çünki şagird üslub haqqında məlumatla XI sinifdə tanış olacaqdır.

İsmayıl Qafarlı
dil-ədəbiyyat müəllimi

12 aprel 2007-ci il

Bakı şəhəri Nəsimi rayonu 14 nömrəli məktəbin VIII a sinif şagirdi Həsən Məmmədlinin məktəb sərgisində nümayiş etdirilən rəsm əsərlərinə dair

rəy

Sərgidə Həsən Məmmədovun 55 rəsm əsəri nümayiş etdirilir. Ondan 41-i təbiətə, 14-ü isə müxtəlif heyvanların təsvirinə həsr olunmuşdur. Gənc rəssam kimi onun əsərləri istər süjetinə, istərsə də orijinallığına görə diqqəti cəlb edir. Bəzi tablolar da isə rənglər lazımı səviyyədə seçilməmişdir. Deyilənləri nəzərə almaqla gənc rəssama bir neçə tövsiyəmi bildirirəm:

- 1) Təbiətin təsvirində bir neçə əlamət vəhdətdə göstərməlidir, onda təsvir vasitəsi daha maraqlı olar.
- 2) Boyalardan düzgün istifadə etmək üçün rəng qarışığına dərinləndirilməlidir.

Gənc rəssama uğurlar arzulayıram.

İmza: İsmayıl Qurban
Təsviri sənət müəllimi

12 mart 2006-cı il

VƏKALƏTNAMƏ

Vəkalətnamə qiymətli bir əşyanı müəyyən təşkilatdan almaq üçün lazımı şəxsə verilən xüsusi formada tərtib edilmiş sənəddir. İdarə və təşkilat onu etibar etdiyi şəxsin adına yazarkən imza qoyur və müəssisənin möhürü ilə təsdiq edir.

Vəkalətnamə təkcə təşkilatlar arasında əməliyyata deyil, müəyyən şəxsə də aid edilə bilər. Fərq bundadır ki, təşkilatların bir-birinə verdiyi vəkalətnamə xüsusi formada mətbəədə hazırlanır. Həmin sənəd aşağıdakı kimi tərtib edilir:

1. *Vəkalətnamə kimə verilir.*

Onun adı, soyadı, atasının adı və vəzi fəsi.

2. *Vəkalətnaməni verən şəxs və ya təşkilat (onun adı, atasının adı, soyadı, vəzifəsi, yaxud müəssisənin adı, yeri tam şəkildə göstərilməli).*

3. *Alınan əşyanın miqdarı, yaxud etibar ediləcək materialın məzmunu.*

4. *Vəkalətnamənin müddəti (həm rəqəm və həm də hərflə).*

5. *Vəkalətnaməyə məsul olan şəxsin imzası.*

6. *Vəkalətnamənin verildiyi tarix.*

7. *Vəkalətnaməyə məsuliyyət daşıyan şəxsin şəxsiyyət vəsiqəsinin seriya və nömrəsi, hansı daxili işlər şöbasindən verildiyi və şəxsiyyət vəsiqəsinin verilmə tarixi.*

VƏKALƏTNAMƏ

Mən Qax şəhəri, 5 saylı orta məktəbin müəllimi İsa Murad oğlu Əlizadə rəhbəri olduğum IXb sinfinin nümayəndəsi Cəmil Rauf oğlu Həsəneliyə adıma göndərilmiş kitabları mərkəzi poçt şöbəsindən almağa etibar edirəm.

Cəmil Rauf oğlu Həsənelinin şəxsiyyət vəsiqəsi: AZE 01505799
10 iyun 2004-cü ildə Qəbələ rayon DPŞ -i tərəfindən verilib.

İmza:

İsa Əlizadə

18 noyabr 2005-ci il.

İsa Əlizadənin imzasını təsdiq edirəm:

Məktəbin direktoru: (möhür və imza)

MÜNDƏRİCAT

FONETİKA	3
Saitlərin bölgüsü	3
Bəzi saitlərin uzun tələffüzü.....	4
Samit səslərin növləri.....	5
Ahang qanunu.....	6
Əlifba.....	6
Qoşasaitli sözlərin yazılışı və tələffüzü.....	7
Qoşasamitli sözlərin yazılışı və tələffüzü.....	9
Sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən söz köklərinin yazılışı.....	10
Sözlərin sonunda cingiltili samitlərin yazılışı və tələffüzü.....	10
Sonu q və k ilə bitən çoxheca sözün yazılışı və tələffüzü.....	11
Heca.....	12
Sözün sətirdən-sətərə keçirilməsi.....	13
Fonem. Vurğu.....	14
İntonasiya.....	15
Orfoqrafiya və orfoepiya. Orfoqrafiya qaydaları	16
Fonetik təhlil	17
LEKSİKA	19
Sözün leksik və qrammatik mənası.....	19
Sözün həqiqi və məcazi mənası.....	19
Təkmənəli və çoxmənalı sözlər.....	20
Omonimlər.....	21
Sinonimlər.....	23
Antonimlər.....	24
Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər.....	24
Dialekt sözləri.....	25
Terminlər.....	25

Neologizmlər.....	26
Arxaizmlər.....	26
Alınma sözlər.....	27
Frazeoloji birləşmələr.....	29
Sözün tərkib hissələri.....	30
Şəkilçilərin növləri.....	31
Şəkilçilərin yazılışı.....	31
Bitişdirici samitlər	32
Sözün başlanğıc forması.....	33
Sözün quruluşca növləri.....	33
Sözün tərkibinə görə təhlilinə aid nümunələr.....	34

SÖZ YARADICILIĞI	36
Eyniköklü sözlər.....	36
İki və daha artıq leksik şəkilçili düzəltmə sözlər.....	36
Bezi düzəltmə sözlərin tələffüzü.....	37
Mürəkkəb sözlər.....	39

MORFOLOGİYA	39
--------------------------	----

NİTQ HISSƏLƏRİ	39
-----------------------------	----

İSİM	41
Konkret və mücərrəd isimlər.....	41
İsmin quruluşca növləri.....	41
Mürəkkəb adlar.....	45
Ümumi və xüsusi isimlər.....	46
Tək və cəm isimlər.....	48
İsmin mənsubiyyətə görə dəyişməsi.....	48
Bezi alınma sözlərin mənsubiyyətə görə dəyişməsi.....	49
İsmin şəxsə görə dəyişməsi.....	49

İsmin hallanması.....	50
Bəzi ikihecalı isimlərdə son saitın düşməsi.....	55
İsmin cümlədə rolu.....	55
İsmin morfoloji təhlil qaydası.....	55
SİFƏT	57
Sifətin quruluşca növləri.....	56
Sifətin müqayisə dərəcələri.....	60
Sifətin isimləşməsi.....	62
Sifətin cümlədə rolu.....	62
Sifətin morfoloji təhlil qaydası.....	62
SAY	64
Sayın quruluşca növləri.....	64
Sayın mənaca növləri.....	64
Sayın isim kimi işləmə bilməsi.....	67
Bəzi sayların yazılışı və deyilişi.....	68
Sayın cümlədə rolu.....	68
Sayın morfoloji təhlili.....	68
ƏVƏZLİK	69
Əvəzliyin quruluşca növləri.....	69
Əvəzliyin mənaca növləri.....	69
Əvəzliyin cümlədə rolu.....	72
Əvəzliyin morfoloji təhlili.....	72
FEL	73
Felin leksik mənaca növləri.....	73
Felin quruluşca növləri.....	73
Təsdiq və inkar fellər.....	75
Təsirli və təsirsiz fellər.....	76

Felin qrammatik mənə növləri.....	77
Məchul növ.....	78
Felin təsriflənən formaları.....	79
İdi, imiş və isə hissəcikləri	82
Felin təsriflənməyən formaları.....	84
Felin morfoloji təhlili.....	91
ZƏRF	92
Zərfin quruluşca növləri.....	92
Zərfin mənaca növləri.....	93
Zərf və başqa nitq hissələri kimi işləne bilən orta q sözlər.....	94
Zərfin morfoloji təhlili.. ..	95
KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ	97
QOŞMA	97
Sinonim qoşmalar.....	99
Qoşmaların orfoqrafiyası.....	99
Başqa nitq hissələri ilə orta q olan qoşmalar.....	100
BAĞLAYICI	101
Bağlayıcıların mənaca növləri.....	101
Bağlayıcıların quruluşca növləri və orfoqrafiyası.....	102
ƏDAT	104
Ədatların başqa nitq hissələrindən fərqləndirilməsi.....	105
MODAL SÖZLƏR	107
NİDA	109
SİNTAKSİS	111

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ	111
Söz birləşmələri və sözlər.....	111
Söz birləşməsi və cümlə.....	112
Söz birləşmələrində əsas və əsili tərəflər.....	113
Söz birləşmələrinin növləri.....	113
İsmi birləşmələr.....	113
Birinci növ təyini söz birləşmələri.....	114
İkinci növ təyini söz birləşmələri.....	114
Üçüncü növ təyini söz birləşmələri.....	115
Təyini söz birləşmələrinin cümlədə rolu.....	115
Feli birləşmələr.....	117
Tərkiblər.....	118
Məsdər tərkibləri.....	118
Feli sifət tərkibləri.....	118
Feli bağlama tərkibləri.....	118
Tərkiblərin cümlədə rolu.....	119
Sintaktik əlaqələr.....	120
Tabesizlik əlaqəsi.....	120
Tabelilik əlaqəsi.....	120
 CÜMLƏ	 125
Nəqli cümlə.....	126
Sual cümləsi.....	126
Əmr cümləsi.....	126
Nida cümləsi.....	127
 SADƏ CÜMLƏ	 128
Cümlə üzvləri.....	128
Cümlənin baş üzvləri: mübtəda, xəbər.....	128
Xəbərin mübtəda ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması.....	130
Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri.....	131

TAMAMLIQ.....	132
Vasitosiz tamamlıq.....	132
Vasitoli tamamlıq.....	133
TƏYİN.....	135
ZƏRFLİK	136
Zərfliyin mənə növləri.....	136
CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN ƏLAVƏSİ.....	139
Həmcins üzvlü cümlələr.....	139
Həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözlər.....	140
Həmcins üzvlərdə ixtisarlar.....	140
Xəbərin həmcins mübtədalarla uzlaşması.....	141
Sadə cümlədə sözlərin sırası və məntiqi vurğu.....	142
Xitab.....	143
Ara sözlər	144
SADƏ CÜMLƏNİN NÖVLƏRİ	145
Müəyyən şəxslı cümlələr.....	145
Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə.....	146
Ümumi şəxslı cümlə.....	147
Şəxssiz cümlə.....	148
Adlıq cümlə.....	148
Söz – cümlələr.....	149
MÜRƏKKƏB CÜMLƏ	151
Mürəkkəb cümlənin növləri.....	151
TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR	153
Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr.....	153
Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr.....	154

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mənə əlaqələri.....	154
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR	157
Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr.....	157
Baş və budaq cümlələrdə əvəzliliklərin rolu.....	158
Budaq cümlələrin növləri.....	159
Mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	160
Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	161
Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	162
Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	162
Zərflilik budaq cümlələri.....	163
Tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	163
Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	164
Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	164
Kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	165
Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	165
Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	166
Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	167
Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	168
Mürəkkəb cümlələrin təhlil qaydası.....	168
VASİTƏSİZ VƏ VASİTƏLİ NİTQ	170
Vasitəsiz nitq.....	170
Vasitəli nitq.....	170
DİL VƏ DİLÇİLİK	172
Dil haqqında.....	172
Yazı haqqında.....	173
Dilçiliyin sahələri.....	174
Etimologiya.....	174
Lüğətçilik.....	174

Dialektologiya.....	175
Azərbaycan dilinin quruluşu və tarixi.....	176
Azərbaycan Respublikasının dövlət dili.....	176
Türk dilləri ailəsi.....	177
Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu.....	178
Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi	179
Dilimizin morfoloji quruluşu və ahəng qanunu.....	180
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ.....	182
Nitq mədəniyyəti anlayışı.....	182
Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir.....	182
Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi.....	183
Nitq mədəniyyətinin ümumi və xüsusi məsələləri.....	184
Dil. Nitq və nitq fəaliyyəti.....	185
Azərbaycan ədəbi dili. Nitq normaları.....	185
Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları.....	186
Fonetik norma.....	187
Leksik norma.....	188
Dilimizdə özleşmə meyilləri.....	189
Qrammatik norma.....	190
Nitq normalarının tarixiliyi.....	190
Nitq istisnaları.....	191
Natiqlik sənəti.....	191
Nitq etiketləri.....	192
ÜSLUBİYYAT	194
Üslub haqqında.....	194
Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları.....	194
Bədii üslub.....	195
Sözün poetik funksiyası.....	197
Bədii təsvir və ifadə vasitələri.....	198

Müəllifin dili və tipin dili.....	200
ELMİ ÜSLUB	201
Sözün terminoloji funksiyası.....	201
Elmi üslubun müxtəlif elm sahələri üzrə təzahürləri.....	202
PUBLİSİSTİK ÜSLUB	203
Publisistik üslubun digər funksional üslublarla əlaqəsi.....	203
MƏİŞƏT ÜSLUBU	205
Məişət üslubunun yaranma şəraiti.....	206
RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBU	207
Rəsmi sənədlərin dili.....	207
İşgüzar sənədlər.....	208
Sənəd dilində rəsmi və qeyri-rəsmi ifadələr.....	208
Üslublarnın ayrılma və birləşmə xüsusiyyətləri.....	209
FƏRDİ ÜSLUBU	211
DURĞU İSARƏLƏRİ	212
Nöqtə	212
Vergül.....	212
Tirə	213
İki nöqtə.....	214
Nöqtəli vergül.....	214
Mötərizə.....	214
Nida.....	214
Sual.....	215
Dırnaqlar.....	215

ƏLAVƏLƏR.....	216
Vurğu qəbul etməyən şəkilçilər və köməkçi sözlər.....	216
Omonim şəkilçilər.....	218
Əməli yazı nümunələri.....	222
Ərizə	222
Tərcümeyi-hal	224
Elan	226
Afişə	227
Məktub.....	228
Annotasiya	229
Protokol	230
Akt	232
İzahat.....	233
Teleqram	235
Arayış	237
Rəy.....	238
Vəkalətnamə	240

Abituriyentlər üçün dərs vəsaitləri

1. Azərbaycan dili
2. Ədəbiyyat
3. Tarix
4. Azərbaycan tarixi
5. Coğrafiya
6. İngilis dili
7. Fizika
8. Kimya
9. Biologiya
10. Cəbr
11. Həndəsə
12. Cəbr və həndəsə düsturları

Abituriyentlər üçün test bankları

1. Azərbaycan dili
2. Tarix
3. Fizika
4. Kimya
5. Biologiya
6. İngilis dili
7. Riyaziyyat I-II qruplar üçün
8. Riyaziyyat III-IV qruplar üçün

Abituriyentlər üçün hazırlıq vəsaiti

1. Araz dərgiləri 2007-2008
2. Araz dərgiləri 2008-2009

Liseylərə hazırlıq vəsaiti

1. VI sinif Liseylərə hazırlıq